

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. О. Гісем, О. О. Мартинюк

Громадянська освіта

Інтегрований курс
Рівень стандарту

10

О. О. Гісем, О. О. Мартинюк

Громадянська освіта

Інтегрований курс
Рівень стандарту

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:316](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. О.

Г51 Громадянська освіта (інтегрований курс, рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. О. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 192 с., іл.

ISBN 978-617-09-4348-4.

УДК [37.016:316](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4348-4

© Гісем О. О., Мартинюк О. О., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

ШАНОВНІ ДЕСЯТИКЛАСНИКИ ТА ДЕСЯТИКЛАСНИЦІ!

Цього начального року ви вивчатимете новий початковий предмет «Громадянська освіта». Він спрямований на те, щоб допомогти молодим громадянам України вирішити важливе для власного майбутнього завдання *самовизначення* — усвідомлення свого місця в суспільстві, вибору певної позиції, визначення відповідного до неї життєвого шляху та виду діяльності, формування національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів тощо з огляду на участь України в загальносвітових політичних, економічних і соціокультурних процесах.

За 40 тис. років свого існування людство досить багато дізналося про себе і про світ, у якому живе. Ще давньогрецький філософ Сократ закликав людину пізнавати саму себе. Сьогодні людину та окремі аспекти її існування вивчають понад 800 наук. Проте вона була й залишається таємницею, яку так і не змогли осягнути повною мірою.

Німецький філософ XVIII ст. Іммануїл Кант вважав, що для того щоб зрозуміти своє місце й призначення у світі, людина має знайти відповіді на три запитання: що я можу знати; на що я можу сподіватися; що я маю робити. Проте всі вони зводяться до одного: що таке людина. Знайти відповідь на нього

й усвідомити своє призначення у світі, місце в державі й суспільстві як громадянина — головна мета курсу «Громадянська освіта». Допоможе вам у цьому підручник, який ви тримаєте в руках.

Перш ніж розпочати роботу, необхідно ознайомитися зі змістом підручника та його структурою.

Навчальний матеріал об'єднано в сім розділів, кожен із яких складається з кількох тем. На початку кожної теми наведено епіграфи з висловами видатних особистостей. Вони віддзеркалюють їхні погляди на проблеми, що розглядатимуться в тексті. Додільно звернути на них увагу та визначити особисте ставлення до цих думок після опрацювання теми.

Після епіграфів на вас чекають запитання й завдання рубрики «**Пригадайте**». Вони допоможуть пригадати вже відомий матеріал, що дозволить краще зрозуміти новий.

У тексті ви зустрінете нові слова, зміст яких може бути для вас незрозумілий. Тому вони виділені чорним шрифтом, а в окремій рубриці на початку теми пояснено, що саме вони означають.

Схеми й таблиці допоможуть вам краще систематизувати навчальний матеріал і спростити його сприйняття.

Під рубрикою «Документ» наведені фрагменти історичних джерел за темою. Необхідно прочитати ці тексти та відповісти на запитання до них.

Матеріали рубрики «Цікаво знати» будуть корисними допитливим учням та ученицям, які хочуть поглибити свої знання. Вони містять додаткову інформацію, цікаві факти, пов'язані зі змістом теми.

Навчальні теми узагальнюють **висновки**. Вони містять стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті. **Запитання та завдання**, які завершують вивчення теми, спрямовані на формування різноманітних умінь та навичок.

Підручник також містить **практичні завдання**. Їхня мета — допомогти краще засвоїти знання, розвинути вміння, сформувати ставлення до певних явищ через ваш особистий

досвід. Практичні заняття спрямовані на формування навичок соціальної взаємодії, вироблення вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, передусім у своєму життєвому середовищі, уміння самостійно приймати відповідальні рішення, конструктивно взаємодіяти із суспільством тощо.

Завершивши вивчення розділу, ви зможете підсумувати його матеріал і здійснити самоперевірку рівня набутих знань за допомогою тестових завдань.

Наприкінці підручника розміщено **основні поняття й терміни**, а також **плани-схеми для організації самостійної роботи**, які стануть вам у пригоді.

Підручник супроводжує **електронний освітній ресурс**, на якому розміщено тести для самоконтролю, що виконуються в режимі онлайн.

Розділ I

Особистість та її ідентичність

Із-поміж усіх тварин тільки людина здатна сміятися.

Аристотель

Людина! Це чудово! Це звучить... гордо!

Олексій Пешков

Так влаштована людина: завжди прямує до того, чого в неї немає.

Жорж Санд

ТЕМА 1. Я — ЛЮДИНА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ. МОЇ ПОТРЕБИ ТА БАЖАННЯ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке людина? Які її основні відмінності від тварин?
2. Які форми соціальної організації людей вам відомі?

Індивід (від латин. *individuum* — неподільний) — окремий організм, який існує самостійно, зокрема людина; одиничний представник людства.

Особа — індивід, який завдяки своїм здібностям та іншим характеристикам здатен виконувати різні ролі в суспільстві.

Соціальне — те, що стосується або належить до суспільства (соціуму).

Громадянин — людина, що належить до постійного населення держави, користується правами та виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.

1. Що таке людина

Реалії життя ХХІ ст. спонукають сучасну людину жити в досить напруженому темпі. Проте інколи в гонитві за досягненням своєї чергової мети вона зупиняється і вражено дивиться на навколишній світ. Безліч разів, скажімо, вам доводилося йти до школи цим парком, а ви ніколи не замислювалися над тим, скільки років старим липам, що там ростуть. П'ятдесят, сто, а може, і більше? Куди ми постійно поспішаємо? Яким є наше призначення? Для чого взагалі ми живемо? Рано чи пізно кожна людина ставить собі ці питання.

Для того щоб визначити свої потреби та бажання, своє ставлення до навколишнього світу та своє місце в ньому, необхідно зрозуміти, ким ми є. Усі ми люди, але що ж таке людина? На перший погляд, тут немає нічого складного. Кожен із нас упевнено виділяє людину з навколишнього світу. Її відмінність від усіх інших істот є очевидною. Однак у чому саме вона полягає? У цьому сенсі людина й сьогодні залишається таємницею. Можна лише наблизитися до пізнання того, чим є людина.

Спроби науковців та філософів визначити головну характеристику людини, яка б відрізняла її від усіх інших живих істот, стали причиною існування різних наукових понять, що описують окремі аспекти такого складного явища, яким є людина.

Дослідники вважають, що людина на 70% істота біологічна (їсть, спить тощо) і на 30% істота соціальна (формується в соціумі й залежить від нього).

Дитинча тварини від народження має інстинкти, що допомагають йому орієнтуватися в тому, що їстівне, а що ні, на кого можна нападати, а кого боятися. Людська дитина після народження — найбільш не пристосована до життя серед усіх живих істот. І повноцінною людиною вона може стати лише в середовищі собі подібних, які дадуть їй знання про навколишній світ, навчать працювати, спілкуватися й жити з іншими людьми.

Однак, формуючись і розвиваючись як соціальна істота, людина залишається одночасно частиною природи. Це визначає її фізичні життєві потреби — їжа, повітря, певні фізико-хімічні властивості середовища, у якому вона може нормально існувати (склад атмосфери, рівень радіації, тиску тощо). Отже, людина — істота біологічна. Проте соціальне і біологічне в ній нерозривно поєднані. Так, усі люди мають майже однакову будову організму, проте повністю розвинути всі закладені в ньому можливості людина може лише

ЦІКАВО ЗНАТИ

Людина може виражати свою особистість у різний спосіб, зокрема через вигадання і **створення чогось нового**, тобто **творчість**. Творчість як вид людської діяльності має свої особливості (зверніть увагу на схему, с. 8). Хоча в повсякденному спілкуванні творчістю часто називають **креативність**, і навпаки. Насправді між ними є різниця. Креативною називають ту особистість, яка здатна не лише особливо вдало генерувати нові ідеї, але й втілювати їх у життя.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існує історико-філософський жарт про те, яке визначення людини дав давньогрецький мислитель Платон. Одного разу його запитали: «Що таке людина?». «Це тварина, що ходить на двох ногах», — відповів філософ. Тоді йому заперечили: «Тож птахи теж ходять на двох ногах!» Обміркувавши це заперечення, Платон уточнив визначення: «Людина — це істота, що ходить на двох ногах, але без пір'я». І тоді жартівники підкинули вчителю обскубаного півня, на шиї якого висіла дощечка зі словами: «Людина за Платоном». Відповіддю мислителя стало нове визначення: «Людина — істота безкрила, двонога і з широкими нігтями, здатна до державного знання».

в суспільстві. Однією з таких можливостей є здатність до спілкування з іншими людьми через розмову, читання й письмо, а також самовираження. Тому, на думку дослідників, людина — істота біосоціальна, що існує, формується й розвивається під впливом двох середовищ — природного та соціального.

Оскільки людина живе в суспільстві, то співвідносить свою поведінку з тим, як її

? Якою є мораль цього жарту?

сприймає суспільство та як вона впливає на нього.

? Який існує взаємозв'язок між людиною та суспільством?

2. Різні «виміри» людини. Ідентичність і самовизначення

Людина поєднує в собі біологічні та соціальні риси. При цьому термін «людина» науковці використовують, щоб визначити людину в біологічній класифікації як вид, що наділений розумом. Це поняття відображає спільні якості всіх людей. Окремого представника людства, якому властиві передусім природні якості, носія спільних якостей людського роду, називають **індивідом**. Як уже згадувалося, людина є істотою, що не може повноцінно існувати поза суспільством. У будь-якому суспільстві є норми і правила, дотримання яких дають змогу людям співіснувати разом. Людина мусить вивчати ці правила, щоб успішно функціонувати в суспільстві. Саме тут індивід стає **особою**.

Людина як особа завжди має свою **індивідуальність** — сукупність своєрідних і неповторних якостей — психічних, фізичних, соціальних, що відрізняють одну людину від іншої. Усвідомлення людиною своєї індивідуальності, значення своїх якостей у суспільстві перетворює її на **особистість**. Коли говорять про людину у відношенні до держави, то її називають **громадянином**.

Шлях усвідомлення людиною себе, своєї унікальності й водночас подібності до інших людей та належності до різних соціальних

груп, свого місця у світі приводить до визначення її **ідентичності**, а сам процес називають самоідентифікацією (самовизначенням).

Самоідентифікація — ототожнення особою, групою осіб або спільнотою людей себе за певними ознаками; визначення образу себе, своїх моральних орієнтирів та цінностей, що визначають власну поведінку і рішення.

Прагнення самовизначення завжди було важливою потребою людини й однією з головних її відмінностей від тварини, адже самоідентифікація пов'язана з усвідомленням людиною свого «я» і своєї окремішності від усього, що її оточує, а тварини це робити не здатні. Психологи також зазначають, що самоідентифікація людини є неодмінною умовою її психічного здоров'я. Людина із чітким усвідомленням свого «я» відчуватиме себе у світі реальною, живою, цілісною. Вона буде здатна усвідомлювати ідентичність інших людей. Така особистість сприйматиме життєві перешкоди (соціальні, етичні, духовні та біологічні) із твердим відчуттям реальності та індивідуальності самої себе та інших людей.

Ідентичність — сукупність установок, уявлень, пов'язаних із власним самоусвідомленням (самоідентифікацією) індивіда та його самооцінюванням у суспільстві.

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОСТІ ЯК ВИДУ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

? За схемою розкрийте особливості творчості як виду людської діяльності.

Розуміння своєї ідентичності допомагає людині краще усвідомлювати й виражати, ким вона є не лише як особистість, але і як частина спільноти — сім'ї, мовного й культурного середовища, народу чи нації, формальних та неформальних спільнот. Вхо-

дження до цих спільнот відбувається під час соціалізації особистості. Про це детальніше поговоримо в наступних темах.

? У яких «вимірах» перебуває людина за час свого життя?

ВИСНОВКИ

Людина — унікальна жива істота, яку неможливо до кінця зрозуміти. Вона розвивається під впливом природного та соціального середовища.

Для характеристики людини можуть використовувати різні поняття залежно від того, які якості людини беруть за основу для визначення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке феномен людини?
2. Що означає термін «соціальне»?
3. Поясніть термін «індивід». Чим індивід відрізняється від особи?
4. У чому, на вашу думку, полягає складність пошуку відповіді на питання «Що таке людина?».
5. Як ви розумієте поняття самоідентифікації (самовизначення)?
6. У чому полягає розуміння людини як біосоціальної істоти?
7. Охарактеризуйте прояви залежності людини від природного й соціального середовища.
8. Поясніть, як ви розумієте твердження, що знання про себе необхідні людині для того, щоб бути людиною. Чи поділяєте ви цю думку?
9. Чому усвідомлення людиною своєї ідентичності є важливим для кожного? Поміркуйте, якими є визначальні складові вашої ідентичності.
10. **Обговоріть у групах** характеристики людини, втілені в епіграфах до теми. Висловіть свою думку щодо прочитаного.
11. Напишіть есе на тему «Що для мене означає бути людиною».

Якщо ви збираєтеся стати менш значущою особистістю, ніж це дозволяють ваші здібності, я попереджаю, що ви будете глибоко нещасною особистістю.

Абрагам Маслоу

Людину не турбують щастя або самореалізація, якщо вона голодна.

Харлан Кобен

Людина може голодувати від відсутності самореалізації так само сильно, як і від відсутності їжі.

Річард Райт

Часто доводиться чути: «Він ще не знайшов себе». Проте знайти себе неможливо — себе можна тільки створити.

Томас Сас

ТЕМА 2. САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ

1. Життєві цінності

Особистість у суспільстві постійно контактує з іншими особистостями, що вимагає від неї здійснення певних, відповідних до ситуації дій. Процес засвоєння людиною соціальних норм і духовних цінностей, що надає їй змогу успішно функціонувати в суспільстві, називають **соціалізацією**. Під час соціалізації людина засвоює цінності суспільства та спільнот, до яких вона належить.

Цінності суттєво відрізняються від потреб та інтересів, які також притаманні людині (*зверніть увагу на схему*). Наприклад, під час Другої світової війни люди, ризикуючи життям, усупереч своїм потребам та інтересам, рятували єврейські сім'ї від нацистів, керуючись своїми моральними цінностями. Здатність на самопожертви задля порятунку інших є однією із цінностей, притаманних високоморальній людині.

Цінності, які людина засвоює в процесі соціалізації, — це те, як суспільство ставиться до різних явищ та об'єктів і розуміє їх позитивне чи негативне значення для людини. Становлення цінностей відбувається під час оцінювання — усвідомлення людиною позитивного або негативного значення будь-яких явищ або об'єктів, ідей або вчинків. Цінності є тим, на що людина орієнтується у своїй діяльності.

Хоча різні людські спільноти можуть мати протилежне ставлення до одних і тих самих предметів та явищ і таким чином нести зовсім різні цінності, є серед них і однакові для всього людства. Однією з таких цінностей є **здоров'я**.

Здоров'я — це функціональний стан організму людини, який забезпечує тривале життя, фізичну та розумову працездатність, високий рівень самопочуття, соціальну активність.

Самореалізація — реалізація потенціалу особистості в суспільстві.

Адаптивність — здатність пристосовуватися до різних умов.

Мобільність — здатність змінювати своє положення задля досягнення найкращих можливих умов.

- ?
- 1) Як пов'язані між собою потреби, інтереси та цінності?
  - 2) Як можна визначити життєві цінності людини?

? Висловіть свою думку стосовно доцільності такого розташування потреб у піраміді Маслоу.

Усвідомлення людиною своєї особистості, своїх талантів та особливостей, належності до різних груп і спільнот, визначення кола інтересів дозволяє їй обрати особисто

важливі для неї цінності й визначити життєві пріоритети.

Потреби, інтереси й цінності людини перебувають у взаємозв'язку.

2. Самореалізація та особистий розвиток

Іншою з важливих загальнолюдських цінностей є **самореалізація** людини в житті.

Її суть полягає в тому, щоб знайти таке застосування своїм талантам і здібностям, яке б дозволяло людині задовольняти свої потреби й відчувати себе щасливою. Способи досягнення цього кожна людина обирає собі сама, залежно від цінностей, пріоритетів та можливостей. Проте варто пам'ятати, що самореалізація неможлива без самовдосконалення, розвитку своїх здібностей, праці над собою. Навіть за відсутності конкретних життєвих цілей набуття різноманітних навичок не є зайвим, тому що людина ніколи не може повністю передбачити, що саме їй знадобиться в майбутньому.

Встановлення життєвих цілей є складним процесом і вимагає глибокого осмислення себе та свого становища, що потребує багато часу й певних життєвих обставин. Тому зміна життєвих цілей і пріоритетів є цілком нормальним явищем. Проте й бездіяльність і відмова від спроб зрозуміти себе та світ навколо майже ніколи не приводить до позитивного результату.

Самореалізація, як і повноцінне життя загалом, неможливі поза суспільством. Більшість напрямів самореалізації, які визначають у психології (професійна, соціальна,

творча), передбачають активне спілкування особистості із суспільством, реакцію останнього на дії людини. Обмін думками та ідеями з іншими людьми, аналіз їхньої реакції та власне спілкування збагачують людський досвід, розширюють світогляд і загалом корисні для саморозвитку.

Крім усвідомлення власних талантів і здібностей, для успішної самореалізації вкрай важливою є наявність належних умов для особистого розвитку. У більшості випадків людина, основні потреби якої задоволені (сон, безпека, їжа, здоров'я, спілкування), має набагато кращі можливості для втілення в життя своїх планів, ніж та, що таких умов не має. Тому для людини є важливою можливість визначити ті життєві обставини, які вона не здатна змінити, і ті, на які вона має можливість вплинути. Це допомагає усвідомити можливості для самореалізації, продумати шлях для досягнення своїх цілей. До незмінних обставин варто пристосовуватися, або по можливості уникати їх, якщо вони несприятливі. Що стосується тих обставин, на які людина здатна вплинути, то тут важливе розуміння того, чи є це доречним. Зусилля й час, витрачені на зміну обставин, не завжди варті результату.

? Що таке самореалізація людини?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Американський психолог Абрагам Маслоу створив концепцію мотивації поведінки людини, згідно з якою центральним напрямом розвитку особистості є прагнення людини самоактуалізації, тобто прагнення самовираження і самовдосконалення. Графічно її зображують у вигляді піраміди (с. 10), що має сім рівнів, на кожному з яких розміщено набір людських потреб. Задоволення потреб вищого рівня можливе лише за умови задоволення потреб нижчого. Нові потреби (і цілі) виникають за таким самим принципом — після досягнення цілей попереднього рівня.

ДОКУМЕНТ

В одній із пісень південнокорейського гурту «BTS» є такі рядки:

Де той ти, про якого ти так мріяв?
Кого ти бачиш у дзеркалі?
Я тобі скажу:
Ти маєш йти своїм шляхом,
Навіть якщо живеш лише день,
Зроби хоч щось, забудь про свою слабкість.
Гей, ти, тож про що ти мрієш?

? До чого закликають автори тексту? Як це пов'язано з питанням самореалізації?

3. Мобільність і адаптивність

Оскільки людське життя непередбачуване й будь-яке прогнозування завжди містить похибку, людина має бути здатною швидко **адаптуватися** до нових обставин і бути **мобільною**. Це допомагає ефективно діяти в майже будь-яких ситуаціях.

Вдале поєднання в різних життєвих обставинах цих двох умінь може значно розширити можливості людини.

Для цього необхідно вміти критично оцінювати себе та своє середовище, розуміти переваги та недоліки кожного вибору в конкретній ситуації: що краще — пристосуватися до умов чи залишити місце для дії?

Дослідники, що працюють у сфері соціології, розрізняють **вертикальну** та **горизонтальну** мобільність. Вертикальна — зміна індивідом позиції в суспільстві з менш цінної (із точки зору суспільства) на більш цінну (або навпаки). Зазвичай більш цінна позиція передбачає більші престиж, фінансові можливості, повагу самого суспільства. Горизонтальна мобільність — це переміщення індивіда у просторі зі збереженням своєї позиції в суспільстві. Якщо статус теж змінюється, то це називають **міграцією**.

? Що впливає на вибір людини: адаптуватися чи діяти?

ВИСНОВКИ

Потреба в самореалізації посідає важливе місце в житті кожної людини. Для її здійснення необхідні кілька чинників, серед яких — усвідомлення себе

особистістю, розвиток своїх талантів, вміння адаптуватися до різних обставин.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чим потреби відрізняються від інтересів?
2. Що таке цінності людини?
3. Як ви вважаєте, чи є самореалізація умовою досягнення людиною щастя?
4. Яким є значення адаптивності в житті людини?
5. Які чинники необхідні для самореалізації?
6. У чому полягає різниця між мобільністю та адаптивністю?
7. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що здоров'я є головною цінністю в житті будь-якої людини? Відповідь аргументуйте.
8. Які з наведених до теми епіграфів вам сподобалися, а які — ні? Чому?
9. Дізнайтеся про кілька життєвих історій, герої яких досягли успіху завдяки мобільності,

тобто переїзду. Обговоріть ці історії у групах. Чи можуть вони бути прикладом для наслідування?

10. Існує багато альтернативних варіантів піраміди потреб Маслоу з іншим переліком та іншим розташуванням рівнів. Спробуйте створити власну піраміду потреб. Обґрунтуйте запропоновані вами розташування.
11. Напишіть есе на тему «Мої життєві цінності».
12. Як ви розумієте вислів ученого Чарльза Дарвіна: «Вживає не найсильніший вид і не найрозумніший, а той, який краще за всіх пристосовується до змін»? Як він пов'язаний із вивченими поняттями мобільності та адаптивності?

Формування характеру починається в дитинстві й триває до самої смерті.

Елеонора Рузвельт

У юності ми навчаємося; у старості — розуміємо.

Марія фон Ебнер-Ешенбах

Старість — це коли турбують не погані сни, а погана дійсність.

Файна Ранєвська

Для створення сім'ї досить полюбити. А для її збереження потрібно навчитися терпіти і прощати.

Мати Тереза

Запорука сімейного щастя в доброті, відвертості, чуйності.

Еміль Золя

ТЕМА 3. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як пов'язані самореалізація та соціалізація?
2. Які вам відомі молодіжні субкультури?

Субкультура — культурна спільнота, що належить до культури всього суспільства, але водночас має характерні специфічні риси, що відрізняють її від основної культури та інших субкультур.

Контркультура — у широкому значенні напрям розвитку культури, що протистоїть «офіційній» традиційній культурі, у вузькому — форма протесту проти культури «батьків», що виникла в США в 1960—1970 рр.

Сім'я — заснована на шлюбі та кровній спорідненості мала соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Шлюб — форма стосунків між чоловіком і жінкою, яка відповідає моральним нормам суспільства та законам держави, що визначають їхні подружні права й обов'язки.

Спорідненість — кровний зв'язок між людьми, що походять від одного або від спільного родича (предка).

1. Поняття та етапи соціалізації

Ви вже ознайомилися з поняттям соціалізації. Однак процес соціалізації має багато інших функцій. У широкому розумінні **соціалізація** — це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і духовних цінностей, які надають йому змогу успішно виконувати різні соціальні ролі й бути повноправним членом суспільства. Соціалізація розпочинається від моменту народження людини і за своїм змістом є процесом її перетворення на особистість.

Цей процес не відбувається одночасно, а триває протягом усього життя людини. Відповідно до вікових етапів людського життя — дитинство, отрочество, юнацтво, зрілість і старість — соціалізацію можна розрізняти за досягнутими результатами. У періоди дитинства, отрочества та юнацтва відбувається початкова, або рання, соціалізація, упродовж зрілості й старості — продовжена, або зріла, соціалізація.

ЕТАПИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Етап життя	Тривалість	Етап соціалізації
Дитинство	Від народження до 12 років	Початкова соціалізація
Отрочество	Від 12 до 15 років	
Юнацтво	Від 15 до 25 років	
Зрілість	Від 25 до 60 років	Продовжена соціалізація
Старість	Від 60 років	

? Які найважливіші зміни відбулися на етапах вашої початкової соціалізації?

Соціалізація неможлива, якщо відсутні постійні зв'язки індивіда з іншими людьми. Особливо важливі ці контакти в ранньому віці. Відомі випадки, коли діти через різні обставини були обмежені в можливості спілкуватися з іншими людьми. Це завдало невинної шкоди розвитку дитини.

Уже в перші місяці життя дитини, коли встановлюються її стосунки з матір'ю та батьком, або тими, хто був поряд із нею, а потім з іншими близькими людьми, розпочинається процес первинної соціалізації особистості. Узагалі вважають, що до трьох років формування якостей особистості й навчання конкретних видів діяльності відбувається найбільш легко та швидко. Так, формування

ЦІКАВО ЗНАТИ

Хоча субкультури виникли як спосіб соціально спрямованого самовираження молоді, нині його формою може бути ізоляція від суспільства. Наприклад, дедалі частіше чути про так званих «хікікоморі» (у перекладі з японської — «той, хто замкнувся»), або скорочено «хікка», — молодих людей, які уникають спілкування, будь-яких контактів із суспільством. Вони не мають роботи, живучи на кошти сім'ї або за рахунок соціальної допомоги безробітним, весь час проводять вдома за комп'ютером, який стає для них єдиним засобом спілкування зі світом.

мови відбувається до 3 років, пластики рухів — до 6—8 років, математичних здібностей — до 10 років. При цьому значну роль у пізнанні дитиною світу дорослих відіграють рольові ігри — у будівельників, продавців, лікарів, пожежників тощо. У спілкуванні з дорослими та під час ігор відбуваються самопізнання і формування особистості дитини.

Приблизно у 8—9 років дитина переходить до ігор за правилами, тобто вона вже має сформовані уявлення про справедливість, рівну участь у спілкуванні тощо. Це стає основою для усвідомлення моральних норм і цінностей, поширених у суспільстві, де дитина розвивається. До 18—25 років людина здебільшого досягає вершини свого формування як соціальної істоти, соціалізація якої приблизно на 80% уже відбулася.

У своєму подальшому житті на етапах зрілості й старості соціалізація особистості відбувається шляхом прагнення людини самореалізації в межах різноманітних соціальних ролей — підлеглого або керівника, чоловіка або дружини, батька або матері, дідуся або бабусі тощо. Однак усе це відбувається на тій основі, що була закладена в дитинстві, отрочстві та юнацтві.

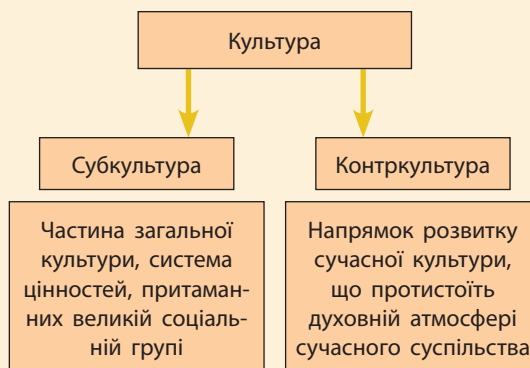
Однак потрібно пам'ятати, що, як визначено в науці, у розвитку людини кожна стадія є цінною й не може бути відсутньою.

Головну роль у здійсненні соціалізації за сучасних умов, на думку більшості дослідників, відіграють такі соціальні інститути, як сім'я, школа, однолітки та засоби масової

2. Субкультури

Дослідники розвитку культури визначають, що в межах домінуючої в суспільстві культури окремі соціальні групи створюють свої субкультури. Зокрема, **молодіжна суб-**

КУЛЬТУРА, СУБКУЛЬТУРА І КОНТРАКУЛЬТУРА

? Як пов'язані культура, субкультура і контркультура?

інформації (мас-медіа). На початковому етапі соціалізації величезну роль відіграє сім'я. Вихователями дитини є батьки. У сім'ї цілеспрямована соціалізація поєднується зі спонтанною шляхом наслідування дитиною поведінки своїх батьків. Інколи між цими формами виникає конфлікт, коли батьки вимагають від дитини робити те, чого самі в повсякденному житті не дотримуються. Найчастіше під час протистояння слова і вчинку перемагає те, що на цьому етапі розвитку зрозуміліше для сприйняття дитини, тобто вчинок. Правильні вчинки прищеплюються поступово, через повторення й закріплення необхідного в різних ситуаціях.

У підлітковому віці неабиякий вплив на соціалізацію особистості мають однолітки. У спілкуванні з ними індивід опановує новий вид соціальних відносин — рівного з рівним. При цьому в групах однолітків також формується ієрархія, з'являються лідери, але цей соціальний досвід для людини відрізняється від отриманого в сім'ї та школі. У більшості нормальних груп однолітків стосунки формуються на основі взаємної згоди, а не залежності.

? Чим відрізняється процес соціалізації на різних етапах розвитку людини?

культура — це форма організації молоді як автономного цілісного утворення в межах панівної культури. Досить часто вона набуває ознак **контркультури**. Для неї притаманна

Ліворуч — фотографії 1970-х рр.,
а праворуч — сучасні

відмова від існуючих у суспільстві культурних цінностей, моральних норм та ідеалів, стандартів і стереотипів масової культури.

Молодіжна субкультура як соціальне явище, на думку дослідників, виникла в країнах Заходу після Другої світової війни. Вона дуже різноманітна й розрізняється за соціальними, статевими й етнічними ознаками. Так, для молодих чоловіків у ній на перше місце висувається орієнтація на досягнення особистого успіху й дух змагальності. Для дівчат найважливішими є не результати спільної діяльності, а характер міжособистісних стосунків.

Молодь створює свою субкультуру, основними рисами якої стають такі:

- виклик цінностям дорослих та експерименти з власним способом життя;
- своєрідні смаки й уподобання, особливо в одязі й музиці;
- поширення переважно на сферу дозвілля, а не праці;
- входження до різних груп однолітків.

Разом із цим молодіжну субкультуру можна вважати певною спільністю, якій притаманні й характеристики, що її об'єднують. Перш за все це особливий характер стосунків, за яких дружба та приятелювання з однолітками посідають більш важливе місце, ніж сім'я. В основі цього явища лежить власне молоді прагнення відокремитися, перш за все від старших за віком (учителів, вихователів, батьків), і прагнення належати до яких-небудь об'єднань однолітків. Такі молодіжні групи називають **неформальними організаціями**, підкреслюючи цим їхню принципову відмінність від офіційно зареєстрованих і керованих дорослими громадськими молодіжними об'єднаннями.

У неформальних організаціях молодь має можливість реалізувати свої потреби в спіл-

ЦІКАВО ЗНАТИ

Із часом характерні елементи будь-якої субкультури поглинає панівна культура. Наприклад, характерний одяг панків (субкультури, що була поширена в 1970-х рр. у Великій Британії та США) — чорну шкіряну куртку певного крою — нині мають у шафах модники й модниці з усього світу.

куванні, приєднуючись до інших прихильників певного напрямку. Одні знаходять тут емоційну підтримку й розуміння, яких не можуть знайти в середовищі дорослих. Для інших належність до групи дозволяє відчувати себе більш захищеними у світі суперництва й гострої конкуренції. Для деяких участь у цих організаціях стає засобом, що задовольняє бажання, мати владу над іншими.

Більшість неформальних молодіжних організацій становить досить суперечливе поєднання однаковості й несхожості. Так, їхні члени дотримуються всередині групи одного стилю в поведінці, моді, музичних уподобаннях тощо й одночасно прагнуть як проявити себе в групі, так і заявити про відмінність від аналогічних за спрямованістю об'єднань. Деякі неформальні об'єднання молоді намагаються не лише відокремлювати себе від суспільства, а й протистояти йому, відкидаючи норми моралі, спосіб життя певного суспільства тощо. Вони стають ініціаторами різноманітних акцій протесту або пасивно намагаються «піти» від суспільства.

У нашій країні сьогодні існує багато неформальних молодіжних організацій, що охоплюють різні сфери: спорт, музика, захоплення технікою тощо. Виклик суспільній думці їхні члени, як правило, демонструють

Українське законодавство визначає такі характеристики шлюбу та сім'ї.

Конституція України

Стаття 51

Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Кодекс про сім'ю та шлюб України

Стаття 5

Відповідно до Конституції України сім'я перебуває під захистом держави.

Стаття 6

Правове регулювання шлюбних і сімейних відносин в Україні здійснюється тільки державою. Визнається тільки шлюб, укладений у державних органах реєстрації актів громадянського стану. Релігійний обряд шлюбу, так само, як і інші релігійні обряди, не має правового значення і є особистою справою громадян.

Сімейний кодекс України

Стаття 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.

2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.

4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Стаття 4. Право особи на сім'ю

1. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї...

2. Сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

3. Кожна особа має право на проживання в сім'ї. Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

4. Кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя.

своїм зовнішнім виглядом, одягом і різноманітною атрибутикою. Однак інколи з ними пов'язані також прояви небезпечної антигромадської поведінки. Так, групи футбольних фанатів можуть влаштовувати хуліганські дії на стадіонах або бійки з противниками. Найбільшу суспільну небезпеку становлять молодіжні кримінальні угруповання. Вони існують

на принципах замкнутості, беззаперечного підкорення ватажкам, жорсткої ієрархічної структури і кругової поруки.

Розвиток окремих субкультур відбувається доволі швидко: від зародження до занепаду може минути лише декілька років. Значний вплив на субкультури має масова культура, яка поглинає і комерціалізує субкультури.

3. Партнерські стосунки в сім'ї. Трансформація моделей сім'ї

Сім'ю вважають одним із фундаментальних інститутів суспільства, завдяки якому воно стабільно розвивається та відтворює своє населення. Одночасно із цим сім'я виступає малою соціальною групою і найбільш згуртованою ланкою суспільства. Упродовж свого життя кожна людина періодично перебуває у складі різних соціальних груп — однокласників, друзів, студентства, спортивних команд, співробітників тощо, — але саме сім'я, тобто тісне коло найближчих людей, є тією спільнотою, яка має визначальний вплив на її становлення. Унаслідок цього й важливості її функцій для людини сім'ю безспівставно вважають основою суспільства.

Сім'я забезпечує людині її первинний соціальний статус. У традиційному суспільстві він залишається майже незмінним упродовж усього її життя, а в індустріальному й постіндустріальному суспільстві соціальна позиція особистості може впродовж життя суттєво змінитися порівняно зі статусом її сім'ї.

Далі ми розглянемо різні види сімей. А поки що нагадаємо, що незалежно від моделі сім'ї, основою її щасливого життя, яке надаватиме рівне задоволення потреб усіх її членів, психологи називають дотримання принципу партнерства. Він передбачає перш за все взаємну повагу всіх членів сім'ї один до одного, а також взаєморозуміння. У такій

Різні моделі сучасних сімей

сім'ї кожен відчуває себе повноцінною особистістю. Звичайно, неодмінною основою для будь-якої сім'ї є взаємна любов.

Сім'ю, що складається з батьків та дітей, називають **мононуклеарною**, або **простою**. Усі інші родичі — дідусі, бабусі, дядьки, тітки — належать до периферії сім'ї. Якщо всі вони мешкають разом і ведуть спільне домогосподарство, то таку сім'ю називають **складною** (розширеною), або **традиційною**. Для сучасного постіндустріального суспільства країн Європи й США характерно переважання **нуклеарних** сімей. В Україні сьогодні також спостерігається така тенденція.

За даними Національного інституту стратегічних досліджень України, загальний коефіцієнт народжуваності в нашій країні постійно зменшується. Причини цього, на думку дослідників, не лише в економічних труднощах України. Вони відображають загальносвітові тенденції трансформації інститутів

сім'ї і батьківства (материнства). Зокрема, фіксують постійне зменшення кількості зареєстрованих шлюбів і високий рівень розлучень. Одночасно із цим набувають популярності позашлюбні відносини та позашлюбна народжуваність, поширюються альтернативні форми шлюбу та сім'ї (неповні материнські або батьківські, консенсуальні шлюби, сім'ї з роздільним проживанням партнерів тощо). На підставі цього можна зробити висновки, що існуючий стан інститутів сім'ї і шлюбу вимагає від держави нових підходів до демографічної політики.

Сучасна сім'я виконує певні функції.

Функції сім'ї — сфери життєдіяльності сім'ї, безпосередньо пов'язані із задоволенням спільних потреб її членів.

? Чому існуючий статус інститутів сім'ї і шлюбу вимагає від держави нових підходів до демографічної політики?

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Назва	Зміст
Виховна	Задоволення індивідуальних потреб у батьківстві й материнстві, вихованні дітей і самореалізації в них
Репродуктивна і сексуальна	Народження дітей і задоволення сексуальних потреб подружжя
Емоційна	Задоволення притаманних кожній людині потреб в особистому щасті й любові
Психологічний захист	Забезпечення почуття особистої безпеки в сімейному колі
Рекреативна	Організація дозвілля, відпочинку й відновлення сил, витрачених під час праці
Господарсько-побутова	Задоволення матеріальних потреб сім'ї, отримання господарсько-побутових послуг одними її членами від інших
Первинний соціальний контроль	Санкції за неправомірну поведінку

? Складіть власну ієрархію функцій сім'ї. Обґрунтуйте свою точку зору.

Моделі сучасних сімей

1. Мононуклеарна сім'я — батьки та одна-дві дитини.
2. Вінуклеарна сім'я — сім'я, де дитину виховують розлучені батьки, один/одна з яких не живе з дитиною.
3. Сім'я «чайлд-фрі» — сім'я, яка не має дітей за власним бажанням.
4. Крос-культурна сім'я — партнерська сім'я, у якій подружжя належать до різних етнічних та/або соціальних груп.
5. Сім'я, де подружжя є представниками різних релігійних конфесій.
6. Багатодітна сім'я.
7. Одна людина сама по собі вже вважається сім'єю.
8. Батьки-одинаки.
9. Цивільні (громадянські) шлюби з дитиною або без неї — стосунки між партнерами не зареєстровані державними органами.
10. Відкриті шлюби — партнери, які проживають спільно, мають спільний побут, але іноді дозволяють наявність інших партнерів поряд з основним.
11. Гостьові шлюби — зареєстровані шлюби між людьми, які не мають спільного господарства, не проживають разом, не розділяють побут тощо.

? Які з названих моделей сімей вам доводилося бачити у своєму житті?

ВИСНОВКИ

Становлення особистості відбувається в процесі соціалізації, тобто засвоєння нею досвіду й ціннісних орієнтацій суспільства. Первинною і найважливішою ланкою соціалізації є сім'я. Пізніше молода людина со-

ціалізується за допомогою різних соціальних груп, які можуть створювати свої субкультури. Досить часто субкультури набувають ознак контркультури, відмовляючись від існуючих у суспільстві культурних цінностей.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке соціалізація особистості?
2. У які періоди життя людини здійснюється рання соціалізація?
3. Що таке субкультура?
4. Чому, на вашу думку, виникають субкультури?
5. Ознайомтеся з епіграфами до теми. Яким є ваше ставлення до висловлених думок?
6. **Обговоріть у групах.** Чи поділяєте ви наведені характеристики молодіжної субкультури і чому: 1) це пошук гострих відчуттів; 2) це прагнення здобути автономію і проявити свою індивідуальність; 3) це бажання не просто сприймати існуюче, а створювати нове; 4) це особливий одяг, музика й дозвілля, існування яких підтримують комерційно?
7. Охарактеризуйте особливості й прояви молодіжної субкультури.
8. У суспільних науках поряд із поняттям «соціалізація» існує також поняття «ресоціалізація», що означає руйнування засвоєних раніше індивідом соціальних цінностей і норм поведінки. У яких випадках і чому може відбутися цей процес? Якими будуть його наслідки? Наведіть приклади.
9. Яку роль сім'я виконує в суспільстві? Чим поняття «сім'я» відрізняється від поняття «шлюб»?
10. Поясніть, як ви розумієте твердження, що «сім'я забезпечує людині її первинний соціальний статус».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Чи може людина бути творцем власного життя, або як стати успішною людиною

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке людина?
2. Які соціальні ролі може виконувати людина?
3. Що таке самореалізація?

МЕТА:

- на підставі аналізу наведених матеріалів скласти уявлення про успішність самореалізації та шляхи її досягнення.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Опрацювати наведений матеріал.
2. Визначити одну чи кількох особистостей, яких ви вважаєте успішними, та підготувати короткі повідомлення про них.

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть критерії успішності людини. Складіть перелік із кількох умов або ознак успішної людини.
2. Повідомте однокласників про результати, яких ви досягли під час роботи в малих групах.
3. Сформулюйте узагальнювальні висновки відповідно до мети заняття.

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Матеріал № 1

Успіх — це:

- оптимальне співвідношення між очікуваннями оточуючих, самої особистості та результатами її діяльності.
- переживання стану радості, задоволення від того, що результат, якого прагне людина, або збігся з його очікуваннями, або перевершив їх.

Матеріал № 2

Розгляньте подані матеріали. Які критерії та шляхи успішності вони пропонують?

1. Навчайтеся, поки інші сплять, працюйте, поки інші відпочивають, будьте готові, поки інші розслабляються, і мрійте, поки інші плачуться.

Вільям Артур Ворд

2. Відправна точка будь-якого успіху — це бажання.

Наполеон Хілл

3. Можливості насправді не з'являються просто так. Ви самі їх створюєте.

Кріс Гроссер

4. Те, що нам іноді здається суворим випробуванням, може обернутися несподіваним успіхом.

Оскар Вайлд

5. Не бійтеся пожертвувати хорошим заради ще кращого.

Джон Девісон Рокфеллер

6. Я не знаю, що є ключем до успіху, але ключ до невдачі — це бажання всім догодити.

Білл Косбі

7. Сміливість — це подолання страху й оволодіння ним, а не його відсутність.

Марк Твен

Розгляньте ілюстрації. За якими ознаками цих людей можна вважати успішними?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ ЗА ТЕМОЮ

1. Яка з наведених характеристик відображає розуміння людини як біосоціальної істоти?
  - А формується під впливом загальнолюдської культури
  - Б у ній біологічно закладена здатність до активного розвитку в соціальному середовищі
  - В визначає тілесну організацію людини
  - Г за своєю сутністю людина — духовна істота, але водночас прив'язана до свого тіла
2. Як називають процес засвоєння людиною знань, норм та цінностей, що дозволяють їй бути повноправним членом суспільства?
  - А індивідуалізація
  - Б асиміляція
  - В соціалізація
  - Г демократизація
3. Людину, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами й виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави, називають
  - А особою
  - Б громадянином
  - В особистістю
  - Г персоною
4. Сукупність своєрідних і неповторних якостей, що відрізняють одну людину від іншої, визначає зміст терміна
  - А індивідуальність
  - Б особа
  - В персона
  - Г громадянин
5. Знайти застосування своїм талантам і здібностям, яке б дозволяло задовольняти свої потреби, людина здатна завдяки
  - А самореалізації
  - Б соціалізації
  - В індивідуалізації
  - Г приватизації
6. Загальне визначення людиною цінностей відбувається в процесі
  - А демократизації
  - Б соціалізації
  - В індивідуалізації
  - Г приватизації
7. Як називають форму організації молоді як автономного цілісного утворення всередині панівної культури?
  - А субкультура
  - Б контркультура
  - В елітарна культура
  - Г масова культура
8. Яка функція сім'ї полягає в задоволенні притаманних кожній людині потреб в особистому щасті та любові?
  - А виховна
  - Б емоційна
  - В господарсько-побутова
  - Г рекреативна
9. Функція первинної соціалізації здійснюється
  - А школою
  - Б сім'єю
  - В однолітками
  - Г мас-медіа
10. Коли починається етап продовженої соціалізації?
  - А у зрілості
  - Б у юнацтві
  - В у старості
  - Г в отроцтві
11. Здатність пристосовуватися до різних умов називають
  - А здоров'ям
  - Б адаптивністю
  - В мобільністю
  - Г креативністю
12. Який із термінів позначає усталену законодавством форму стосунків між чоловіком і жінкою?
  - А сім'я
  - Б шлюб
  - В родина
  - Г спорідненість

Розділ II

Права і свободи людини

Гідність — це зовнішній вияв непохитної самоповаги. Вона робить людину людиною.

Місіма Юкіо

Втрата людських прав одразу збігається з перетворенням людини на біологічну істоту.

Ханна Арендт

Потрібно самому мати гідність для того, щоб бачити її в інших.

Жанна Антуанетта Помпадур

Нечиста совість може стати для людини прокляттям усього її життя.

Шарлотта Бронте

ТЕМА 1. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому наприкінці Середніх віків виник інтерес до людини?
2. Кого в ті часи називали гуманістами?
3. Що таке права людини?

1. Витоки гуманізму. Гідність і совість

Сучасний світ побудований на засадах **гуманізму** (від латин. *humanitas* — людяність, *humanus* — людяний, *homo* — людина) — вчення про те, що найвищою цінністю є людина, яка має право на вільне самовизначення та волевиявлення. Уперше цей термін з'явився в Римській імперії і позначав вищу форму розвитку людських чеснот. У добу Відродження гуманістичними називали ті сфери знання, що стосувалися вивчення духовного світу людини. Звідси пішла й назва **гуманітарних наук** — наук про людину.

Головним принципом вчення гуманістів було те, що людина, наділена розумом і безсмертною душею, чеснотами й безмежними творчими можливостями, є вільною у своїх вчинках і думках, а її найбільшою цінністю є почуття **гідності**.

Гідність проявляється в опорі будь-яким посяганням на індивідуальність та незалежність людини; ґрунтується на визнанні людиною принципової моральної рівності з іншими людьми; не дозволяє особистості зневажливо ставитися до інших і, у свою чергу, вимагає ставитися до неї з повагою. Гуманісти вважали, що важливими також є творчі й розумові здібності людини, а не її походження. Із цього випливала наступна теза гуманістів: усі люди є рівними у своїх правах і гідності від народження.

Однією з найважливіших людських чеснот вчені-гуманісти вважали **совість**. Її визначають як усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку і вчинки перед самим собою та іншими людьми. Головною функцією совісті вважають самоконтроль, нагадування людині про її моральні обов'язки, відповідальність за свої вчинки, яку вона несе перед іншими і собою. Совість проявляється у почуттях сорому, каяття, жалю за вчиненим. Вона є внутрішнім регулятором у виборі вчинків і напрямів життєвої поведінки людини.

- ?
- 1) Чому гідність людини є найбільшою цінністю?
  - 2) Які риси притаманні совісті?

2. Рівноправність. Охорона й захист людської гідності

Отже, головними цінностями людства гуманісти визначали гідність та совість людини. За час, що минув від доби Відродження, розуміння гуманізму значно розширилося. Нині, крім розуміння людини й людської гідності як головних цінностей, воно

Гідність — внутрішня переконаність людини у власній цінності, почуття самоповаги та поваги до інших людей.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — всесвітня міжнародна організація, створена для збереження та зміцнення миру у світі, розвитку співробітництва між державами. До ООН належать 193 держави.

Ліворуч: Люди, оцінені за їхніми вміннями.
Праворуч: Люди, оцінені за їхньою гідністю

? Як ви розумієте ці зображення? Чи може бути гідність однієї людини менша або більша за гідність іншої?

також передбачає невід’ємність людського права на щастя, саморозвиток, самовираження; право людини на збереження поваги, самоповаги та гідності; необхідність створення в суспільстві умов для гармонійного розвитку та вдосконалення особистості; неприпустимість будь-яких форм соціального й духовного гноблення людини; визнання блага людини як головного критерію оцінювання соціальних інститутів, а людяності — як норми відносин між індивідами, соціальними групами та державами.

Перелічені права людини об’єднує поняття рівноправності. Воно передбачає, що ці права належать усім людям на Землі від народження та без винятку. Документально це було закріплено прийнятою в 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Загальною декларацією прав людини. Головним її принципом є те, що **всі люди народжуються вільними й рівними у своїх правах та гідності**. Країни

учасниці ООН будують своє законодавство на основі принципів, проголошених Загальною декларацією прав людини. У такий спосіб закони кожної країни охороняють гідність своїх громадян. Якщо ж країна не здатна забезпечити захист невід’ємних людських прав, її громадяни можуть звертатися до міжнародних правозахисних організацій.

Важливою запорукою охорони людської гідності є визнання як державою, так і всім її населенням того принципу, що всі люди є рівними у своїх правах, що жодна людина не є кращою за іншу або має більше право на блага, що належать всім. Так само важливим є не лише виховання почуття власної гідності, але й вміння поважати гідність інших людей.

? Обґрунтуйте доцільність і важливість головного принципу Загальної декларації прав людини.

ВИСНОВКИ

Розвиток принципів гуманізму сприяв створенню цілісної системи прав і свобод людини, втілених у Загальній декларації прав людини, прийня-

тій ООН у 1948 р. У її основу покладено принцип, що всі люди народжуються однаково рівними та вільними у своїх правах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке людська гідність? Якими є основні характеристики поняття гідності?
2. Що таке гуманізм? Які принципи в характеристиці людини передбачає гуманізм?
3. Як пов’язані вчення гуманізму й концепція людської гідності?
4. Мислитель ХХ ст. Мартін Гайдеггер вважав, що совість для людини — це покликання, який примушує її згадати про свою скінченність, інертність і неповторну індивідуальність. Поклик совісті виникає мовчки. Поясніть, як ви це розумієте.
5. Як принципи гуманізму проявилися у формуванні сучасного розуміння прав і свобод людини?
6. **Обговоріть у групах** висловлювання філософа Іммануїла Канта: «Втратити гідність — це все одно, що прирівняти себе до речі, стати інструментом у руках інших людей, при цьому здійснити це із власної волі».
7. У сучасному світі, як і раніше, існує чимало чинників, що принижують людську гідність. Наведіть приклади, поширені в нашій країні.
8. Підготуйте презентацію на тему «Я маю гідність».
9. Напишіть есе на тему «Для чого людині совість?»

Я не поділяю ваших переконань, але готовий померти за ваше право їх висловлювати!

Вольтер

Рівноправ'я — святий закон людства.

Фрідріх Шиллер

Права — не права, якщо їх хтось може забрати. Це привілеї.
Джордж Карлін

І безправ'я може бути кодифікованим.

Станіслав Єжи Лец

ТЕМА 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке гуманізм?
2. Із якою метою було ухвалено Загальну декларацію прав людини?

Свобода — здатність і можливість свідомого вольового вибору індивідом своєї поведінки. Вона передбачає певну незалежність людини від зовнішніх умов і обставин.

Право — система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих і забезпечених державою правил поведінки, що регулюють відносини між людьми в соціально неоднорідному суспільстві.

Гендерний — пов'язаний із розрізненням жінок і чоловіків за біологічною статтю.

Сегрегація — різновид дискримінації, який полягає у фактичному або юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними, мовними чи іншими ознаками, та в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

1. Витоки прав людини

Як ви вже знаєте, у Загальній декларації прав людини записані права і свободи, що мають усі люди на Землі. Проте шлях до формування цих прав та усвідомлення людством необхідності їх існування був дуже тривалим. Протягом століть права людини були обумовлені належністю до певної спільноти; вона могла мати права лише в межах своєї спільноти і втрачала їх поза її межами. Це навіть було закріплене в Римському праві. У середньовічній Європі вважалося, що всі жителі країни є підданими монарха, який «дарує» їм права і привілеї, визначає їхні обов'язки і цим нібито виражає волю вищих сил. Проте в деяких європейських країнах права населення визначали через укладення угоди між підданими та монархом. Загалом у Середні віки різні категорії населення мали різні права й привілеї залежно від віросповідання, походження, належності до суспільного стану. Однак уже в ті часи були спроби якимось чином сформулювати загальні права для всіх. Першою такою спробою стала Велика хартія вольностей, укладена між англійським королем і його підданими.

? Чи завжди люди мали права?

2. Покоління прав людини. Майбутнє прав людини

У часи Ренесансу завдяки розвитку ідей гуманізму стала популярною думка, що кожна людина сама по собі є цінністю, а в XVII—XVIII ст. — що всі люди є рівними незалежно від віри, походження, соціального статусу. Це відбулося завдяки поширенню концепції природного права. Вона передбачала, що право на життя, свободу та приватну власність належить усім людям «від природи». На основі цього у XVIII ст. — добу Просвітництва — було створено основу доктрини універсальних прав і свобод людини, що отримала назву *першого покоління прав людини*. Вона передбачає, що всі люди мають право на:

- життя, здоров'я й безпеку;
- свободу думки, совісті, віросповідання;
- свободу від свавільного арешту, затримання та вигнання;
- рівність перед законом та незалежний суд тощо.

Друге покоління прав людини сформувалося протягом XIX — першої половини XX ст. унаслідок боротьби людей за покращення

Із Великої хартії вольностей 1215 р.

Стаття 39. Жодна вільна людина не може бути заарештована, або ув'язнена, або позбавлена власності, або оголошена поза законом, або вигнана, або будь-яким іншим способом знедолена... інакше, ніж за законним вироком рівних йому і за законом країни.

- ?
- 1) Про які права людини йдеться в документі?
  - 2) Чи на всіх жителів Англії поширювалися положення Хартії?

свого соціально-економічного та культурного становища. У цей час було визнано права людей на працю, освіту, соціальний захист та відпочинок, заборону використання дитячої праці.

Третє покоління прав людини почало формуватися після Другої світової війни. Це колективні права, що належать не окремій людині, а народу, нації, територіальній громаді, асоціації або іншій людській спільноті. Людина, що бере участь у реалізації цих прав, виступає перш за все не як особистість, а як частина певної спільноти. До цих прав належать право на мир, безпечне довкілля, комунікацію, спільну спадщину людства.

- ?
- Що з переліченого ви вважаєте доречним для внесення до списку невід'ємних прав і свобод людини, а що — ні? Аргументуйте свою позицію.

Дискусії навколо належності тих чи інших норм і законів до невід'ємних прав людини не припиняються і в наш час. Нині обговорюють формування четвертого покоління прав людини, до якого відносять ті права, що є неоднозначними, суперечливими. Воно почало формуватися в умовах наукових відкриттів, здійснених на початку ХХІ ст. Більшість прав людини, що належать до нього, є результатом втручання у психофізичну сферу життя людини внаслідок відкрит-

3. Права і свободи людини

Отже, визначення прав і свобод людини формувалося протягом тривалого часу. Звичай **права і свободи людини** розуміють як її соціальні можливості, що обумовлені економічними й культурними чинниками життя суспільства та законодавчо закріплюються дер-

Декларація прав людини й громадянина, оприлюднена 26 серпня 1789 р. у Франції

- ?
- 1) Які права людини й громадянина були закріплені цим документом?
  - 2) Яке покоління прав людини вони відображали?

тів, здійснених у генетиці, мікробіології, медицині тощо. До них належать права на зміну статі, трансплантацію органів, клонування, використання віртуальної реальності, штучне запліднення, евтаназію, вільну від дитини сім'ю, незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними нормами та доступ до Інтернету.

- ?
- Що впливало на розширення переліку прав людини?

жавою. Вони відображають міру свобод і можливостей для розвитку індивіда на конкретному етапі розвитку суспільства й держави. Сучасне розуміння прав людини пов'язане з їх тлумаченням як можливостей, свободи, певних потреб та інтересів людини, вимог до

Так художник символічно зобразив укладення Великої хартії вольностей. Віднині король не міг самостійно надавати й забирати права, а був обмежений умовами документа

суспільства та держави про забезпечення певних благ. Права і свободи людини виступають як межі для поширення влади держави. Саме на цьому базується сучасне розуміння правової держави з пріоритетом прав людини, палюванням закону та розподілом влади.

? Чим права відрізняються від свобод?

4. Групи прав і свобод людини

Є різні види класифікації прав і свобод людини.

За змістом права і свободи людини поділяють на кілька груп.

Громадянські (особисті) права насправді не пов'язані з поняттям громадянства, а є невід'ємними правами кожної людини незалежно від її громадянства, статі, віку, раси, етнічної або релігійної належності. Вони стосуються охорони життя, гідності й свободи людини. До них зазвичай відносять право на життя, гідність, законний суд, недоторканність особистості та приватної власності, свободу пересування та вибору місця проживання, заборону примусової праці.

Політичні права тісно пов'язані з громадянством тієї чи іншої країни та регулюють участь громадян у суспільно-політичному житті держави. До них належать право на рівність перед законом, свобода совісті, слова, друку, зібрань, спілок.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ, СВОБОД І ОБОВ'ЯЗКІВ

Основні права, свободи й обов'язки людини та громадянина			
За розвитком	За носієм	За часом виникнення	За змістом
Природні Набуті	Людини Громадянина	Перше покоління Друге покоління Третє покоління Четверте покоління	Громадянські Політичні Соціально-економічні Культурні Екологічні

Соціально-економічні права визначають можливості людини й громадянина брати участь у створенні матеріальних благ та забезпеченні належних умов життя. Це право на працю та свободу праці, справедливі умови праці, охорону сім'ї, материнства, батьківства й дитинства, житло, соціальне забезпечення, охорону здоров'я.

Культурні права визначають можливість доступу людини до духовних здобутків своєї спільноти і людства. Вони забезпечують духовний розвиток особистості. До них

Із Загальної декларації прав людини 1948 р.

Стаття 1. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та мають діяти у ставленні одне до одного в дусі братерства.

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища...

Стаття 3. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4. Ніхто не повинен бути в рабстві або в підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5. Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6. Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7. Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом...

Стаття 8. Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9. Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10. Кожна людина для визначення її прав та обов'язків має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

- ?**
- 1) Які принципи проголошує Декларація?
  - 2) Яким чином Декларація захищає людську цінність?
  - 3) Доведіть, що Декларація базується на принципі рівноправ'я.

відносять право здобувати освіту рідною мовою, свободу творчої та наукової діяльності, свободу викладання.

Екологічні права забезпечують право людини на безпечне довкілля та належну інформацію про нього, право на відшкодування

5. Борці за права людини

Розвиток прав людини навряд чи був би можливим без особистостей, яких ми називаємо борцями за права людини.

Цих людей об'єднує те, що вони намагалися донести людству необхідність рівної поваги й дотримання прав усіх людей незалежно від їх походження, соціального

Нельсон Мандела (1918—2013)

Н. Мандела народився в селі неподалік від міста Умтата. Його життя було присвячене боротьбі з **апартеїдом**. (Апартеїд — офіційна політика расової дискримінації, сегрегації та гноблення, яку впродовж 1948—1991 рр. проводив уряд Південно-Африканської Республіки проти місцевого чорношкірого населення, а також переселенців з Азії.) Проти Н. Мандели застосовували репресії: йому було заборонено брати участь у мітингах, він був змушений піти в підпілля. Зреш-

збитків, завданих їй здоров'ю або майну внаслідок екологічних правопорушень.

- ?** Які з названих прав і свобод сформувалися найпізніше?

статусу, віку, **гендеру**; незалежно від того, чи це було закріплено в тогочасному законодавстві. Дехто з них також боровся за звільнення рідної країни від іноземного панування або за повалення незаконних, авторитарних або тоталітарних правлячих режимів.

тою його було заарештовано й засуджено на довічне ув'язнення у віці 44 років. Наступні 28 років свого життя Н. Мандела провів за ґратами, розлучений із сім'єю та дітьми. Він зазначав: «Ніхто не народжується з ненавистю до іншої людини. Люди вчаться ненавидіти, і якщо вони можуть навчитися ненавидіти, необхідно намагатися навчити їх любити». Н. Мандела був обраний президентом ПАР на перших демократичних виборах у цій країні у віці 76 років.

Нельсон Мандела

Мартін Лютер Кінг

Мартін Лютер Кінг (1929—1968)

Мартін Лютер Кінг народився в США в часи, коли закон вимагав, щоб «чорношкірі» займали спеціальні місця в автобусах, театрах і кінотеатрах, пили воду з окремих від «білих» фонтанів. Коли йому виповнилося 28 років, він став співзасновником організації «чорних церков», які заохочували ненасильницькі походи, демонстрації, бойкоти та інші заходи проти расової сегрегації. Також він виступав проти війни у В'єтнамі, яку на той час вели США. У 1964 р. його було нагороджено Нобелівською премією миру. Проголошення ним відомої про-

мови «У мене є мрія» перед 250-тисячним натовпом вважається переломним моментом в історії американського руху за громадянські права. Найважливіша цитата з неї: «У мене є мрія, що настане день, коли наша нація повстане й доживе до істинного сенсу девізу: “Ми вважаємо самоочевидним, що всі люди народжені рівними”. У мене є мрія, що настане день, коли четверо моїх дітей житимуть у країні, де про них судитимуть не за кольором шкіри, а за тим, що вони за люди». У 1968 р. М. Л. Кінг загинув від кулі снайпера.

Магатма Ганді (1869—1948)

У час, коли жив Магатма Ганді, Індія не мала незалежності, а була частиною Британської імперії. Він навчався в Англії на адвоката. Після повернення на батьківщину М. Ганді приєднався до руху, що боровся за незалежність Індії. Однак особливістю світогляду М. Ганді було те, що він закликав індусів не чинити насилля, а боротися лише мирними методами. Його життєвим принципом була фраза: «Якщо ти зіткнувся з про-

тивником, переможи його любов'ю». Загалом М. Ганді провів 2338 днів життя у в'язниці, але це не змусило його відмовитися від своїх переконань. Загинув М. Ганді від руки найманого вбивці.

- ?
- 1) Які методи боротьби за права людини використовували Н. Мандела, М. Л. Кінг, М. Ганді?
  - 2) Чому, на вашу думку, вони обрали саме такий шлях боротьби?

Елеонора Рузвельт (1884—1962)

Елеонора Рузвельт — дружина президента США Франкліна Делано Рузвельта. Вона брала участь у створенні Організації Об'єднаних Націй (ООН), а потім була офіційною представницею США на Генеральній Асамблеї ООН. Під її керівництвом в ООН була розроблена Загальна декларація прав людини. У 1945—1951 рр. Е. Рузвельт очолювала Комісію ООН із прав людини. Як дер-

жавна діячка вона опікувалася захистом прав людини. Зараз премія, яка названа її ім'ям, щорічно присуджується за видатну діяльність у сфері захисту прав людини. Широковідомими є такі її вислови:

- Роби так, як забажаєш, тому що тебе все одно критикуватимуть: будуть лягати, якщо ти зробив щось, і засуджувати, якщо ти цього не зробив.

Магатма Ганді

- Дружити із собою дуже важливо. Якщо не подружився із собою, ні з ким іншим дружити не будеш.
- Великі уми обговорюють ідеї, середні уми обговорюють події, а дрібні — людей.
- Щастя — це не мета, а побічний продукт.
- Краще запалити свічку, ніж проклинати темряву.
- Сміливим і впевненим стають, коли дивляться страху в очі. Треба робити те, чого, здавалося б, не зможеш.

Елеонора Рузвельт

- ? Поміркуйте над наведеними висловами Е. Рузвельт. Як ви їх розумієте? Поділіться своїми міркуваннями з однокласниками.

ВИСНОВКИ

Розвиток уявлень про права людини відбувався протягом кількох поколінь. У кожному з них людство набуло розуміння необхідності різних видів прав і свобод.

Сучасні права і свободи людини за змістом теж поділяються на кілька груп. Усі вони характеризують різні аспекти життя людини. Проте декларування прав не гарантує їх дотримання.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як відбувалася еволюція уявлень про права людини?
2. Охарактеризуйте покоління прав людини.
3. Які групи прав людини ви знаєте?
4. Якою, на вашу думку, була зумовленість виникнення перших документів, що фіксували права людини?
5. Поясніть, як ви розумієте епіграфи до теми.
6. Які, на вашу думку, характерні риси суспільного розвитку ставали причиною формування кожного наступного покоління прав і свобод людини?
7. За додатковими джерелами інформації підготуйте коротке повідомлення про розробників концепції прав людини або борців за її втілення.
8. Як ви вважаєте, різні групи прав людини є однаково цінними чи навпаки, одна із груп є важливішою за інші?
9. М. Ганді сказав: «Якщо бажаєш, щоб світ змінився, — сам стань цією зміною». Як ви розумієте цей вислів? Яке значення він має в контексті боротьби за права людини?
10. Підготуйте повідомлення або презентації про борців за права людини. **Обговоріть у групах**, які методи боротьби вони обирали, за що саме вони боролися: права меншин, незалежність своєї країни, свободу слова, проти антидемократичних урядів своїх країн, систематичних порушень прав людини. Чи отримували вони нагороди за свою діяльність (наприклад Нобелівська премія миру)? Поміркуйте, чому вони почали займатися правозахисною діяльністю.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як ви розумієте поняття прав і свобод людини?
2. Які існують їх види?
3. Кого називають громадянином?

Щоб країна могла жити, необхідно, щоб жили права.

Адам Міцкевич

Обов'язок без права — рабство; право без обов'язку — анархія.

Фелісите де Ламанне

Права людини не конкурують із народним суверенітетом.

Юрген Габермас

Девіз громадянина: бути, а не здаватися.

Латинське прислів'я

Той, хто не знає меж своїх бажань, ніколи не буде добрим громадянином.

Василь Сухомлинський

ТЕМА 3. ЛЮДИНА І ДЕРЖАВА

1. Концепції взаємовідносин «людина—держава»

Із часом формування сукупності прав і свобод людини виникли дві концепції їх відношення до держави.

Природно-правова концепція прав і свобод людини передбачає, що незалежно від волі держави людина від народження має невід'ємні природні права, на які держава не має права посягати, але мусить охороняти від будь-яких зазіхань. Згідно з *позитивістською* концепцією, обсяг прав і свобод людини встановлено державою як верховною силою, наділеною правом розпоряджатися долями індивідів на власний розсуд. У сучасному світі набули поширення обидві концепції.

? Чи завжди держава була охоронцем прав і свобод громадян?

2. Права і свободи людини та відповідальність держави за їх дотримання, гарантування та захист

Згідно з Конституцією України, держава виступає гарантом дотримання прав і свобод людини й громадянина. Реалізація цього відбувається через систему органів державної влади, до яких належать:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Конституційний Суд України;
- органи виконавчої влади;
- правоохоронні органи;
- політичні партії та громадські організації;
- міжнародні правові організації.

Крім цього, у межах держави існують гарантії, які надає держава своєму населенню. Серед них розрізняють *соціально-економічні гарантії*, які передбачають наявність соціальної стабільності, матеріальної основи для належного життя людини; *політичні гарантії*, завданням яких є забезпечення стабільних політичних структур та належного рівня політичної культури в соціумі; *юридичні гарантії*, які охоплюють усі правові засоби, що забезпечують реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

У випадку, якщо держава не виконує своїх зобов'язань із гарантування й дотримання прав і свобод людини й громадянина, її громадяни, а також інші постраждалі особи можуть звернутися до відповідних судових установ із позовом проти держави, а також до правозахисних організацій — національних або міжнародних.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Іншою назвою є термін «омбудсмен», що в перекладі зі шведської означає «представник». Уперше ця посада була створена в 1809 р. у Швеції, а нині поширена в більш ніж 100 країнах світу.

? За допомогою пошукових систем Інтернету дізнайтеся, хто в Україні зараз обіймає посаду омбудсмена.

ДОКУМЕНТ

Із Декларації незалежності США 1776 р.

Ми дотримуємося тих очевидних істин, що всі люди створені рівними і що творець заповів їм певні невід'ємні права, серед яких право на життя, свободу, прагнення щастя; що для забезпечення цих прав людьми засновані уряди, які користуються своєю владою за згодою керованих. Якщо який-небудь уряд перешкоджає досягненню цих цілей, то народ має право змінити або знищити його і заснувати новий уряд на таких підставах і засадах, організовуючи його владу в таких формах, які найкраще гарантуватимуть його безпеку та щастя.

? Проаналізуйте уривок із документа. Якої концепції прав людини дотримувалися її автори? Обґрунтуйте свою точку зору.

3. Обов'язки громадянина

Із правами і свободами людини та громадянина нерозривно пов'язана їхня відповідальність, що реалізується в наявності обов'язків. Конституційно-правовий інститут обов'язків почав формуватися після Другої світової війни. Проте й до цього обов'язки громадян були закріплені в національних законодавствах. Найпоширенішими серед обов'язків, які держава поклала на своїх громадян, були дотримання законів, сплата податків, військова повинність тощо.

Обов'язки громадян України, як і їхні права, закріплені Конституцією України. Основним конституційним обов'язком громадян України є дотримання її Конституції та законів. Також у ній закріплено такі обов'язки:

- захищати Вітчизну;
- шанувати державні символи України — Державний Прапор, Герб та Гімн;
- не завдавати шкоди природі й відшкодувати завдані їй збитки;
- охороняти культурну спадщину;
- піклуватися про дітей та непрацездатних батьків;
- сплачувати податки та збори.

За недотримання цих обов'язків громадянином України настає кримінальна відповідальність.

? Чи є виконання обов'язків гарантією дотримання прав і свобод людини?

ВИСНОВКИ

Існують дві концепції ролі держави у функціонуванні прав і свобод людини, проте незалежно від цього держава є гарантом дотримання прав і свобод лю-

дини й громадянина. Громадяни, у свою чергу, мають перед державою певні обов'язки, закріплені в її конституції та розвинені в законах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які існують концепції прав і свобод людини щодо держави?
2. Хто виступає гарантом дотримання прав і свобод людини й громадянина?
3. Які обов'язки мають перед Україною її громадяни?
4. Які загрози можуть виникнути з приводу дотримання прав і свобод людини в Україні?
5. **Обговоріть у групах.** Чи потребують права людини постійної боротьби за них?
6. Давньоримський мислитель Сенека стверджував: «Рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони всім надані». Як ви розумієте цю думку? Чи погоджуєтеся ви з нею?
7. Напишіть есе за одним з епіграфів до теми.
8. Підготуйте повідомлення про обсяг обов'язків громадянина в різних державах.
9. Чи може держава, яка є гарантом дотримання прав і свобод громадян, порушувати права і свободи?

З усіх аморальних стосунків ставлення до дітей, як до рабів, є найаморальнішим.

Георг Гегель

Пропоную менше говорити про обов'язки дітей, а більше про їхні права.
Жан-Жак Руссо

Ми не маємо права підноситися над дітьми, ми гірші за них. І якщо ми навчаємо їх будь-чого, щоб зробити кращими, то й вони роблять нас кращими, спілкуючись із нами.

Федір Достоевський

Зворотна сторона будь-якого права — це завжди обов'язок.

Симона де Бовуар

ТЕМА 4. ПРАВА ДИТИНИ

ПРИГАДАЙТЕ:

1. Що таке соціалізація людини? Коли вона починається та як довго триває?
2. Що таке права людини?

1. Поняття прав дитини

Як ви вже знаєте, становлення особистості відбувається від народження, і дитинство є тим часом, коли закладаються основи характеру та світогляду людини. Для забезпечення щасливого гармонійного дитинства було розроблено окрему ідею прав дитини. Ці права покликані захищати як дітей у розумінні людей, так і специфічні характерні особливості дитинства. За міжнародно-правовими актами дитиною визнається «кожна людська істота до досягнення 18-річного віку».

Шлях до усвідомлення людством того, що дітям необхідний особливий захист, був тривалим. До середини XVIII ст. дітей сприймали як «маленьких дорослих», які від власне дорослих, крім розмірів, нічим не відрізняються, але поряд із тим батько має майже необмежену владу над життям власних дітей. Уперше про фізичні, а головне, про психологічні відмінності дитини від дорослого широко заговорили у Франції та Англії у XVIII ст. До цього питання звернулися відомі тогочасні філософи, які обговорювали концепцію прав людини: Жан-Жак Руссо, Джон Локк, Мері Волстонкрафт. Вони виступали за те, що дітей не варто карати фізично, вони мають право на дозвілля, і що гра є необхідністю для дитини, батьки мають забезпечувати їх гармонійний фізичний, духовний та розумовий розвиток, ставитися до них як до окремої особистості.

Проте ці ідеї не набули загального поширення. До кінця XIX ст. права дітей не були забезпечені. Дитяча праця на фабриках (заводах), шахтах була звичайним явищем у багатьох промислово розвинених країнах Європи та Америки. Діти працювали нарівні з дорослими до 14—18 годин на добу (іноді з 5—6-річного віку), причому їм платили за це в кілька разів менше, ніж дорослим. Існувало безліч правил внутрішнього розпорядку, наприклад, заборонялося дивитися у вікно на робочому місці (для чого на вікнах висіли решітки або заглушки), гратися в обідню перерву. Повністю цю ситуацію не було викорінено до середини XX ст. Лише після загального зростання добробуту населення Європи та Північної Америки, розвитку руху за права людини розпочалася масштабна та ефективна боротьба за захист прав дітей.

Першим документом, який офіційно проголосив перелік прав дитини, стала Загальна Женевська декларація, прийнята в 1924 р. Лігою Націй. Вона стверджувала, що діти мають право на забезпечення нормального фізичного й духовного розвитку, отримати

Права дитини — система можливостей, які необхідні особі для її комплексного та цілісного розвитку в умовах і відповідно до вимог середовища, беручи до уваги незрілість дитини.

Із Декларації прав дитини 1959 р.

1. Дитині мають належати всі зазначені в цій Декларації права. Ці права мають визнаватися за всіма дітьми без будь-яких винятків і без відмінностей чи дискримінацій...

2. Дитині законом або іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, які дозволили б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та в соціальному відношенні здоровим і нормальним шляхом і в умовах свободи та гідності. При виданні із цією метою законів головним міркуванням має бути найкраще забезпечення інтересів дитини.

3. Дитині має належати від її народження право на ім'я і громадянство.

4. Дитина має користуватися благами соціального забезпечення. Їй має належати право на здорове зростання й розвиток; із цією метою спеціальні догляд і охорона мають бути забезпечені як їй, так і її матері...

5. Дитині, яка є неповноцінною у фізичному, психічному або соціальному відношенні, повинні забез-

печуватися спеціальні режим, освіта й піклування, необхідні з огляду на її особливий стан.

6. Дитина для повного й гармонійного розвитку її особи потребує любові і розуміння...

7. Дитина має право на здобуття освіти, яка має бути безкоштовною і обов'язковою, в усякому разі на початкових стадіях...

8. Дитина повинна за всіх обставин бути серед тих, хто першими отримують захист і допомогу.

9. Дитина має бути захищена від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації...

10. Дитина має бути захищена від практики, яка може заохочувати расову, релігійну або будь-яку іншу форму дискримінації...

1) Чи погоджуєтеся ви з наведеними принципами?

2) Запропонуйте власні доповнення до цього переліку.

першими допомогу у важкі часи, зростати й розвиватися в любові, не зазнавати експлуатації, бути впевненими, що риси характеру та якості, які виховуються в них, будуть корисними людям. Одним із перших кроків Генеральної Асамблеї ООН щодо захисту прав дітей було створення в 1946 р. Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ). 20 листопада 1959 р. Генеральною Асамблеєю ООН було проголошено Декларацію прав дитини, що визначала принципи, за якими має функціонувати правовий захист дітей та дитинства.

В Україні дитина набуває прав поступово. Крім передбачених Конвенцією прав дитини, народившись, вона отримує право на громадянство, право жити й виховуватися в сім'ї, знати своїх батьків, отримувати від них захист своїх прав і законних інтересів. На ім'я дитини може бути відкрито рахунок у банку.

Дитина віком 1,5 року має право відвідувати ясла.

У 3 роки дитина має право відвідувати дитячий садок.

Із 6 років дитина має право:

- відвідувати школу;
- самостійно укладати дрібні побутові угоди.

Із 10 років дитина може:

- давати згоду на зміну свого імені та прізвища;

- давати згоду на своє всиновлення або передачу в прийомну родину або відновлення батьківських прав своїх батьків;
- висловлювати свою думку про те, із ким із його батьків після розірвання шлюбу вона хотіла б жити;
- бути заслуханою в ході будь-якого судового або адміністративного розгляду;
- вступати до дитячих громадських об'єднань. Із 14 років дитина:
  - має право отримати паспорт (ID-картку);
  - може вибирати місце проживання (за згодою батьків);
  - має право за згодою батьків укладати будь-які угоди;
  - має право самостійно розпоряджатися своїм доходом, зарплатою, стипендією;
  - може здійснювати свої авторські права як результат своєї інтелектуальної діяльності;
  - може отримати дозвіл взяти шлюб як виняток, якщо склалися особливі обставини (при цьому настає повна дієздатність);
  - може вступати на роботу з дозволу батьків (на легку працю не більше ніж 4 години на день);
  - має право вимагати скасування всиновлення;
  - може навчатися водінню мотоцикла;

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЮНІСЕФ (United Nations Children's Fund (unicef) — Дитячий фонд ООН) — підрозділ ООН, який працює в понад 190 країнах і територіях світу заради захисту й підтримки дітей із моменту їх народження і до початку дорослого життя. Діяльність ЮНІСЕФ фінансується за рахунок добровільних внесків фізичних осіб, підприємств, фондів та урядів. Передусім зусилля ЮНІСЕФ спрямовані на забезпечення права кожної дитини виховуватись у родинному середовищі, захист молоді, дітей і жінок від ВІЛ-інфекції та СНІДу, забезпечення здоров'я та розвитку дітей, поліпшення їх харчування, захист дітей від насильства та жорстокого поводження, інформування про права дитини і підтримку ефективної політики в інтересах дітей. В Україні Представництво ЮНІСЕФ було відкрито в 1997 р.

? Як ви розумієте вислів «Єднаймося заради дітей», запропонований ЮНІСЕФ?

- має право керувати велосипедом під час руху дорогами;
- несе кримінальну відповідальність за найтяжчі види злочину;
- несе матеріальну відповідальність за укладеними угодами, а також за завдану майнову шкоду;
- може бути виключена зі школи за порушення.

Із 15 років дитина має право вступу на роботу (24-годинний робочий тиждень).

Із 16 років дитина:

- може взяти шлюб за наявності поважних причин;
- має право керувати мопедом під час руху на дорогах;
- може навчатися водінню автомобіля на дорогах за присутності інструктора;
- має право укладати трудовий договір (контракт), робочий тиждень не може перевищувати 36 годин;
- підлягає адміністративній та кримінальній відповідальності за правопорушення.

2. Конвенція ООН про права дитини

У 1989 р. в результаті подальшого осмислення прав дітей і переосмислення існуючих норм із цього питання ООН прийняла Конвенцію про права дитини, у 54 статтях якої викладені права, що належать кожній дитині без винятку. Конвенція ООН про права дитини — міжнародний правовий документ, що визначає права дітей у державах, які її ратифікували. Конвенція про права

Приклади соціальної реклами ЮНІСЕФ

? Із якою метою, на вашу думку, ЮНІСЕФ поширює таку рекламу?

У 17 років громадянина мають початково поставити на військовий облік (видається приписне свідоцтво).

У 18 років настає повна дієздатність громадянина.

дитини є першим та основним міжнародно-правовим документом обов'язкового характеру, що присвячений широкому спектру прав дитини. Учасниками Конвенції про права дитини є Ватикан і всі країни — члени ООН, крім США, Південного Судану й Сомалі.

Конвенція була ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. та набула чинності для України 27 вересня

Із Конвенції про права дитини 1989 р.

...**Стаття 6.** Кожна дитина має невід'ємне право на життя.

Стаття 7. Дитина має право на ім'я і набуття громадянства, а також право знати своїх батьків і право на їх піклування.

Стаття 8. Дитина має право на збереження своєї індивідуальності та громадянства.

Стаття 9. Дитина має право не розлучатися з батьками...

Стаття 12. Дитина має право вільно висловлювати свої погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага.

Стаття 13. Дитина має право вільно висловлювати свої думки, це право включає свободу шукати, отримувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду.

Стаття 14. Має поважатися право дитини на свободу думки, совісті та релігії.

Стаття 15. Дитина має право на свободу асоціацій і мирних зборів.

Стаття 24. Дитина має право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я...

Стаття 27. Дитина має право на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку.

Стаття 28. Дитина має право на освіту...

Стаття 30. Дитина має право користуватися своєю культурою...

Стаття 31. Дитина має право на відпочинок і дозвілля...

Стаття 32. Дитина має право на захист від економічної експлуатації...

Стаття 33. Дитина має бути захищена від незаконного зловживання наркотичними засобами...

- ?** 1) Якими є основні права дитини відповідно до наведеного документа?
2) Наведіть приклади реалізації положень Конвенції про права дитини в сучасній Україні.

1991 р. У 2003 та 2005 рр. відповідно Верховна Рада ратифікувала два факультативні протоколи до Конвенції:

3. Захист прав дитини

Крім уже згаданих, ООН було розроблено цілу низку законодавчих актів, які забезпечують правовий захист дітей у різних ситуаціях. Також варто знати про такі документи, як Декларація ООН про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів 1974 р., Конвенція Міжнародної організації праці про мінімальний вік для прийому на роботу 1973 р., Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») 1985 р., Декларація ООН про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту й благополуччя дітей, особливо в разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях 1986 р.

Україна, як й інші держави — члени ООН, приділяє багато уваги захисту прав дітей. Українське законодавство захищає права дитини за допомогою таких механізмів:

- Конституція України (ст. 24, 51, 52, 92);
- Сімейний кодекс України (глави 13, 14 та ін.);

- про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії;
- щодо участі у збройних конфліктах.

- Цивільний кодекс України (ст. 295, 1261 та ін.);
- Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»;
- Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»;
- Закон України «Про охорону дитинства».

Сімейний кодекс України передбачає, що у випадках порушення прав дитини її родичі, один із батьків, сама дитина можуть звернутися до органів опіки й піклування або до суду. Батьки або один із батьків, що порушують права дитини, можуть бути позбавлені батьківських прав. Справами дітей опікуються Служба у справах неповнолітніх, державні соціальні служби при місцевих державних адміністраціях, громадські організації, які опікуються проблемами захисту прав дітей.

Шляхи захисту прав дитини:

- самозахист дитини;
- захист із боку батьків;

ЦІКАВО ЗНАТИ

День захисту дітей

Щорічно 1 червня відзначають Міжнародний день захисту дітей. Він був запроваджений у листопаді 1949 р. у Парижі рішенням сесії Ради Міжнародної демократичної федерації жінок. Уперше Міжнародний день захисту дітей відзначали в 1950 р. в 51 країні світу. ООН підтримала цю ініціативу й оголосила захист прав, життя і здоров'я дітей одним із пріоритетних напрямків своєї діяльності. В Україні цей день відзначається з 1998 р. На честь свята для дітей влаштовують різні розважальні заходи.

- звернення до органів опіки та піклування;
- звернення до суду;
- звернення до органів державної влади або місцевого самоврядування;
- звернення до громадських організацій.

У 2010 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему «Законодавче закріплення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні». На них було визначено, що в Україні створено основні засади законодавчого забезпечення у сфері

захисту прав дітей й визначено проблеми, яким необхідно приділити першочергову увагу. Це:

- висока дитяча смертність;
- рівень забезпечення охорони дитячого здоров'я;
- недоступність оздоровлення та відпочинку для всіх дітей;
- неефективна система захисту дітей від насильства, у тому числі в системі кримінального провадження.

ВИСНОВКИ

Захист прав дитини — неодмінна частина захисту прав людини. Невід'ємні права дитини перелічені в Конвенції про права дитини. Її принципи втілені в законодавстві країн, які ратифікували цю Конвенцію. Україна належить до них. Основними правами дитини є право на життя, ім'я, громадян-

ство, відсутність дискримінації, право на свободу совісті та релігійних переконань, життя з батьками, працю, відпочинок, захист життя та здоров'я, освіту, відсутність рабства, житло, свободу слова, отримання інформації, користування досягненнями культури.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке права дитини? Перелічіть основні права дитини.
2. Кого вважають дитиною?
3. Що таке Декларація прав дитини?
4. Що таке Конвенція про права дитини? Коли вона була затверджена?
5. У чому полягає важливість Конвенції про права дитини?
6. Як історично формувалися міжнародні стандарти з прав дитини?
7. Ознайомтеся з текстами Декларації прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р. Хто, на вашу думку, має забезпечувати дотримання перелічених прав дитини?
8. Які ви знаєте механізми захисту прав дитини в Україні?
9. Ознайомтеся з епіграфами до теми. Як ви їх розумієте? Чи є серед цих висловлювань ті, із якими ви не погоджуєтеся, або ті, які вам подобаються більше за інші? Свою позицію аргументуйте.
10. Нещодавно ЮНІСЕФ представила «15 ключових повідомлень», де було перелічено основні проблеми дітей в Україні та можливі шляхи їх подолання. За допомогою пошукових систем в Інтернеті ознайомтеся із цим переліком. Поміркуйте, як особисто ви можете долучитися до їх вирішення.
11. **Робота в групах.** Підготуйте повідомлення на тему «Діяльність організацій із захисту прав дитини в Україні».
12. Напишіть есе на тему «Права дитини в Україні: здобутки і проблеми».

Покараний злочинець — це приклад для всіх негідників; засуджений без вини — це питання совісті всіх чесних людей.

Жан де Лабрюєр

Основу міцного правопорядку становлять свобода особи та її недоторканність.

Богдан Кістяківський

Суверенітет народу не безмежний: він обмежений тими умовами, які до нього висувають справедливість і права індивіда.

Бенжамен Констан

ТЕМА 5. МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Порушення прав людини.

Поняття механізмів захисту прав людини

Як ви вже вивчили в попередніх темах, у світі існує розроблена й документально закріплена система прав людини. Головною їх особливістю є те, що вони надаються всім без винятку людям від народження. Основними документами, де викладені сучасні міжнародні стандарти у сфері прав людини, вважаються:

- Загальна декларація прав людини (1948 р.);
- Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.);
- Європейська соціальна хартія (1961 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.);
- Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.);
- Конвенція про права дитини (1989 р.).

Проте досить часто буває, що права людини порушуються. Це відбувається, коли норми, передбачені Загальною декларацією прав людини та іншими переліченими документами, не виконуються або хтось (інші люди або навіть держави) чинять усупереч їм. До найганебніших проявів порушення прав людини належать дискримінація та переслідування за різними ознаками, наприклад за національністю чи політичними поглядами, торгівля людьми та рабство, тортури, порушення правил ведення війни, зокрема використання мирного населення як «живого щита» для військових.

Головним гарантом дотриманням прав і свобод людини й громадянина виступає держава. Проте не завжди держава належним чином виконує всі свої зобов'язання стосовно власних громадян. Для відновлення справедливості розробниками документів, що визначають права людини, було передбачено й механізми захисту прав людини.

Захист прав людини може відбуватися як на національному рівні, тобто всередині окремої держави, так і на міжнародному — у випадку, коли держава не здатна самостійно забезпечити захист прав своїх громадян. Усередині держави завдання захисту прав людини покладене передусім на правоохоронні органи та судову гілку влади. Передбачається, що законодавство країни має будуватися на тому, що людина є найвищою цінністю,

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким чином держава є відповідальною за дотримання прав і свобод людини?
2. Які існують національні (у межах держави) способи їх реалізації та захисту?

Рада Європи — організація, що об'єднує 47 європейських країн, які визнають принцип верховенства права й гарантують основні права людини і свободи для своїх громадян. У 1950 р. нею було прийнято Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, на основі якої функціонує Європейський суд із прав людини.

Із пояснення для осіб, які бажають звернутися до Європейського суду з прав людини

1. Європейський суд із прав людини — це міжнародна судова установа, уповноважена розглядати заяви осіб, які скаржаться на порушення своїх прав, передбачених Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Конвенція є міжнародним договором, на підставі якого значна кількість європейських держав домовилися забезпечувати певні основні права...

3. Суд уповноважений розглядати лише ті заяви, які стосуються порушення одного або кількох прав, викладених у Конвенції та в Протоколах до неї. Він не є апеляційною інстанцією стосовно національних судів і не уповноважений ні скасовувати, ні змінювати їхні рішення...

5. Ви можете скаржитися до Суду лише на ті факти, за які несе відповідальність певна державна структура (орган законодавчої влади, адміністративна установа, суд тощо) однієї з держав. Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних організацій.

6. Ви можете звернутися до Суду лише після того, як вичерпаєте всі національні засоби правового захисту, і лише протягом шести місяців після дати винесення остаточного рішення. Суд не може приймати до розгляду заяви, які не відповідають умовам прийнятності...

12. Повідомляємо, виключно з інформаційною метою, що в ході розгляду заяв Суд визнає неприйнятними понад 90 % із них через недотримання заявниками умов звернення до Суду...

15. Усю кореспонденцію стосовно вашої заяви необхідно надсилати за адресою:

The Registrar
European Court of Human Rights
Council of Europe
F — 67075 STRASBOURG CEDEX
FRANCE.

Будь ласка, не скріплюйте листи й документи, які ви надсилаєте до Суду, степлером, клеєм, ані жодним іншим чином. Усі сторінки мають бути послідовно пронумеровані...

22. Суд не надає юридичної допомоги на оплату послуг адвоката з підготовки початкового звернення до Суду. На подальшій стадії провадження, а саме в разі, якщо Суд вирішить повідомити уряд-відповідача про заяву для подання письмових зауважень, вам може бути надано безкоштовну юридичну допомогу, якщо ваші доходи недостатні для оплати послуг адвоката і якщо Суд вбачатиме необхідність у такій допомозі для належного розгляду справи.

23. Розгляд вашої заяви — безкоштовний. На початковому етапі процедура розгляду — письмова, тому вам немає потреби з'являтися до Суду особисто. Вас своєчасно повідомлять про будь-яке рішення, винесене Судом у вашій справі.

- ?
- 1) Якою є мета функціонування Суду?
  - 2) На підставі яких документів працює Суд?
  - 3) У яких випадках громадяни можуть звертатися до Європейського суду з прав людини?
  - 4) Назвіть правила та умови звернення до Суду.

і враховувати міжнародну нормативно-правову базу щодо прав людини.

На міжнародному рівні захистом прав людини передусім опікується ООН, крім того, у межах інших міжнародних організацій існують структурні підрозділи, які стежать за дотриманням прав людини у світі. У своїй

діяльності вони також керуються переліченими на початку теми документами. У випадку недотримання прав людини вони можуть як надавати допомогу потерпілим, так і застосовувати санкції до порушників.

? Чому права і свободи потрібно захищати?

2. Національні механізми захисту прав людини та їх класифікація

Як ви вже знаєте, ООН та інші міжнародні правові інституції розробили цілу низку документів, які регулюють питання захисту прав людини у світі. Україна як держава — учасниця ООН керується ними в розробленні свого законодавства, або нормативно-правового забезпечення. Нормативно-правове забезпечення є невід'ємною частиною національного механізму захисту прав людини, так само як інформаційне, науково-методичне тощо. Основою для цього забезпечення є Конституція України, де проголошено, що головною

цінністю держави є людина. На основі чинного законодавства в Україні діють інституції, завданням яких є забезпечення дотримання прав людини в країні. Це:

- Генеральна прокуратура України;
- Комітет Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнародних відносин;
- Інші комітети Верховної Ради України щодо діяльності із забезпечення та захисту прав людини (законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності);

У 2006 р. ООН прийняла Конвенцію про права осіб з інвалідністю. У цьому документі проголошувалося, що його метою є «заохотити, захистити й забезпечити здійснення для осіб з інвалідністю всіх прав людини й основоположних свобод».

Із Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 р.

(Стислий виклад)

Стаття 5. Усі особи є рівними перед законом і за ним. Усі особи мають право на рівний захист закону й рівне користування ним без будь-якої дискримінації...

Стаття 9. Особи з інвалідністю мають право мати доступ до всіх аспектів суспільного життя нарівні з іншими, зокрема, до фізичного оточення, до транспорту, до інформації та зв'язку і до інших об'єктів і послуг, що надаються населенню.

Стаття 10. Особи з інвалідністю мають право на життя. Країни мають вживати всіх необхідних заходів для забезпечення ефективного здійснення цього права осіб з інвалідністю нарівні з іншими.

Стаття 11. Країни мають вжити всіх необхідних заходів для підтримання захисту та безпеки

всіх осіб з обмеженими можливостями в ситуаціях ризику, у тому числі під час збройних конфліктів, надзвичайних гуманітарних ситуацій та стихійних лих.

Стаття 12. ...Країни мають вжити належних заходів для надання підтримки людям з обмеженими можливостями, щоб вони могли ефективно здійснювати свою правоздатність...

Стаття 17. Кожна людина з обмеженими можливостями має право на повагу, фізичну та психічну недоторканність на рівних з іншими умовах...

Стаття 26. Країни мають вжити ефективних і належних заходів для того, щоб люди з обмеженими можливостями мали право розвивати, досягати й зберігати максимальні здібності, незалежність та участь у всіх сферах життя шляхом надання житлових та реабілітаційних послуг і програм.

Стаття 27. ...Країни мають вжити належних заходів із розширення можливостей зайнятості й кар'єрного зростання для людей з обмеженими можливостями...

? Яким чином Конвенція зупиняла дискримінацію та створювала умови для гідного життя особам з інвалідністю?

- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- Інститут адвокатури (інститут надання правової допомоги);
- МВС України (формування та розвитку внутрішньовідомчого контролю за дотриманням прав людини та недопущенням катувань);
- Міністерство юстиції України (зокрема Національне бюро у справах дотримання Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод);
- Громадські правозахисні організації (національні та міжнародні);
- Науково-дослідні установи;
- Засоби масової інформації (мас-медіа).

Отже, **національний механізм захисту прав людини** складається з кількох взаємопов'язаних частин: законодавчої бази, або ж нормативно-правового забезпечення, та наведеного переліку державних та громадських інституцій, що діють на основі цього нормативно-правового забезпечення. Це забезпечення розроблюється вченими спільно з практикуючими юристами, водночас самі розробники законів можуть брати участь у роботі державних та громадських інституцій. Ще однією частиною національного механізму захисту прав людини виступають засоби масової інформації,

тобто мас-медіа. Вони інформують суспільство про можливі або вже наявні проблеми у сфері захисту прав людини, закликають до їх обговорення, поширюють інформацію про чинне законодавство та можливості громадян щодо захисту власних прав.

Якщо громадянин України вважає, що його права держава не захищає належним чином, згідно з Конституцією, він має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Це такі установи:

- Центр із прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН;
- Комісія з Прав людини ООН;
- Комітети ООН:
  - із прав людини,
  - з економічних, соціальних і культурних прав,
  - із прав дитини,
  - із ліквідації расової дискримінації,
  - проти застосування катувань.
- Управління Верховного комісара ООН із заохочення і захисту всіх прав людини;
- Європейський суд із прав людини.

Зала засідань Європейського суду з прав людини

3. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав людини

У сучасному світі права і свободи людини захищені не лише на державному, але й на міжнародному рівні. На території Європи діють щонайменше три міжнародні системи захисту прав людини:

- 1) Система ООН діє на основі так званої «Хартії прав людини», яку утворюють Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти 1966 р. та інші документи.
- 2) Система Ради з безпеки та співробітництва у Європі, що діє на основі Заключного акта, підписаного в 1975 р. в Гельсінкі (Фінляндія).
- 3) Система в межах Ради Європи, що спирається на Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., а також додаткові протоколи до неї.

Особливого авторитету набула система Ради Європи, у межах якої з метою контролю за дотриманням прав людини діють Європейська комісія з прав людини та Європейський суд із прав людини. Вони розглядають скарги окремих осіб, неурядових організацій і груп щодо порушення їхніх прав державами — членами Ради Європи.

У випадку визнання правомірності скарги Суд приймає остаточне рішення, обов'язкове до виконання державою — учасницею

Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Державу-порушницю Суд може зобов'язати відшкодувати постраждалій стороні моральні збитки. Невиконання рішення Європейського суду може призвести до призупинення членства країни в Раді Європи або виключення з неї. На думку багатьох вчених і державних діячів, ця система стала найбільш досконалим та ефективним способом захисту прав і свобод людини у світі.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) об'єднує 56 держав із Європи, Центральної Азії і Північної Америки. Незважаючи на те, що вона безпосередньо не ставить перед собою завдання захисту прав людини, її комплексний підхід до безпеки дозволяє їй вирішувати широке коло питань, у тому числі питання прав людини, національних меншин, демократизації, політичних стратегій, боротьби з тероризмом тощо. Діяльність ОБСЄ у сфері прав людини здійснюється через Бюро демократичних інституцій і прав людини. Його діяльність націлена на молодь і передбачає освіту в галузі прав людини, боротьбу з антисемітизмом та ісламофобією.

На інших континентах також існують свої системи захисту прав людини. У 1969 р. було створено Міжамериканську конвенцію

**AMNESTY
INTERNATIONAL**

з прав людини, до якої увійшли 11 держав Латинської Америки.

Держави Африки в 1981 р. прийняли Хартію прав людини й прав народів і створили власну міждержавну правозахисну організацію. Одним з органів, що опікується питанням прав захисту прав людини на Близькому Сході, є Постійна арабська комісія з прав людини.

В Україні приділяється багато уваги питанню прав людей з інвалідністю. У Комітеті ООН із прав людей з інвалідністю у 2015 р. було подано первинний звіт про виконання нашою державою Конвенції про права осіб з інвалідністю. Результати цього розгляду

4. Правозахисні організації

Крім держаних органів національних та міжнародних міжурядових організацій, у світі існують численні неурядові громадські організації, створені для захисту прав людини. Однією з таких найбільших міжнародних організацій, що діють і в Україні, є створена в 1961 р. організація «Амнесті Інтернешнл» (Amnesty International), діяльність якої спрямована на викриття й оприлюднення випадків порушення прав людини, порушення людської гідності задля тиску на уряди та суспільство з метою захисту постраждалих і припинення випадків порушення прав людини. Також вона проводить інформаційні та освітні кампанії, спрямовані на інформування суспільства про права людини та важливість їх дотримання. Особливим напрямком діяльності цієї організації саме в Україні є протидія тортурам у правоохоронних органах.

Іншою такою організацією є Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла

Асоціація
УМДПЛ
UMDPL
Association

свідчать, що в Україні існує багато проблем у цій сфері, що потребують вирішення. На думку керівників Української Гельсінської спілки з прав людини, уряд України вживає недостатню кількість заходів для втілення міжнародних стандартів щодо протидії дискримінації осіб з інвалідністю.

? У чому, на вашу думку, полягає головна мета захисту осіб з інвалідністю?

Страда-Україна», який працює з 1997 р. Як свої головні завдання він визначає запобігання торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, ліквідацію всіх форм дискримінації та насильства в суспільстві, сприяння дотриманню прав людини, гендерної рівності та захисту прав дітей. Загалом програма «Ла Страда: Запобігання торгівлі жінками в країнах Центральної і Східної Європи» була ініційована неурядовими організаціями Нідерландів, Польщі й Чехії в 1995 р.

Також в Україні діє Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів (Асоціація УМДПЛ). Вона стежить за дотриманням прав людини в роботі правоохоронних органів шляхом розвитку дієвого громадського контролю. Експерти Асоціації беруть участь у розробці численних змін до нормативно-правових актів, що регулюють діяльність правоохоронних органів та є співавто-

рами законопроектів, розробниками низки тренінгів, майстер-класів, посібників, аналітично-методичних матеріалів, науково-практичних видань тощо. Її основним проектом є акція «Поліція під контролем», що передбачає отримання інформації про діяльність цих служб та надання правової оцінки діям правоохоронців, зокрема дотриманню ними вимог нормативних актів Національної поліції та МВС України.

Існують численні організації, спрямовані на захист прав дітей. Це ЕКПАТ (ЕСПАТ) —

мережа неурядових правозахисних організацій зі штаб-квартирою в Бангкоку (Таїланд), що бореться проти сексуальної експлуатації дітей. Україна є членом цієї організації із 2004 р., а загалом до її складу входять 104 організації із 93 країн світу.

Їхній головний проект — «Не проходите повз!» (Don't look away!), метою якого є забезпечити дотримання основних прав дітей, їхньої свободи й захисту від будь-яких форм сексуальної експлуатації в усьому світі.

ВИСНОВКИ

Із метою уникнення порушення прав людини, а також відновлення справедливості, коли права людини було порушено, створено механізми захисту прав людини.

Завданням кожної держави є захист прав своїх громадян. Для цього існують національні механізми захисту прав людини. У випадку, коли дер-

жава не здатна виконати це завдання, людина може звернутися до міжнародних механізмів захисту прав людини.

На території Європи діють щонайменше три системи захисту прав людини та міжнародні установи, до яких громадяни України можуть звертатися у випадку порушення їх основних прав і свобод.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які організації контролюють дотримання прав людини в межах Ради Європи?
2. Чому, на вашу думку, існують міжнародні інституції з дотримання прав і свобод людини?
3. Назвіть відомі вам неурядові правозахисні організації та напрями їх діяльності.
4. Які механізми захисту прав і свобод людини існують у сучасному світі? Як відбувається захист прав людини в Європі?
5. Висловіть свою думку стосовно ступеня демократичності суспільства й держави в Україні щодо гарантій прав і свобод людини.
6. Підготуйте повідомлення про забезпечення прав і свобод людини в Україні або інших країнах.
7. **Обговоріть у групах.** Чи гарантує Україна дотримання прав і свобод людини?
8. У яких документах втілені міжнародні стандарти захисту прав і свобод людини?
9. Назвіть складові частини національного механізму захисту прав людини.
10. Підготуйте короткий виступ або письмове міркування про те, чи вважаєте особисто ви роботу українського механізму із захисту прав людини ефективною.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Чи можна пожертвувати правами однієї людини для захисту прав багатьох

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке права і свободи людини?
2. Які покоління прав людини існують? Які права до них належать?
3. Охарактеризуйте групи прав і свобод людини.
4. Які обставини призводять до порушення прав людини?
5. Яка існує система захисту прав людини?

МЕТА:

- на підставі аналізу підготовлених повідомлень, презентацій дати відповідь на питання: чи можна пожертвувати правами однієї людини для захисту прав багатьох?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Підготувати повідомлення (презентації): 1) Невід’ємні права людини. 2) Захист прав людини. 3) Чи існують права людини за тоталітарних та авторитарних режимів.

ХІД РОБОТИ

1. Об’єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень та обговоріть результати роботи над ними.
2. Повідомте однокласників про висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Ознайомте однокласників із найцікавішими з підготовлених до уроку повідомлень (презентацій).
4. Сформулюйте узагальнювальні висновки відповідно до мети заняття.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ ЗА ТЕМОЮ

1. Яке із цих прав є невід’ємним?
  - А право на громадянство
  - Б право на приватну власність
  - В право на життя
  - Г право на повернення на батьківщину
2. Гуманізм визначає як основну цінність
  - А людину
  - Б природу
  - В соціум
  - Г право
3. Головним принципом Декларації прав людини й громадянина ООН є те, що
  - А кожна людина має право на життя й свободу
  - Б усі люди народжуються вільними та рівними у своїх правах
  - В людська гідність є головною цінністю кожної людини
  - Г усі люди мають бути захищеними від дискримінації
4. Яке покоління прав людини затвердило право всіх людей на життя, свободу та приватну власність «від природи»?
  - А перше
  - Б друге
  - В третє
  - Г четверте

5. Здатність і можливість свідомого вольового вибору індивідом своєї поведінки називається
  - А свободою
  - Б правом
  - В обов'язком
  - Г відповідальністю

6. Яка група прав людини визначає можливість доступу людини до духовних здобутків своєї спільноти й людства?
  - А соціально-економічні
  - Б культурні
  - В громадянські
  - Г політичні

7. Відповідно до якої концепції держава надає права громадянину й розпоряджається ними на власний розсуд?
  - А позитивістської
  - Б гуманістичної
  - В природно-правової
  - Г демократичної

8. Як називають посадовця, який здійснює парламентський контроль за дотриманням державою прав людини?
  - А омбудсмен
  - Б дипломат
  - В депутат
  - Г гарант

9. У який спосіб права людини, затверджені ООН, включені до українського законодавства?
  - А через Конституцію України
  - Б через спеціальні акти ООН
  - В через окремий кодекс законів
  - Г через розпорядження Президента України

10. Яка із цих міжнародних організацій стежить за дотриманням прав людини у світі?
  - А ЄС
  - Б ВООЗ
  - В ОБСЄ
  - Г ООН

11. Європейський суд із прав людини розглядає скарги окремих осіб, неурядових організацій та груп щодо порушення їхніх прав
  - А європейськими державами
  - Б державами — членами ООН
  - В державами — членами Ради Європи
  - Г будь-якими державами

12. Коли людина може звернутися до Європейського суду з прав людини?
  - А після вичерпання всіх національних засобів захисту своїх прав
  - Б у випадку порушення її прав державою
  - В у випадку, якщо вона не довіряє національним правовим механізмам
  - Г коли в національному законодавстві не передбачені інші можливості для захисту її прав

Розділ III

Людина в соціокультурному просторі

Суспільство не повинно нічого вимагати від того, хто нічого від нього не очікує.
Жорж Санд

Суспільство не потребує тих, хто не потребує його.

Жорж Санд

Жодне суспільство не може бути гіршим, ніж люди, із яких воно утворено.

Вільгельм Швобель

Суспільство деградує, якщо не отримує імпульсів від окремих особистостей;
особистість деградує, якщо не отримує співчуття від усього суспільства.

Вільям Джеймс

ТЕМА 1. Я І МИ. СОЦІОКУЛЬТУРНА БАГАТОМАНІТНІСТЬ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке людина з точки зору біології?
2. Які форми об'єднання людей із первісних часів вам відомі?

Полікультурність — співіснування та розвиток різних за змістом культурних традицій у межах однієї локалізованої в просторі й часі спільноти людей.

Толерантність — терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв.

Терпимість — здатність витримувати щось, миритися з яким-небудь становищем.

Плюралізм — визнання багатоманітності думок, поглядів, напрямків, партій, суб'єктів економічного, політичного й культурного життя демократичного суспільства як основи його розвитку.

Компроміс — згода, якої досягають шляхом взаємних поступок.

Різноманітність — наявність багатьох складових різного характеру в єдиному цілому.

Рівність — можливість забезпечення рівними правами та можливостями різних соціальних груп задля задоволення їхніх потреб.

1. Що таке соціум

Людина є суспільною істотою, можливості якої реалізуються лише в соціумі. Немає людини — не виникне соціуму, відсутній соціум — не сформується особистість людини. Здобути знання, опанувати трудові навички, навчитися користуватися предметами людина може лише в середовищі інших людей.

Розуміння того, чим є соціум, змінювалося із часом. Активно досліджувати те, що таке суспільство, почали у XVIII ст. Видатний французький просвітитель Жан-Жак Руссо запропонував концепцію суспільного договору, яка доводила, що суспільство виникло як результат договору всього людства задля задоволення своїх потреб у харчуванні й безпеці, спілкуванні та інтелектуальному розвитку. Пізніше дуже популярною стала ідея про те, що соціум є цілісним живим організмом, а отже, для вивчення його можна використовувати ті самі принципи, що й до інших живих істот (органіцизм). Її замінив інший (функціоналізм), у межах якого соціум — це також єдина злагоджена система, але вже не біологічна, а соціальна. Отже, її швидше стосуються закони соціології, психології та інших суспільних наук, а не біологічні закономірності.

Нині також існує багато тлумачень цього поняття. Соціологи пояснюють його як сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, у яких проявляється їхня всебічна залежність одне від одного. У більш поширеному розумінні **соціум** — це сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видами діяльності. Отже, соціум є багатограним явищем, яке можна розглядати різнобічно.

Сучасні науковці виділяють такі ознаки соціуму:

- його представники проживають на певній території;
- його представники здійснюють спільну діяльність;
- у соціумі обов'язково має бути розподіл суспільних благ;
- як наслідок, ознакою соціуму є соціальний і виробничий поділ праці.

? Чому виникає суспільство?

2. Соціальна структура сучасного соціуму

Перш за все варто знати, що соціум не є єдиним, а складається з багатьох менших спільнот. Видами соціальних спільнот

ЦІКАВО ЗНАТИ

Поняття «суспільство» тотожне терміну «соціум», а різниця полягає лише у сферах їх застосування. Так, поняття «суспільство» частіше застосовується в правових дисциплінах, у суспільствознавстві та історії, а «соціум» — це поняття, ближче до соціологічних наук: демографії, соціології, психології. Таким чином, поняття «соціальне» та «суспільне» теж є синонімічними.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Дестабілізуючий вплив на соціальну структуру суспільства мають дві групи населення — люмпени і маргінали. Люмпенами (від нім. — лахміття) називають жebraків, волоцюг, безпритульних. Збільшення їх кількості в соціумі називають люмпенізацією населення. Небезпека цього явища полягає в тому, що воно створює сприятливе середовище для криміналізації суспільства.

До соціальних маргіналів (від латин. *margo* — край, межа) належать ті, хто внаслідок певних причин втратив зв'язок зі своїм соціальним середовищем, але не зміг успішно увійти до нового. Явище маргіналізації окремих груп населення є своєрідною «хворобою» суспільства, яке не може створити для всіх гідних умов життя, і від цього страждають найбільш незахищені соціальні категорії: люди з обмеженими фізичними можливостями, колишні учасники бойових дій, мігранти із сільської місцевості або іншої країни тощо.

- ?
- 1) Чим люмпени відрізняються від маргіналів?
  - 2) Чому маргіналізацію називають «хворобою» суспільства?

вважаються стани, класи, касти, верстви, страсти, професійні, навчальні, вікові об'єднання тощо. Наприклад, школяр може одночасно належати до таких спільнот, як сім'я, шкільний колектив, творчий, спортивний, робочий чи волонтерський колектив, бути прихильником певної субкультури. Між спільнотами, із яких складається соціум, існують різноманітні зв'язки та відносини. Кожна людина одночасно належить до різних таких спільнот.

Дослідники визначають усі ці взаємозв'язки в соціумі як його **соціальну структуру** — сукупність усіх соціальних спільнот, що взаємодіють між собою в соціумі.

Вона складається із:

- **соціальних спільнот** — відносно стійких сукупностей людей, яким притаманні більш або менш однакові умови та стиль життя, колективна свідомість, спільність соціальних норм, ціннісні орієнтири та інтереси;
- **соціальних відносин** — відносно стійкої системи зв'язків між окремими спільно-

3. Соціальна нерівність

Ви вже знаєте, що в сучасних державах усі громадяни однаково рівні перед законом. Проте люди в соціумі мають різний статус у різних спільнотах. Наприклад, тренер олімпійської збірної держави матиме вищий статус у професійній спортивній спільноті, ніж тренер шкільної команди.

Правозахисники та активісти вважають ідеальним таке суспільство, де соціальної нерівності не існуватиме або ж вона не впливатиме на життя людей. Найпоширенішим сьогодні є розуміння соціальної нерівності як становища в суспільстві, за якого окремі соціальні групи мають відмінний соціальний статус, належать до різних суспільних верств або соціальних кіл.

тами, що сформувалася в процесі їхньої взаємодії в умовах певного суспільства.

У межах різних соціальних спільнот люди мають певний **соціальний статус** — визначене місце в цій спільноті, і відповідно до нього виконують **соціальні ролі** — поведуться згідно зі своїм соціальним статусом і узгодженими з ним правами та обов'язками.

- ?
- Складіть схему структури сучасного соціуму.

Основною причиною існування соціальної нерівності вважають низький рівень морального розвитку суспільства, його жорстку стратифікацію, відсутність прагнення порозуміння і толерантності. Проявами соціальної нерівності є правова нерівність, обмеження свобод, майнова нерівність, відмінності в можливостях доступу до освіти й культури, медичного обслуговування тощо.

Соціальний статус людини впливає на те, як її сприймають представники спільноти, до якої вона належить, та інших спільнот.

Цінності сучасного західного суспільства передбачають його розвиток, спрямований на усунення цих відмінностей. У першу чергу йдеться про ліквідацію соціальної нерів-

Литовський плакат, присвячений гаслу
«Усі різні, усі рівні».

? Розтлумачте символи, використані на плакаті.

4. Соціальні цінності та згуртованість

Історично соціальні групи турбувалися про своїх членів. Належність до певної спільноти гарантувала наявність у людини закріплених законом прав та привілеїв. Так, середньовічні професійні спільноти — ремісничі цехи — гарантували тим, хто до них належав, низку привілеїв. Передусім вони були безпосередньо пов'язані з виробничим процесом (забезпечення сировиною належної якості, продаж товарів за певними цінами, усунення конкурентів, що не належать до цеху). Також члени цеху мали право на навчання ремесла через систему підмайстер—майстер, допомогу сім'ї в разі втрати ремісником працездатності, грошові позики за малими відсотками. У межах спільноти відбувалося відзначення релігійних (майже кожен цех мав святого покровителя) та корпоративних свят.

Відповідно цеховики мали поділяти певні цінності — релігійні, морально-етичні (наприклад, мати гідну поведінку), професійні — виготовляти товар певної якості за

ЦІКАВО ЗНАТИ

Соціальна згуртованість «за середньовічним зразком» залишається притаманною східним корпораціям. Так, японські уявлення про доброго робітника передбачають, що він має працювати на одному місці роботи все своє життя. При цьому роботодавець повністю забезпечує робітника та його родину соціальним захистом. Проте передбачається, що діти робітника мають відвідувати навчальні заклади корпорації, а студенти, що навчаються її коштом, — неодмінно в ній працювати.

ності, спричиненої біологічними чинниками: розвинені країни створюють умови для вільного пересування, освіти, комунікації та всього необхідного для повноцінного життя людей з особливими фізичними потребами, зумовленими як віком, так і станом здоров'я. Також передбачається формування нового суспільства, де представники різних соціальних груп почуватимуть себе однаково комфортно. Таким чином, основною його цінністю є різноманіття, виражене в гаслі «Усі різні, усі рівні».

? Якими є причини соціальної нерівності? Чи можна її усунути?

певними цінами, сплачувати внески до спільної скарбниці. Для того щоб стати повноправним членом цеху — майстром — людина мала скласти іспит. Будь-кого до цеху не приймали. Питання порушення цих норм також розглядали в межах цеху. Усе це сприяло згуртуванню цехової спільноти, виникненню корпоративної свідомості.

У сучасному світі більшість функцій, що стосуються соціального захисту, виконує держава щодо всього свого громадянства, а на виробничі спільноти покладено завдання виробництва товарів певної якості та за цінами в певних межах. Таким чином, якщо раніше людина поділяла цінності колективу в обмін на матеріальні вигоди, то тепер пов'язання цих речей між собою стало більш розмитим. Проте розуміння людиною своєї належності до певного колективу та визнання його цінностей продовжує сприяти соціальній згуртованості.

Нині найяскравіше це проявляється на прикладі національної згуртованості: під час

Американський та канадський досвід оптимізації міжнаціональних відносин

У демократичних країнах оптимізації міжнаціональних відносин сприяє здійснювана цими державами національна політика. Одним із її різновидів, що здобув визнання у світі, став поширений у США та Канаді північноамериканський мультикультуралізм, що охоплює принципи й засоби врегулювання відносин між представниками різних культур та інтеграцію в соціум новоприбулих емігрантів. За відсутності офіційного (адміністративного) поділу країни на національні держави влада на основі демократичних законів гарантує всім націям національно-культурну автономію й забезпечує право на свободу всіх видів об'єднань — економічних, партійних, професійних, вікових, національних, за інтересами тощо. Іншими словами, представники різних національностей мають можливості вільно співіснувати на засадах толерантності й культурного плюралізму, за бажанням вільно об'єднуватися в спільноти потреб та інтересів, якщо, звичайно, вони не мають злочин-

ного характеру. Будь-яка дискримінація за національною ознакою вважається порушенням прав людини та карається за законом.

При цьому визнання основних прав людини за політикою мультикультуралізму не виключає цілеспрямованих заходів із формування в індивідів почуття належності до єдиної політичної нації. Так, у Канаді для всіх емігрантів, за винятком осіб похилого віку, є обов'язковим вивчення однієї з державних мов — англійської або французької. Це не є проявом насильства в мовній сфері, оскільки вживання рідної мови в родині, місцевих етнічних асоціаціях та інших відповідних ситуаціях не забороняється, а заохочується. У цих вимогах вбачають шлях залучення індивідів до комунікативного простору нації та ефективного функціонування в ньому.

? Чи є доцільним використання цього досвіду в Україні? Обґрунтуйте свою думку.

міжнародних спортивних змагань, усіляких конкурсів, у разі збройної агресії іншої країни тощо.

Явище національної згуртованості також спостерігається серед осіб, які опинилися за

межами держави (трудова та політична еміграція тощо).

? Як пов'язані між собою соціальні цінності та згуртованість?

5. Різноманітність та полікультурність

У більшості сучасних суспільств наявність у їхньому складі представників різних соціальних верств, поколінь, етнічних груп, віросповідань тощо зумовлює існування такого явища, як **полікультурність**. Це явище може існувати лише в тому суспільстві, яке визнає різноманітність як одну з основних своїх цінностей.

Необхідність спільного життя представників різних культурних традицій у демократичному полікультурному суспільстві зумовлює потребу добросусідства між ними. Воно в першу чергу ґрунтується на таких засадах:

- Усвідомлення істини, що люди відмінні за своїми поглядами й уподобаннями, і ця різноманітність є не вадою, а перевагою суспільного життя.
- Усі культури та гендерні, конфесійні, етнічні меншини, які поділяють ідеї гуманізму, є рівноцінними, самобутніми й не можуть бути дискриміновані. Забезпечення рівних (не однакових!) прав і можливостей для розвитку для різноманітних

культур та меншин. Намагання порушити рівність їхніх прав між собою, забезпечити кращі умови розвитку для однієї з них може бути здійснено лише за рахунок їх погіршення для інших, а отже, недемократичним шляхом, що призведе до порушення соціальної стабільності.

- Основою співіснування культур у полікультурному соціумі постають такі цінності, як **терпимість, толерантність, плюралізм і компроміс**. Без взаємного дотримання їхніх норм усіма представниками різних культурних традицій повноцінний діалог між ними неможливий.

Однією з важливих сфер соціального розвитку сучасного плюралістичного суспільства виступають міжнаціональні відносини. Від вирішення пов'язаних із ними проблем значною мірою залежать як спокій і добробут окремих індивідів, так і доля всієї країни.

В основі національної політики в сучасному плюралістичному суспільстві перебуває

Святкування 150-річчя народження Канади

? Як ця фотографія може ілюструвати досвід Канади в оптимізації міжнаціональних відносин?

мультикультуралізм. Це політика, спрямована на збереження й розвиток в окремо взятій країні та у світі загалом культурних відмінностей, а також теорія й ідеологія, які обґрунтовують цю політику. Протилежністю мультикультуралізму є концепція «плавильного котла», що передбачає злиття всіх культур в одну.

Мультикультуралізм за своєю сутністю є тією національною політикою, яка, регулюючи міжнаціональні відносини, заохочує та ретельно підтримує культурний плюралізм представників різних етнічних груп (етнічну різноманітність) і разом із тим допомагає їх інтеграції в єдину політичну націю.

Важливу роль у житті полікультурного суспільства відіграють відносини між представниками різних конфесій (віросповідань), тобто забезпечення конфесійної різноманітності. Релігійна сфера суспільного життя, як доводить історичний досвід, потребує постійної уваги й делікатності. Чимало збройних конфліктів і війн розпочиналися саме через релігійне протистояння. У сучасному демократичному полікультурному соціумі основою для співіснування різних конфесій вважають дотримання толерантності. Будь-які зверхність, образи, зневага тощо стосовно прибічників різних віровчень неприпустимі,

ЦІКАВО ЗНАТИ

Одним з елементів мультикультуралізму є мультилінгвізм — підтримка та захист мов різних спільнот у межах одного соціуму, країни. Загалом у Європі налічується близько 60 регіональних мов і мов національних меншин. Вважається, що кожен європеєць має прагнути вивчати й розуміти мови інших країн, аби краще зрозуміти їхню культуру. 5 листопада 1992 р. у Страсбурзі була укладена Європейська хартія регіональних мов і мов національних меншин, що забезпечує підтримку й захист європейських мов. Європейські держави вважають мови етнічних меншин невід'ємною частиною європейської культурної спадщини.

вони засуджуються на моральному рівні й караються за законом.

Міжконфесійні конфлікти, як і національні, надзвичайно небезпечні для суспільства. Це вимагає від усіх, як віруючих, так і атеїстів, вміння поважати почуття одне одного. Варто пам'ятати, що, навіть не поділяючи конфесійних уподобань іншого, ніхто не має права намагатися обмежити його невід'ємне право свободи віросповідання.

Важливою характеристикою сучасного полікультурного суспільства є **інклюзія** — процес збільшення участі всіх громадян у житті соціуму, і насамперед тих, хто має

? Дізнайтеся, якими мовами написано слово «дякую» на ілюстрації. Що вам відомо про ці культури?

труднощі у фізичному й розумовому розвитку. Це складний процес, пов'язаний із розробкою і реалізацією таких підходів, які дозволять кожній людині рівноправно брати участь у суспільному житті. Запорукою успішності інклюзії є те, щоб усі зацікав-

лені сторони активно діяли для отримання бажаного результату.

? Чи можливе існування полікультурного суспільства без толерантності?

ВИСНОВКИ

Соціум як середовище існування людини завжди був предметом уваги дослідників. Сучасний рівень накопичених знань про соціум дозволяє побачити всю масштабність цього явища соціального розвитку.

На всіх етапах розвитку в соціумі існували різні групи. Основні з них виділяють з урахуванням багатьох критеріїв. Про причини виникнення соціальної нерівності та її вплив на розвиток суспільства є різні точки зору. Одним з основних регуляторів полі-

культурного суспільства сьогодні вважають толерантність. Її визначальний вплив на суспільне життя визнає більшість світового співтовариства.

Полікультурність є однією з важливих характеристик сучасного демократичного суспільства. Вона пов'язана перш за все з розумінням того, що соціум утворюють різні за своїми культурними традиціями індивіди й соціальні групи, але всі вони повинні мати однакові умови для свого розвитку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке соціум?
2. Порівняйте різні розуміння поняття «соціум».
3. Які елементи має соціальна структура?
4. Що таке полікультурність?
5. Що необхідно для співіснування різних культур у полікультурному соціумі?
6. Чим відрізняються толерантність і терпимість? Чому саме толерантність вважають визначальним регулятором полікультурного суспільства?
7. Чому необхідно приділяти увагу міжнаціональним відносинам? Чи можна вважати демократичним соціум, де ігнорують міжнаціональні проблеми? Обґрунтуйте свою точку зору.
8. Прокоментуйте епіграфи до теми. Які з них вам подобаються, а які — ні й чому?
9. **Робота в групах.** Проаналізуйте одну з наведених проблем та обговоріть у класі висновки, яких ви дійшли:
  - 1) полікультурність у сучасному українському соціумі: досягнення та проблеми;
  - 2) толерантність в Україні: чи є вона сьогодні нормою суспільного життя;
  - 3) як мають розвиватися міжнаціональні відносини в сучасному українському соціумі;
  - 4) міжконфесійна ситуація в Україні: що є головним для її подальшого розвитку.
10. У чому полягає проблема соціальної нерівності? Чи можна усунути соціальну нерівність? Чому?
11. Маргіналізація для людини, на думку дослідників, завжди пов'язана зі значним стресом. Для його пом'якшення в багатьох країнах створюють фонди допомоги біженцям, центри професійної перепідготовки, надають матеріальну допомогу безробітним тощо. Яких ще заходів, на вашу думку, може вжити суспільство для подолання наслідків маргіналізації для людини?
12. Складіть перелік заходів, яких необхідно вжити в Україні для становлення сучасного плюралістичного суспільства. Обґрунтуйте доцільність кожної зі своїх пропозицій.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому людині необхідне спілкування?
2. Які шляхи подолання конфліктів ви можете запропонувати зі свого досвіду?

Конфлікт — явище, що виникає в результаті зіткнення протилежних дій, поглядів, інтересів, прагнень, планів різних людей або мотивів і потреб однієї людини.

Тим, хто сперечається, часто здається, що вони заперечують, коли вони лише повторюють власну думку та не чують аргументів свого противника.

Йоганн Гете

Розбіжності можна примирити лише взаємною згодою.

Деніел Вебстер

Ніколи не сперечайтесь з дурнями, бо інші не бачать різниці між ними і вами.

Сіріл Паркінсон

У сучасному суспільстві люди не можуть спілкуватися, не ображаючи одне одного.

Нацуме Сосекі

Не можна потиснути одне одному руки зі стиснутими кулаками.

Індіра Ганді

ТЕМА 2. ЕФЕКТИВНА КОМУНІКАЦІЯ. КОНФЛІКТИ

1. Роль спілкування в житті людини та суспільства. Комунікція

Спілкування — це процес людської діяльності, що здійснюється з метою встановлення контактів між окремими людьми й цілими групами. Без спілкування людське суспільство просто не існуватиме. Із самої появи першої людини воно стало причиною та запорукою формування соціуму. Сучасні люди не можуть обходитися без спілкування в жодній сфері свого життя.

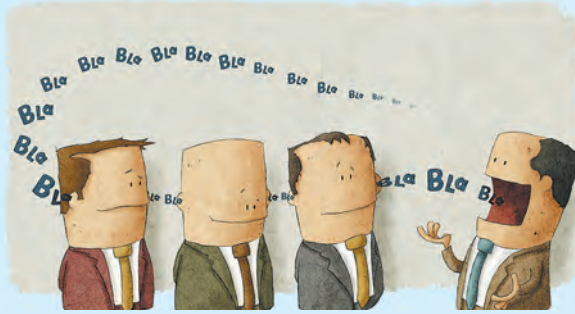
Залежно від різних характеристик виділяють велику кількість типів спілкування. Основним є поділ спілкування на вербальне та невербальне.

Вербальне спілкування (від латин. *verbalis* — словесний) здійснюється за допомогою мови, а тому є унікальним видом спілкування, доступним людині. До певної міри людина навчається цьому виду спілкування в процесі соціалізації, проте для опанування мистецтва спілкування на високому рівні необхідні спеціальне навчання й зусилля.

Невербальне спілкування відбувається за допомогою міміки, жестів і пантоміміки, через прямі сенсорні або тілесні контакти (тактильні, зорові, слухові, нюхові та інші відчуття й образи, отримані від іншої особи). Невербальні форми й засоби спілкування притаманні не тільки людині, але й деяким тваринам, наприклад собакам, мавпам і дельфінам. У більшості випадків невербальні форми й засоби спілкування людини є вродженими.

Також спілкування поділяють на типи відповідно до його мети:

- ділове спілкування — спілкування, метою якого є досягнення будь-якої чіткої угоди або домовленості;
- виховне спілкування передбачає цілеспрямований вплив одного учасника на іншого з досить чітким уявленням бажаного результату;
- діагностичне спілкування — спілкування, метою якого є формування певного уявлення про співрозмовника або отримання від нього будь-якої інформації (спілкування лікаря з пацієнтом);
- інтимно-особистісне спілкування можливе за умови зацікавленості партнерів у встановленні та підтримці довірливого й глибокого контакту, виникає між близькими людьми і значною мірою є результатом попередніх взаємин.

? Які елементи вербального та невербального спілкування можна простежити на цьому зображенні?

Однією з важливих складових сфери спілкування є **комунікація** (від латин. *communicatio* — повідомлення, передача; *communico* — роблю загальним). Спочатку цей термін позначав передачу будь-чого на відстані. У сучасному світі він має кілька значень. У широкому значенні комунікація — це взаємодія, зв'язок, спілкування між живими істотами. У соціології комунікація — це окрема дисципліна, що вивчає процеси та результати різноманітних видів взаємодії між істотами.

У повсякденному житті досить часто поняття «комунікація» використовується у значенні «спілкування». Однак це не завжди доцільно. У процесі комунікації суб'єкт передає інформацію об'єкту, який має її прийняти й діяти відповідно до отриманої команди. Унаслідок цього в ході комунікації об'єктами можуть виступати як люди, так і тварини або машини.

Інформація, яку передають під час комунікації, залежно від її характеру може сприйматися повністю або з певними втратами. Так, повідомлення, отримане через мобільний зв'язок, передає лише певні факти, але не здатне відобразити прихований зміст, пов'язаний з емоційним станом того, хто його відправив.

Під час спілкування передача інформації відбувається інакше — у формі спілку-

2. Що таке конфлікт. Виникнення конфліктів

Якщо у процесі спілкування зіштовхуються інтереси сторін, то це називають **конфліктом**. Конфлікт не завжди передбачає сварку або бійку і є невід'ємною частиною людського існування. Існування в суспільстві протилежних думок та пошук шляхів до їх примирення є однією з основ сучасного демократичного суспільства.

Правила ефективного спілкування

Говоріть так, щоб вас почули

Слухайте так, щоб зрозуміти, про що йдеться

Створюйте умови, щоб ситуація навколо спілкування сприяла комунікації

? Наведіть приклади того, як ви розумієте ці правила.

вання рівноправних і вільних партнерів. Зміст переданої інформації може бути таким самим, як і під час комунікації, однак завдяки іншому механізму передачі його сприйняття буде іншим. На обох кінцях ланцюжка передачі інформації розміщені активні суб'єкти спілкування. Вони увійшли в контакт свідомо й тому не лише повідомляють одне одному про певні факти, але в разі потреби змінюють їх, уточнюють, доповнюють тощо. Фактично в процесі спілкування відбувається формування на основі початкової інформації нової, яка є спільним досягненням учасників спілкування.

Комунікація як засіб передачі інформації передбачає, що той, хто її передає, втрачає цю інформацію, і повноцінного зворотного зв'язку немає. Так, передаючи повідомлення, суб'єкт лише отримує підтвердження, що об'єкт отримав надіслане повідомлення. У той самий час спілкування спричиняє те, що його учасники не втрачають інформацію, а збагачують її тим новим, що дізнаються одне від одного. Учасники комунікації залишаються відокремленими одне від одного, а між тими, хто спілкується, виникає певна спільність.

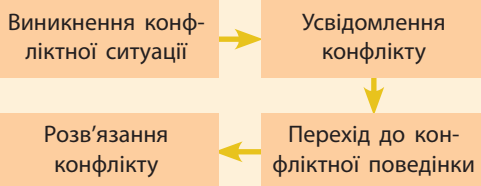
? Чому людині необхідне спілкування?

Конфліктні ситуації є невід'ємною частиною нашого життя. Певною мірою вони навіть є необхідними, оскільки сприяють розвитку різноманітних ситуацій. Проте вони, звичайно, різняться за своїми масштабами та впливом на суспільне життя. Існує багато видів конфліктів. Вони розрізняються за тим, між ким і через що відбуваються.

КОНФЛІКТ: ВІД ВИНИКНЕННЯ ДО ПОДОЛАННЯ

Стадії конфлікту

? На підставі опису життєвої ситуації поясніть, як розгортаються стадії конфлікту.

У випадку, якщо суперечність виникає між соціальними ролями, що виконує одна людина, йдеться про внутрішній конфлікт. Так, він може виникнути в людини, якій через велику завантаженість на роботі не вистачає часу на виконання сімейних обов'язків. Також вони можуть відбуватися між окремими особами, їхніми групами, спільнотами чи державою.

Конфлікти розрізняють за предметами. Відповідно до цього існують:

- *політичні конфлікти* — між країнами й державами, що відбуваються за території, сфери впливу або інтереси;
- *економічні конфлікти* — між різноманітними за кількістю групами або суб'єктами з приводу ресурсів або грошей;
- *культурні та релігійні конфлікти* — між групами або окремими суб'єктами культурного розвитку чи віросповідання;
- *професійні конфлікти* — між представниками різних професій або галузей народного господарства з приводу економічних або соціальних цінностей;
- *етнічні конфлікти* — між народами за території розселення або умови проживання.

3. Способи розв'язання конфліктів

Спілкування — складне мистецтво. Там, де не вистачає культури спілкування, можуть виникати конфлікти. Найчастіше їхньою причиною бувають розбіжності думок інших про вас та вашої власної про себе. Узагалі безконфліктного життя не буває. Тому варто усвідомлювати, як відбуваються конфлікти і що необхідно для їх подолання.

Для успішного подолання конфлікту доцільно дотримуватися певних рекомендацій.

- У конфлікті завжди програють обидві сторони і не буває переможців. З'ясову-

? Поясніть зміст ілюстрації.

Метою будь-якого конфлікту, крім внутрішньоособистісних, є досягнення певної користі за рахунок інтересів інших. Основними видами конфліктів за характером їх перебігу є:

- *суперництво* — боротьба за визнання особистих досягнень і творчих здібностей особи з боку суспільства, групи, організації тощо. Її метою є набуття кращих професійних позицій, суспільного визнання, винагород, а змістом — демонстрація своєї переваги шляхом досягнення соціально важливих і престижних результатів;
- *конфронтація* — пасивне протистояння протидіючих груп із відмінними політичними, економічними та соціальними інтересами. Відбувається найчастіше без відкритих зіткнень, але пов'язана зі здійсненням тиску на суперника;
- *конкуренція* — особлива форма суперництва, в основу якої покладено прагнення отримати вигоду або доступ до дефіцитних ресурсів.

? Чи можна уникнути конфліктів? Чим корисний конфлікт?

вати, хто завинив більше, не має сенсу. Краще зробити перший крок до примирення — це унаочнить вашу силу характеру й самоповагу.

- Розпочніть розмову з опису тих конкретних обставин, які вас не влаштовують. Намагайтеся бути якомога об'єктивнішими. Чим детальнішими і конкретнішими будуть ваші аргументи, тим краще.
- Опишіть свої почуття в цій ситуації. Чимало конфліктів між співрозмовниками ускладнюється невисловленими думками.

ОСНОВНІ ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ

Переговори	Компроміс	Консенсус	Арбітраж	Посередництво (медіація)	Застосування сили або влади закону
мирна бесіда обох сторін із метою пошуку можливостей розв'язання проблеми	розв'язання проблеми шляхом взаємних поступок сторін	розв'язання проблеми шляхом досягнення загальної згоди	звернення до спеціального владного органу, наділеного повноваженнями для розв'язання проблеми	використання допомоги третьої сторони, авторитетної для учасників конфлікту, для заочного розв'язання проблеми	одноосібне використання сили або влади тїєю зі сторін конфлікту, яка вважає себе сильнішою

Інколи обмін ними дозволяє одразу змінити ситуацію. Використовуйте прості слова («я не розумію», «я не очікую», «я відчуваю образ» тощо).

- Намагайтеся почути протилежну сторону та зрозуміти її. Необхідно пам'ятати, що у вас різне мислення, різне бачення ситуації, що, власне, і спричинило конфлікт. Слухайте уважно, не перебивайте і не сперечайтесь. Цим ви продемонструєте співрозмовнику власне прагнення згоди. Усвідомлюйте, що він висловлює не істину (як і ви), а свою позицію.
- Бажано розібратися у своїх глибинних думках. Можливо, ви інакше зрозумі-

ли співрозмовника або вам не сподобалося щось, узагалі не пов'язане з безпосередньою проблемою, а те, що існувало раніше.

- Знайдіть можливість висловити конкретні пропозиції щодо зміни ситуації. Не варто виголошувати ультимативні заяви — позитивні перспективи більш привабливі. Визначте, що виграє ваш співрозмовник, якщо змінить свою поведінку.

? Чи може конфлікт розв'язатися сам собою, чи його необхідно цілеспрямовано вирішувати?

ВИСНОВКИ

Зіткнення інтересів людей спричиняє конфлікти. Уникнути їх фактично неможливо. Однак необхідно навчитися конструктивно розв'язувати конфлікти, використовуючи розуміння їхньої природи, поведінки, інтересів і мотивів їхніх учасників.

Головною перешкодою для розв'язання конфлікту часто стає позиція природного егоїзму його учасників. Подолати її можна, навчившись бути уважною як усередині ситуації, так і поза нею; подивитися на інтереси обох сторін очима спостерігача.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке конфлікт?
2. Що таке спілкування? Яку роль воно відіграє в житті людини?
3. У чому полягає відмінність комунікації від спілкування?
4. Які види конфліктів визначають за характером їхнього перебігу?
5. Назвіть основні шляхи розв'язання конфліктів.
6. Які вам відомі стадії конфліктів, що виникають у людському спілкуванні?
7. Охарактеризуйте особливості й типи конфліктів.
8. Яких правил доцільно дотримуватися для подолання конфліктів у людському спілкуванні?
9. **Обговоріть у групах.** Чи доцільно розв'язувати всі конфлікти?
10. Які проблеми, пов'язані з виникненням і подоланням конфліктів, наведені в епіграфах до теми? Висловіть своє ставлення до них.
11. Давньогрецький мислитель Сократ сказав: «Заговори, щоб я тебе побачив». Напишіть есе за цим висловом, виклавши в ньому роздуми, до яких він спонукає.
12. Спробуйте проаналізувати свою поведінку. Який зі способів урегулювання конфліктів ви обираєте найчастіше? Чому? До яких наслідків це може призвести?

ПРИГАДАЙТЕ

1. У чому полягає терпиме й нетерпиме ставлення до інших людей?
2. Які прояви нетерпимості ви знаєте?
3. Що таке толерантність?

Дискримінація — умисне обмеження (позбавлення) прав і законних інтересів одних осіб, організацій або соціальних груп порівняно з іншими на підставі раси, статі, національності, віку, майнового стану, політичних або релігійних переконань тощо.

Забобони — стійкі упередження, що базуються на міфологічних уявленнях про світ та місце людини в ньому.

Стереотипність майже завжди свідчить про відсутність думки, спостережливості.
Самуїл Маршак

Пам'ятайте: не все стереотипне погане, а багато стереотипного істинне.
Невідомий автор

Хто хоче правильно розмірковувати... має визнавати можливість існування протилежних думок і відмовитися від упереджень.
Джордано Бруно

У того, хто ніколи не залишає своєї країни, багато упереджень.
Карло Гольдоні

ТЕМА 3. СТЕРЕОТИПИ ТА УПЕРЕДЖЕННЯ. ДИСКРИМІНАЦІЯ

1. Стереотипи та їх подолання

Стереотип — те, що часто повторюється, стає звичайним, загальноприйнятим, чого дотримуються і що наслідують люди у своїй діяльності.

Стереотипи завжди були частиною життя людини. Вони формуються історично, пов'язані зі ставленням до певних речей і явищ, що сформувалося впродовж розвитку суспільства, і відображають соціальний досвід його членів. Соціальним стереотипам притаманні такі особливості:

- існують у соціумі та передаються від покоління до покоління;
- звернені в минуле й пов'язані зі ставленням попередніх поколінь до певних явищ або об'єктів;
- за впливом на суспільний розвиток їх можна поділити на позитивні, нейтральні й негативні;
- подолати стереотипи людина може завдяки критичному мисленню і власному досвіду. Тому людина має ставитися до них свідомо, розуміючи вплив, який вони мають на суспільне життя.

Якщо нейтральні та позитивні стереотипи загалом не завдають значної шкоди соціуму, то негативні стереотипи є небезпечними для нормального функціонування суспільного життя. Так, до них можна віднести різноманітні прояви негативного ставлення до осіб певної національності. Небезпека таких стереотипів полягає в тому, що за умов відсутності боротьби з ними вони стають підґрунтям для виникнення й поширення ворожнечі між представниками різних етнічних груп у країні.

Закономірно виникає питання, якими шляхами необхідно долати негативні стереотипи. Оскільки їх створюють люди, то від них залежить їх подолання. Основними шляхами для цього вважаються:

- розвиток загального культурного та освітнього рівня людини;
- уміння людини критично сприймати різноманітні забобони й упередження, усвідомлювати їхні витоки та вплив на соціум;
- відповідна роз'яснювальна робота владних установ, громадських організацій тощо, зацікавлених у їх усуненні;
- подолання «замкнутості» суспільства та вживання заходів щодо його «відкритості», пов'язаних з усуненням перешкод для обміну інформацією та особистих контактів між представниками різних соціальних груп.

? Чи можливо подолати стереотип?

ЦІКАВО ЗНАТИ

До сьогодні досить поширеним є такий негативний гендерний стереотип, як поділ видів праці й хатніх обов'язків на жіночі й чоловічі. Проте в сучасному світі все частішими є випадки, коли жінка всупереч стереотипам може, народивши дитину, вийти на роботу, а її чоловік оформлює декретну відпустку. У країнах Заходу цим уже нікого не здивуєш, а в деяких із них це є законодавчо закріпленим обов'язком чоловіка, проте в Україні така практика ще не здобула загальної підтримки.

? Які інші негативні гендерні стереотипи ви можете назвати?

2. Упередження та дискримінація

Побутування негативних стереотипів призводить до формування **упереджень** — негативних та несправедливих думок щодо певного об'єкта або явища, що призводить до відповідної поведінки стосовно них.

Упередження є досить життєздатними. Деякі з тих, що існують сьогодні, сягають витоків в далеке минуле, і більшість із тих, хто їх підтримує, навіть не уявляє, що спричинило виникнення цього ставлення до певних явищ. Вплив упереджень на життя людини однозначно негативний. Звикаючи до них, вона стає забобною, не сприймає нове й незвичне. Поширені упередження за

3. Толерантність

У широкому розумінні **толерантність** — терпимість, поблажливе ставлення до когось, чого-небудь. Говорячи про толерантність у сучасному суспільстві, мають на увазі незасудження людиною або спільнотою поглядів, уподобань, вірувань, традицій, відмінних від особистих.

В основу розвитку сучасного демократичного суспільства покладено визнання за всіма його членами права бути такими, якими вони є, або принцип толерантності. Його дотримання дозволяє людям співіснувати разом, навіть не поділяючи цінностей або стилю життя одне одного, бути терплячими стосовно тих, чийі переконання чи поведінку особисто не схвалюєш. Принцип толерантності відображає усвідомлення більшістю простої, але важливої думки: ми всі різні, але однакові у правах, і ніхто не є кращим за іншого. У міжособистісних стосунках толерантність, умовно кажучи, відіграє роль своєрідної межі, яка захищає внутріш-

ВИДИ УПЕРЕДЖЕНЬ

Етнічні	Зумовлені належністю людини до певної етнічної групи
Соціальні	Пов'язані зі ставленням до представників певних соціальних верств
Релігійні	Обумовлені релігійними переконаннями індивіда та його ставленням до інших віросповідань і конфесій
Культурні	Пов'язані зі сприйняттям або несприйняттям особою різних культурних традицій
Гендерні	Виникають тоді, коли ставлення до людини залежить від її статі
Вікові	Виникають, коли ставлення людини зумовлено її віком

? Наведіть приклади упереджень названих видів.

наявності позитивного ставлення до них влади можуть призвести до здійснення політики **дискримінації** щодо певних осіб або спільнот.

? Який існує взаємозв'язок між негативними стереотипами, упередженнями та дискримінацією?

ній світ окремих людей від зовнішнього втручання.

Порушення принципу толерантності призводить до таких негативних явищ, як міжнаціональні сутички, бійки спортивних фанатів, сутички під час демонстрацій і мітингів тощо. Усе це переконливо свідчить, що лише терпимість одне до одного може стати запорукою соціальної злагоди.

Доцільно звернути увагу на особливості терпимості й толерантності як одних із базових регуляторів стосунків у полікультурному соціумі. Поняття «терпимість» походить від дієслова «терпіти» — стійко, без нарікань переносити фізичні або моральні страждання, витримувати щось або тимчасово миритися із чимось неприємним, сподіваючись на краще в майбутньому. Тому терпимість має значення обтяжливої реакції на якесь зовнішнє подразнення, наприклад національне гноблення. На відміну від терпимості, толерантність розуміють як здат-

Матеріали організації «Амнесті Інтернешл» в Україні проти дискримінації

Дискримінація може мати різні форми: від образ і нападів до відмови в основних потребах, послугах та реалізації інших прав. Жертви дискримінації можуть опинитися в невідповідній становищі у сфері зайнятості або мати обмежений доступ до освіти, житла та медичної допомоги. Дискриміновані групи можуть бути позбавлені права на участь у суспільному житті, сповідувати свою релігію тощо. Дискримінація в системі кримінального правосуддя проявляється у відмові дотримуватися належного процесу ведення справи та жорсткому поводженні.

Дискримінація базується на запереченні або несприйнятті відмінностей. Вона виникає в результаті неповаги до гідності й відмови влади визнати однакову цінність кожної людини. Права людини не можуть бути забезпечені у випадку, коли їх дотримання заборонено або обмежене за ознакою етнічного походження особи, кольору шкіри, релігії, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, віку, інвалідності тощо.

- ?
- 1) Яких форм може набувати дискримінація?
  - 2) Як дискримінація порушує права людини?

ність сприймати «іншого» як рівного собі. У демократичному соціумі не лише гарантується легітимна свобода «іншому», а й забезпечуються слабкому «іншому» певні переваги для самореалізації.

Толерантність також лежить в основі плюралізму як соціального явища демократичної держави. Визнаючи право на існування різноманітних думок, поглядів, організацій, суб'єктів соціально-економічного,

політичного й культурного життя, вона забезпечує їм умови для повноцінного існування. Проблеми, що виникають, вирішуються тільки на основі компромісу, де відсутній один переможець. Цю роль отримує суспільство загалом завдяки можливості розв'язувати проблеми шляхом цивілізованого діалогу.

? Чи завжди можна бути толерантним?

4. Забобони

Історично багато негативних стереотипів перетворилися на особливо стійкі та часто небезпечні упередження — забобони. Забобони шкідливі тим, що живлять віру людини в те, що вона власною волею здатна впливати на не залежні від неї сили та обставини, приписують не пов'язаним між собою подіям взаємні та причинно-наслідкові зв'язки.

Спрощено процес формування забобонів можна описати так: одного разу специфічні дії людини збіглися в часі з якоюсь значущою для неї подією. У подальшому людина повторювала ці дії незалежно від їхнього результату, керуючись тим, що це спрацювало раніше. Забобонна людина радше шукатиме недоліків у власній поведінці, наприклад, вважатиме, що якусь особливу дію виконала неправильно, ніж сумніватиметься у зв'язку між нею та певними подіями загалом. Якщо вона помітить хоч найменший натяк на те, що її специфічні дії призвели до очікуваного результату, вона вважатиме це безсумнівним підтвердженням правильності своїх переконань. Проте це дуже спрощена схема. Насправді ж формування й побутування забобонів тісно пов'язане з народними або релігійними традиціями та звичаями, розвитком науки

й освіти, історичними обставинами, у яких опинилася конкретна людська спільнота.

Надмірна забобонність може створювати для людини незручності. Наприклад, людина, що побачить перед собою чорного kota, може піти обхідною вулицею й марно витратить час. Серед забобонів особливе місце посідають деякі прикмети: нібито певні події можуть вказувати, «віщувати» те, що неодмінно має відбутися в майбутньому. Це також відобразилося в традиціях ворожіння. Дослідники називають такі причини поширеності та живучості забобонів:

- бажання зазирнути в майбутнє;
- бажання уникнути несприятливих ситуацій та не прогавити сприятливі;
- прикмети є частиною народного фольклору та культури спілкування.

Забобони можуть проявлятися і в носінні талісманів, магічних жестах тощо. Проте досить часто ці форми поведінки не пов'язані із забобонністю, а існують у вигляді:

- естетичних традицій (прикрашання будинків рослинами на Різдво збереглося з давніх північноєвропейських обрядів, пов'язаних із родючістю, тому що це красиво);

Серед найбільш поширених забобонів в Україні є такі:

- Якщо людині перебіжить дорогу чорна кішка або заєць, на цю людину чекає нещастя.
- Якщо людині перейде дорогу жінка з порожніми відрами, на цю людину чекає невдача.
- Не можна нічого передавати через поріг іншій людині, бо посваритеся.
- Не можна переступати через дитину, що лежить, бо вона не виросте.
- Розбите дзеркало — до біди.

Вважається, що найпоширенішим у світі є забобон про «нещасливе число 13», та «нещасливу п'ятницю 13-те». Існує декілька версій походження цього забобону.

Одним із найвідоміших є пояснення, що у п'ятницю 13 жовтня 1307 р. за наказом французького

короля Філіппа IV було заарештовано та піддано тортурам тисячі рицарів Ордену тамплієрів.

Згідно зі скандинавським міфом, коли 12 богів зібралися на святкову вечерю, з'явився незапрошеним 13-й бог-бешкетник Локі. Він намовив сліпого бога темряви вбити стрілою бога щастя та радості. У день, коли це сталося, весь світ засумував. Тому в скандинавських культурах число 13 асоціювалося зі смутком.

Християни вважають п'ятницю днем суму, тому що цього дня був розп'ятий Ісус Христос, і нібито за одним із календарів, що тоді були в ужитку, це був 13-й день місяця. Тож за цією версією «п'ятниця 13-те» стала датою, коли зі смертю Сина Божого у світі запанувало зло.

? Які ще забобони ви знаєте?

- розваги (наприклад ворожіння й гороскопи, які в сучасному світі мають набагато менше значення, ніж у давнину, коли за вказівками віщунів визначалося, де буде закладено нове місто, коли від-

будеться битва, ухвалювалися важливі для всієї країни рішення тощо).

? Як забобони впливають на життя людини?

ВИСНОВКИ

Стереотипи є явищем, притаманним розвитку будь-якого суспільства. Людина має вміти критично ставитися до них, вбачаючи як позитивні, так і негативні сторони.

Упередження часто нав'язують людині певне ставлення до кого- або чого-небудь. На цій основі

сформувалося таке негативне явище, як дискримінація людей.

Шляхом подолання проблем, пов'язаних із поширенням упереджень, у демократичному соціумі провідним стає принцип толерантності як терпимого ставлення до іншого.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке стереотип? Наведіть приклади позитивних, нейтральних і негативних стереотипів.
2. Що таке упередження? Дискримінація?
3. У чому полягає толерантне ставлення до людей?
4. Яку роль у житті людини та розвитку суспільства відіграють стереотипи?
5. Французький мислитель Вольтер вважав: «Упередження — дитя невігластва». Поясніть, як ви це розумієте. Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
6. Охарактеризуйте вплив упередження на суспільну думку.
7. Порівняйте зміст висловлювань про стереотипи та упередження в епіграфі до теми. Яке із цих тверджень ви поділяєте? Обґрунтуйте свою точку зору.
8. Які стереотипи існують серед людей, що вас оточують?
9. За історичною літературою підготуйте повідомлення про негативний вплив упереджень на розвиток людських спільнот у різні часи.
10. Складіть перелік думок, які підтверджують те, що толерантність є основною якістю громадянина в демократичному соціумі.
11. Чи можна погодитися з думкою, що упередження є відображенням комплексу неповноцінності, притаманного окремії людині, груп осіб або спільноті? Обґрунтуйте свою точку зору.
12. Як, на вашу думку, сучасне розуміння толерантності може допомогти вирішенню суперечностей у різних сферах життя сучасної України? Наведіть приклади відомих вам суперечностей і поясніть, як їх можна розв'язати на основі толерантності.
13. Напишіть есе на тему «Упередження й стереотипи сучасного українського суспільства: як їх подолати».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Перемовини і розв'язання конфліктів

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке конфлікт?
2. Чому виникають конфлікти?
3. Конфлікт — це позитивне чи негативне явище?

МЕТА:

- на підставі аналізу наведеного матеріалу і підготовлених творчих завдань скласти уявлення про можливі шляхи розв'язання конфліктів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Опрацюйте наведений матеріал про різноманітні стилі розв'язання конфліктів і підготуйте творче завдання.

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи відповідно до тематики творчих завдань й організуйте роботу, спираючись на запропоновані плани й поради.
2. Повідомте однокласників про результати, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Сформулюйте узагальнювальні висновки відповідно до мети заняття.

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Матеріал № 1

Використовуючи різні стилі розв'язання конфліктів, змодельуйте у групах вирішення наведених конфліктних ситуацій.

- *Між країнами.* 1) Суперечка про належність острова, який з'явився в результаті виверження вулкана. 2) Суперечка через кордон між державами, який, згідно з договором, проходить посередині русла річки. Проте із часом річка змінила своє русло, заглибившись на територію однієї з держав на 10 км.
- *Між спільнотами.* Суперечка між релігійними громадами за храм.
- *Між людьми.* Суперечка між батьками й дитиною через доцільність носіння шкільної форми.
- *Внутрішній конфлікт людини,* що прагне полетіти на Марс, але не хоче назавжди залишати свою сім'ю на Землі.

Матеріал № 2

Ви вже знаєте, що конфлікт є невід'ємною частиною життя людини. На думку дослідників, по-різному реагуючи на конфліктні ситуації, їхні учасники під час розв'язання конфліктів дотримуються декількох основних стилів.

- *Стиль конкуренції.* Використовуючи його, людина діє активно й прагне йти до вирішення конфлікту власним шляхом. Вона не зацікавлена у співробітництві з іншими і здатна на вольові рішення. Цей стиль ефективний за умови поєднання якоїсь влади, зосередженої у ваших руках, із переконаністю,

що саме ваше бачення розв'язання проблеми правильне, і ви маєте можливість наполягати на цьому.

- *Стиль пристосування.* Людина діє спільно з партнером у спілкуванні, не намагаючись відстоювати власні інтереси. Його використовують, коли вирішення конфлікту важливе для партнера, але не суттєве для вас. Цей стиль корисний тоді, коли ви не можете перемогти, оскільки інша людина має більшу владу, або коли ви вважаєте, що краще зберегти добрі стосунки, ніж відстоювати свої інтереси.
- *Стиль ухилення.* Використовуючи його, людина не відстоює свої права й не бажає співпрацювати для вирішення проблеми. Цей стиль доцільний, коли ви не бажаєте втрачати сили на вирішення проблеми або коли відчуваєте безнадійність свого становища. Також він можливий, коли ви помиляєтесь, відчуваєте, що інша людина має рацію, більшу владу або просто не збирається далі підтримувати стосунки із цією людиною.
- *Стиль співробітництва.* Дотримуючись його, людина бере участь у вирішенні конфлікту, відстоює свою позицію, намагаючись при цьому враховувати інтереси іншої сторони. Порівняно з іншими цей стиль вимагає тривалішої роботи — спочатку відкрито оприлюднюються проблеми сторін, а потім відбувається їх обговорення та пошук шляхів вирішення. Він доцільний, коли розв'язання конфлікту важливе для обох сторін, якщо вас пов'язують тривалі стосунки з партнером, якщо обидва учасники конфлікту мають однакову владу або не помічають різниці у становищі для того, щоб на рівних шукати шляхів порозуміння.
- *Стиль компромісу.* Користуючись ним, можна частково задовольнити інтереси кожної сторони конфлікту. Він найбільш ефективний у випадках, коли обидва учасники прагнуть одного й того самого та усвідомлюють, що одночасно отримати це не зможуть. Вони бажають швидко знайти рішення, навіть тимчасове, і для цього згодні відмовитися від початкової мети. Одночасно із цим компроміс дозволяє їм зберегти добрі стосунки.

ПЛАН РОБОТИ В МАЛІЙ ГРУПІ

- 1) Опис ситуації.
- 2) Визначення позицій сторін.
- 3) Створення груп (зазвичай до п'яти осіб), що представлятимуть ці позиції.
- 4) Почергові виступи сторін, де вони наводять своє бачення способу вирішення проблеми з використанням аргументів та враховуючи попередньо висловлене опонентом.
- 5) Винесення підсумкового рішення.

ПОРАДИ УЧАСНИКУ МАЛОЇ ГРУПИ

- Для підтримки своїх аргументів використовуйте додатковий матеріал. Це можуть бути приклади із життя, статистика, вислови відомих людей.
- Одна пара виступів називається раундом. Ефективними є перемовини, що тривають не більше п'яти раундів.
- У межах групи варто розподілити ролі, визначивши капітана — того, хто керує процесом вироблення позиції з питання, та спікера — того, хто оголошуватиме цю позицію.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ ЗА ТЕМОЮ

1. Що серед наведеного НЕ вважають основою співіснування та співпраці в полікультурному суспільстві?

А толерантність	Б плюралізм
В дискримінація	Г конкуренція
2. Як називають зміну індивідом або групою свого соціального статусу, місця в соціальній структурі суспільства або будь-який перехід з однієї соціальної позиції в іншу як по горизонталі, так і по вертикалі?

А соціальна стратифікація	Б соціальна мобільність
В соціальна згуртованість	Г соціальна нерівність
3. Вплив якого із цих соціальних явищ на суспільство є однозначно негативним?

А упередження	Б відповідальність
В стереотипи	Г терпимість
4. Яке поняття характеризує сукупність соціальних спільнот, які взаємодіють між собою в соціумі?

А соціальні відносини	Б соціальна структура
В соціальна стратифікація	Г соціум
5. Процес людської діяльності з метою встановлення контактів між окремими людьми й цілими групами називається

А комунікація	Б конфронтація
В спілкування	Г конкуренція
6. Усвідомлення людиною свого обов'язку означає усвідомлення нею своєї

А відповідальності	Б толерантності
В соціалізованості	Г цінності
7. Як називають обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, статтю, віком, політичними або релігійними переконаннями?

А ксенофобія	Б дискримінація
В уніфікація	Г асиміляція
8. Яким поняттям характеризують зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів?

А упередження	Б медіація
В консенсус	Г конфлікт
9. Як називають те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим, чого дотримуються і що наслідують у своїй діяльності?

А стереотип	Б упередження
В приклад	Г неповторність
10. Який із цих термінів позначає спосіб вирішення конфліктів?

А компроміс	Б суперництво
В конфронтація	Г комунікація
11. Бажання людини уникнути несприятливих ситуацій та не проґавити сприятливі є одним із джерел існування

А толерантності	Б забобонів
В нетерпимості	Г стереотипів
12. Як називають сукупність проблематики, пов'язаної з наданням соціологічного значення і встановленням соціального розподілу між чоловіками та жінками на основі їхніх статевих відмінностей?

А біосоціальна	Б гендерна
В етнічна	Г расова

Розділ IV

Демократичне суспільство та його цінності

ПРИГАДАЙТЕ

1. Де і коли виникла демократія?
2. Що привабливого в демократичній формі організації влади?

Плебісцит — опитування громадян, зазвичай із метою визначення належності певної території. У деяких країнах вважають синонімом референдуму (Франція).

Політичні вибори — комплекс заходів, пов'язаних із формуванням керівних органів різного рівня держави в цілому, партій, суспільно-політичних організацій.

Політична партія — добровільна політична організація, що об'єднує людей зі спільними інтересами та ідеалами, діяльність якої спрямована на здобуття політичної влади або участь у її здійсненні.

Опозиція — протидія, опір комусь або чомусь, наприклад перебування в опозиції до політики уряду.

Демократія — найгірша форма правління, якщо не враховувати всіх інших.

Вінстон Черчилль

Справжнє гасло справжньої демократії не «Нехай це зробить уряд», а «Дайте нам зробити це самостійно».

Двайт Ейзенхауер

Будь-яка жінка, яка розуміє, як вести господарство, наблизиться до розуміння того, як керувати країною.

Маргарет Тетчер

Краще регулярно ходити на вибори, ніж одного разу потрапити на барикади.

Едуард Севрус

Демократія потребує підтримки, і найкращою для неї буде підтримка з боку інших демократій.

Беназір Бхутто

ТЕМА 1. ДЕМОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА

1. Поняття, форми та принципи демократії

Із-поміж ключових цінностей людської цивілізації ХХІ ст. чільне місце посідає демократія. Саме прихильність до неї надихала й надихає мільйони людей до дії. Термін «демократія» (буквально — влада народу) походить від давньогрецького словосполучення, що позначало державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень із найважливіших питань належала народним зборам за допомогою голосування. Уперше слово «демократія» пролунало з вуст афінського стратега Перикла, який жив у V ст. до н. е.

У сучасному розумінні демократія була винайдена і сформована на Заході, хоча ніколи не була суто західним явищем. На думку південноафриканського вченого О. Сакса, «демократія народжується і вмирає на всіх широтах, тому немає сенсу визначати її точні географічні координати». Упродовж ХХ ст. демократія поширилася на всій планеті. Поряд із тим розвиток людства має чимало прикладів уразливості демократичних надбань і їхньої незахищеності перед тиском авторитаризму. Тому доцільно звернутися до з'ясування сутнісних засад демократії, її форм, принципів, ідеалів і цінностей.

Поняття «демократія» використовують у різних значеннях. У науковому розумінні — це форма організації та функціонування політичної системи, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні із широким колом громадянських прав і свобод. У філософському розумінні — це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадянських справ шляхом вільного вибору (голосування). Демократія виникла й існує як намагання й можливість людей самостійно вирішувати свої справи. Так, президент США А. Лінкольн визначав демократію як «правління народу через посередництво самого народу, для народу».

Відома громадська діячка Е. Рузвельт вважала втілення принципів демократії в політичне й суспільне життя одним із головних здобутків своєї країни.

У сучасному світі основними принципами демократії вважають: народовладдя; рівність індивідів незалежно від соціального становища, походження, статі, національності тощо; свободу особистості, що полягає в її природних і невід'ємних правах. Реалізація цих принципів у політичному житті пов'язана з такими

Із виступу афінського стратега Перикла

Наш державний устрій такий, що не наслідує чужих порядків. Навпаки, скоріше ми самі є прикладом для інших, ніж наслідуємо будь-кого. Оскільки нашим містом керує не група людей, а більшість народу, то наш державний устрій зветься демократією. За законами в приватних справах усі мають рівні права. Що ж до державних справ, то на почесні державні посади висувають не внаслідок підтримки будь-якої партії, а за власні здібності. Жодна людина, що може бути корисною державі, не буде позбавлена цієї можливості, якщо вона бідна...

У суспільному житті ми не порушуємо законів... підпорядковуємося владі й законам, особливо встановленим на захист тих, кого ображають, і законам неписаним, порушувати які соромно... Лише ми ви-

знаємо людину, яка не займається суспільною діяльністю, не шанованим громадянином, а некорисним обивателем. Не всі можуть бути політиками, але всі здатні оцінювати їхні справи. Ми не вважаємо, що відкрите обговорення може завдати шкоди державним справам. Навпаки, ми вважаємо неправильним ухвалювати потрібне рішення без попередньої підготовки за допомогою виступів із промовами «за» і «проти»... Отже, я вважаю, що наше місто — школа для всієї Еллади, і кожен із нас може легко проявити свою особистість у різних життєвих умовах.

- ? 1) Як Перикл розумів сутність демократії?
- 2) Як демократія дозволяла афінянам проявляти свою особистість у різних життєвих умовах?

проявами, як принцип поділу влади, право меншості на опозицію, багатопартійність, рівність у виборчих правах, рівноправність громадян тощо.

Політична рівноправність громадян реалізується на основі їхньої участі у двох основних формах демократії:

- *представницька демократія* — участь громадян у діяльності органів державної влади, прийнятті й реалізації політичних рішень через обраних представників, які на державному рівні представляють їхні інтереси. Сьогодні ця форма демократії є основною та знаходить втілення в парламентаризмі;
- *безпосередня (пряма) демократія* — пряма, без посередників, можливість громадян впливати на політичні рішення, дії державних органів і посадових осіб. Відбувається у формі місцевих і загальнодержавних обговорень питань державного й суспільного життя, виборів, референдумів.

Референдум — у державному праві прийняття електоратом (виборцями) рішення з конституційних, законодавчих або інших

ЦІКАВО ЗНАТИ

Українці вже мають досвід проведення референдумів: 1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум щодо проголошення незалежності України, під час якого 90,32 % виборців підтримали суверенний статус нашої держави, а також у 2000 р. щодо питань державного управління. Проте його рішення не були реалізовані. Форму референдуму намагалася використати Росія в гібридній війні проти України у 2014 р.

- ? Які небезпеки може приховувати проведення референдумів?

внутрішньо- чи зовнішньополітичних питань. Залежно від предмета, способу проведення та сфери застосування розрізняють: референдум конституційний (на всенародне голосування виносять проект конституції або конституційні поправки) і законодавчий (предмет референдуму — проект закону), загальнодержавний або місцевий, обов'язковий або факультативний.

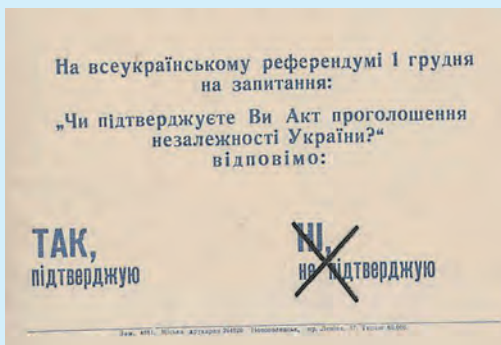
- ? Що таке демократія? Назвіть основні принципи демократії.

2. Гендерна демократія

У сучасному світі проблема гендерної демократії посіла вагомe місце в суспільно-політичному житті більшості країн. **Гендерна демократія** — це система волевиявлення обох статей (жінок і чоловіків) у громадянському суспільстві як рівних у законодавчо

закріплених і реально забезпечених правах і можливостях.

Гендерна демократія обґрунтовує й відстоює однакову соціальну цінність жінок і чоловіків (принципи гендерного паритету), що передбачає однаковий обсяг прав, свобод,

Агітаційна листівка до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

ЦІКАВО ЗНАТИ

На думку багатьох дослідників, демократія виникає та зберігається за наявності певних умов, серед яких однією з основних виступає стабільне економічне зростання. Так, за статистичними даними, серед 24 країн світу з високим рівнем доходів лише три — недемократичні. Серед середньорозвинених країн налічують 23 демократії, 25 диктатур і п'ять країн у стані переходу до демократії. Із 42 країн із низьким рівнем доходів лише дві можна вважати демократичними.

? Чи є демократія гарантією заможного життя суспільства? Чому?

ДОКУМЕНТ

Із Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.)

...**Стаття 2.** Держави-сторони засуджують дискримінацію щодо жінок у всіх формах... і з цією метою зобов'язуються:

- включити принцип рівноправності чоловіків і жінок у свої національні конституції;
- вживати відповідних законодавчих та інших заходів, що забороняють будь-яку дискримінацію щодо жінок...

Стаття 5. Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів із метою:

- змінити соціальні та культурні моделі поведінки чоловіків і жінок для досягнення викоринення забобонів, звичаїв та всіх інших проявів,

що ґрунтуються на ідеї неповноцінності чи зверхності однієї зі статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок...

Стаття 7. Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у політичному і суспільному житті...

- голосувати на всіх виборах і публічних референдумах та бути обраними до всіх публічно виборних органів;
- брати участь у формуванні та здійсненні політики уряду та обіймати державні посади...

? Які заходи щодо подолання дискримінації жінок у суспільно-політичній сфері передбачала Конвенція?

обов'язків і відповідальності представників обох статей однієї перед іншою й перед суспільством.

Втілення в суспільно-політичне життя принципу гендерної демократії передбачає рівні для жінок і чоловіків можливості:

- голосувати на виборах і референдумах усіх рівнів та бути обраними до всіх публічних виборчих органів;
- брати участь у формуванні та здійсненні урядової політики, обіймати державні посади, а також здійснювати всі державні функції на будь-якому рівні державного управління;
- брати участь у діяльності різноманітних неурядових організацій, що займаються питаннями суспільно-політичного життя країни.

Історичний досвід доводить, що жіноцтво завжди було вагомою складовою життя

демократичного суспільства. Реальна демократія потребує того, щоб інтереси всіх громадян були почуті, обговорені, закріплені законом і забезпечені політикою держави. У сучасному світі жінки становлять половину його населення, і тому їхні думки мають бути враховані в демократичному процесі. Держава, яку вважають демократичною, потребує політично активного жіноцтва, щоб бути власне такою. Жіноцтву демократія потрібна, щоб мати можливість змінювати порядки й закони, які перешкоджають їм і суспільству загалом досягти рівності. Забезпечення реального демократичного представництва дасть змогу почути голоси жінок і представити їхні інтереси.

? Що забезпечує втілення в суспільно-політичному житті принципу гендерної демократії?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Уперше в історії загальне виборче право було запроваджено для чоловіків у 1848 р. у Франції. На 1914 р. воно стало здобутком більшості країн Заходу. Жінки вперше отримали виборче право в 1893 р. у Новій Зеландії, а в Європі — у 1906 р. у Фінляндії. Після Першої світової війни жінки отримали виборче право в більшості країн (у Швейцарії його надали жінкам у 1971 р., у Ліхтенштейні — у 1986 р.). У 1970-х рр. у більшості провідних країн світу віковий ценз виборців був знижений до 18 років. Виборче право в повному значенні слова стало загальним.

3. Ідеали та цінності демократії. Демократія як політичний режим та народовладдя

Демократію, що виникла в містах-державках Давньої Греції, називають первинною, або істинною, що існувала у формі прямої й безпосередньої демократії. Незважаючи на зміни, що відбувалися у світі впродовж тисячоліть, вона зберегла свою визначальну сутність, залишаючись справою громадян, наділених почуттям відповідальності й обов'язку, і тих, хто прагне й уміє володіти собою та своїм життям.

Основні уявлення про реалізацію ідеалів та цінностей демократії знайшли втілення в концепції ліберальної представницької демократії, що сформувалася в XIX ст. на Заході. Вона характеризується такими рисами:

- представництво народом своєї суверенної влади не через власну безпосередню участь у прийнятті рішень, а шляхом обрання своїх представників до законодавчих органів. Без цього винаходу здійснення демократії в сучасних великих і складних суспільствах стало б нездійсненним (у Давніх Афінах, де народилася демократія, було 20 тис. громадян);
- використання форм безпосередньої і прямої демократії на загальнодержавному рівні для розв'язання визначальних для розвитку держави питань. На місцевому й регіональному рівнях пряму демократію застосовують ширше — у вигляді плебісцитів і референдумів із різноманітних проблем розвитку громад і регіонів, на прямих зібраннях і шляхом участі громадян у місцевих самоврядних органах;

ДОКУМЕНТ

Із Загальної декларації прав людини 1948 р.

Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною або через посередництво вільно обраних представників. Воля народу має бути основою влади уряду; ця воля знаходить собі вираження у періодичних і нефальсифікованих виборах, які мають проводитися за умови загального й рівного виборчого права шляхом таємного голосування або за допомогою інших рівнозначних форм, що забезпечують свободу голосування.

- ?
- 1) У чому полягає проголошене в Декларації право людини на вибори?
  - 2) Які умови, відповідно до джерела, має забезпечити влада для здійснення цього права людиною?

- визнання різноманіття суспільного життя як передумови для неминучого зіткнення інтересів і вироблення на основі цього механізмів їх узгодження й розв'язання конфліктів шляхом соціального та політичного плюралізму;
- узаконеність діяльності опозиції та конкурентності в боротьбі за здобуття влади, що безпосередньо пов'язана з плюралізмом і боротьбою інтересів як рисами сучасної демократії;
- гарантування прав і свобод людини, що забезпечує той рівень особистої свободи, якого не існувало в первинній античній демократії. Саме завдяки цьому сучасну демократію визначають як ліберальну;
- високий рівень залучення населення до політичного життя, що передбачає максимальне зменшення або усунення різноманітних обмежень (майнових, освітніх, вікових, статевих, осілості) і створення умов для участі в ньому раніше суспільно пасивних груп населення;
- існування вільних засобів масової інформації, які, відіграючи основну роль у політичній комунікації, стають однією із центральних ланок сучасного демократичного процесу.

Результатом втілення ідеалів демократії у способі функціонування політичної системи суспільства є демократичний політичний режим, основними ознаками якого вважають:

Види виборів		
За метою проведення	За причинами проведення	За способом волевиявлення
<ul style="list-style-type: none"> • Президентські • Парламентські • Регіональні (обласні) • Муніципальні (міські) 	<ul style="list-style-type: none"> • Чергові • Позачергові • Повторні • Додаткові 	<ul style="list-style-type: none"> • Прямі • Непрямі

- існування в соціумі різних інтересів і широкого спектра можливостей їхнього вираження та реалізації;
- гарантований доступ усіх соціальних груп до політичних інститутів;
- загальне виборче право, яке дозволяє громадянам на рівних засадах брати участь у формуванні представницьких інститутів;
- контроль представницьких інститутів за діяльністю виконавчих структур;

4. Вибори як інструмент демократії. Види виборів

Демократію неможливо уявити без **виборів**, оскільки вони необхідні для здійснення влади народу за сучасних умов. Вибори є не лише суттєвою ознакою демократії, а також її необхідною умовою. На думку відомих сучасних французьких учених П. Лалюм'єра та А. Демішеля, демократію можна охарактеризувати як режим, за якого правителів призначають шляхом вільних і чесних виборів.

Питаннями, пов'язаними з виборами, займається виборче право. Воно являє собою сукупність правових норм, що регулюють участь громадян у виборах, організацію і проведення останніх, взаємовідносини між виборцями й виборними органами або посадовими особами, а також порядок відкликання обраних представників, що не виправдали довіри виборців. Відповідно до принципів виборчого права та деяких інших критеріїв (об'єкт виборів, термін, їхній масштаб тощо) здійснюють класифікацію виборів і їхніх видів (див. схему).

За ступенем правового й демократичного розвитку держави вибори можуть бути:

- рівними або нерівними;
- загальними або обмеженими;

- сприйняття більшістю суспільства чинних політичних норм і процедур;
- розв'язання конфліктів мирним шляхом;
- визнання вирішальної ролі більшості з урахуванням інтересів меншості.

- ?
- 1) Які риси притаманні концепції ліберальної представницької демократії?
  - 2) Які ознаки характеризують демократичний політичний режим?

- прямими або опосередкованими;
  - таємними або з відкритим голосуванням.
- Лівий стовпчик таблиці містить види виборів, характерні для країн із високим рівнем демократизму виборчої системи. Більшість держав сучасного світу в конституціях або спеціальних виборчих законах закріпили право громадян на загальні, рівні вибори при таємному голосуванні.

Вибори забезпечують громадянам умови безпосередньої участі у формуванні органів державної влади та органів місцевого самоврядування. *Активне виборче право* — право обирати. *Пасивне виборче право* — право бути обраним. Вони дають кожному громадянину можливість виявити свою громадянську позицію, впливати через владні структури на якість свого життя, відчувати особисту відповідальність за стан справ як у державі, так і за місцем свого проживання.

- ?
- 1) Які види виборів існують?
  - 2) Коли відбудуться найближчі вибори в Україні? Який це буде вид виборів?

ПРИНЦИПИ ВИБОРЧОГО ПРАВА В ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

? Наведіть приклади втілення наведених принципів у практику виборів в Україні.

5. Види виборчих систем

Порядок формування складу виборних органів держави називають її виборчою системою. Існують два основні види цих систем:

- **мажоритарна система** — порядок обрання представницьких органів, за якого обраним вважається той, хто набрав більшість голосів виборців;
- **пропорційна система** — вид виборчої системи, за якої визначення результатів виборів відбувається на основі підрахунку голосів, поданих громадянами за кандидатів, включених до списків від політичних партій (виборчих об'єднань).

Обидві виборчі системи мають як свої переваги, так і недоліки. До *переваг мажоритарної системи* зараховують те, що вона містить можливості формування ефективно працюючого і стабільного уряду. Вона дозволяє великим, добре організованим партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди.

Основними *недоліками мажоритарної системи* вважають такі:

- значна кількість виборців країни (інколи до 50%) залишається не представленою в органах влади;
- партія, яка отримала на виборах менше голосів, ніж її суперники, може бути представлена в парламенті більшістю депутатських місць;

- дві партії, що набрали рівну або наближену до цього кількість голосів, проводять до органів влади не однакову кількість представників (не виключена ситуація, за якої партія, що набрала більше голосів, ніж її суперник, узагалі не отримує жодного мандата).

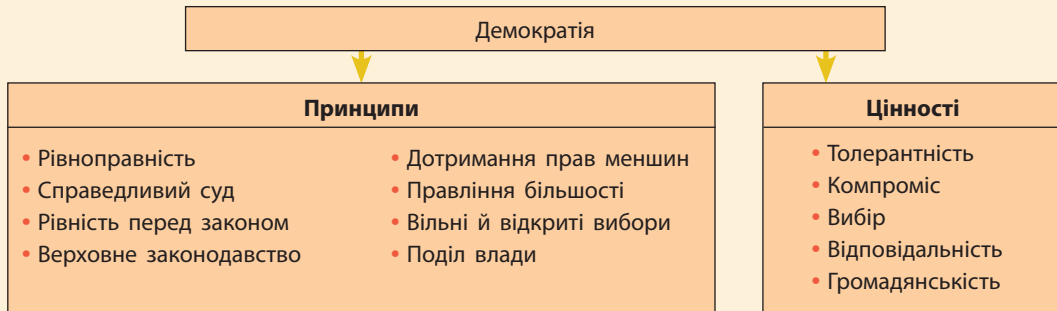
До *переваг пропорційної системи* належить те, що у сформованих за її допомогою органах влади буде представлено реальну картину політичного життя суспільства й реальне розмежування політичних сил. Вона забезпечує систему зворотного зв'язку між державою та організаціями громадянського суспільства, сприяючи цим розвитку політичного плюралізму й багатопартійності.

Основними *недоліками пропорційної системи* вважають такі:

- виникають труднощі у формуванні уряду через відсутність домінуючої партії;
- створення багатопартійних коаліцій, нестійких за характером у зв'язку з тим, що до їхнього складу входять партії з різними цілями й завданнями і, як наслідок, нестабільність уряду;
- безпосередній зв'язок між депутатами й виборцями дуже слабкий, оскільки голосування відбувається не за конкретних кандидатів, а за партії;

ПРИНЦИПИ Й ЦІННОСТІ ДЕМОКРАТІЇ

? Поясніть, як ви розумієте названі принципи й цінності демократії.

- залежність депутатів від керівництва своїх партій може негативно впливати на обговорення й прийняття важливих документів.

Спробою подолати недоліки обох виборчих систем і використати їхні переваги є мішана система, що поєднує в собі елементи мажоритарної і пропорційної. За її існування

одну половину депутатів обирають за мажоритарною, а другу — за пропорційною системою. Досвід удосконалення виборчих систем доводить, що така система більш демократична й ефективна для досягнення політичної стабільності.

? Чи бувають вибори без вибору?

6. Етапи виборчого процесу

Демократична система передбачає регулярне проведення виборів. Виділяють кілька стадій виборчого процесу:

1. *Призначення дати виборів.* Дата виборів призначається уповноваженим органом (наприклад президентом, прем'єр-міністром, в Україні — Центральною виборчою комісією (ЦВК)) відповідно до законодавства країни. У деяких країнах дата виборів прямо вказується в Конституції або в окремому законі.

2. *Реєстрація виборців.* У сучасній практиці використовуються декілька форм реєстрації:

- обов'язкова (Україна), коли держава сама складає списки виборців на основі наявної в неї інформації;
- добровільна (США), яка передбачає, що виборці мають самі зареєструватися на виборчій дільниці.

3. *Формування виборчих округів і виборчих дільниць.* Територіальні виборчі дільниці об'єднують виборців за спільним місцем голосування. В Україні вони утворюються на підставі подань окружних виборчих комісій або місцевих органів влади.

4. *Створення виборчих органів.* Для організаційного керівництва виборчим процесом, як правило, створюють центральний виборчий орган, територіальні (окружні) виборчі органи, дільничні комісії.

5. *Висування кандидатів, формування партійних списків.* На цій стадії визначається коло осіб, із яких будуть вибрані президент, сенатори, депутати.

6. *Реєстрація кандидатів і списків партій.* Реєстрація кандидатів відбувається уповноваженими державними органами. В Україні загальнонаціональних кандидатів реєструє ЦВК, а кандидатів на місцевих виборах — окружні та територіальні комісії.

7. *Передвиборча кампанія зареєстрованих кандидатів.* Передбачає роботу кандидатів (партій) і груп для переконання виборців у необхідності проголосувати за цього кандидата або політичну партію. Проведення передвиборчої кампанії вимагає значних коштів, які надходять із добровільних пожертвувань, виділяються партіями та частково державою.

Українське законодавство передбачає, що під час проведення передвиборчої агітації необхідне дотримання таких принципів:

- свобода вибору будь-яких незаборонених форм і засобів ведення передвиборчої агітації;
- забезпечення рівних можливостей ведення передвиборчої агітації для всіх кандидатів та політичних партій;
- неупереджене ставлення до всіх без винятків кандидатів та політичних партій

ЦІКАВО ЗНАТИ

Відповідно до чинного українського законодавства, чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України. Виборчий процес чергових виборів депутатів розпочинається за 90 днів до дня голосування. ЦВК оголошує про початок виборчого процесу не пізніше як за 91 день до дня голосування.

із боку органів державної влади, державних установ, органів місцевого самоврядування тощо;

- громадський та державний контроль за використанням коштів на передвиборчу агітацію з боку кандидатів та політичних партій.

8. Проведення процедури голосування.

Сучасне голосування може відбуватися різними способами:

- підняттям рук (практикується в деяких країнах у невеликих поселеннях під час виборів органів місцевого самоврядування);
- із застосуванням електронних машин шляхом натискування на кнопки або важелі (використовується в США).
- найпоширеніший спосіб — на паперових бюлетенях для голосування, коли навпроти прізвища кандидата, що обирається, ставлять певний знак (цей спосіб застосовується в Україні).

Голосування проводиться в день виборів або в день повторного голосування. В Україні дільнична виборча комісія зобов'язана сповістити виборців про час та місце голосування не пізніше ніж за 15 днів до дня проведення виборів. Це голосування має відбуватися у спеціально обладнаних приміщеннях.

Кожен виборець має голосувати таємно та тільки за одного з кандидатів, поданих до списку. Також заборонена присутність

7. Політичні партії

Серед недержавних організацій головну роль у політичній системі суспільства відіграють **політичні партії**. Від громадських рухів і груп вони відрізняються наявністю організації (професійного апарату, що займа-

інших осіб під час заповнення виборчого бюлетеня.

У більшості країн виборець голосує безпосередньо за кандидата (прямі вибори). У деяких країнах застосовуються непрямі вибори. Тобто громадяни спочатку обирають проміжні органи (колегії виборців), які потім обирають того кандидата, за якого їм доручили голосувати громадяни.

9. *Проведення підрахунку голосів.* В Україні підрахунок голосів здійснюється виключно членами дільничної виборчої комісії відповідно до визначених законодавством правил. Він розпочинається одразу після закінчення часу голосування. Після закінчення підрахунку голосів члени дільничної виборчої комісії складають та підписують протоколи, де, зокрема, зазначають кількість голосів, що були віддані за кожного кандидата чи партію.

10. *Встановлення результатів виборів.* В Україні під час виборів Президента та виборів до Верховної Ради результати виборів оголошує ЦВК, результати місцевих виборів — окружні та територіальні виборчі комісії.

Іноді виникає необхідність провести повторні вибори. Це відбувається у випадку, коли в певному виборчому окрузі балотувалися не більше двох кандидатів, і жоден із них не набрав достатньої кількості голосів, або коли всеукраїнські вибори з певних причин були визнані недійсними або такими, що не відбулися.

ється діяльністю партії), політичної програми й мети діяльності.

Серед функцій, які виконують у сучасному соціумі політичні партії, найважливішими вважають такі:

Із підручника з політології М. Юрія про виборчий процес у США

Президентська кампанія в США проходить у декілька етапів.

Перший етап — висування кандидатів на посади президента і віце-президента. Сама система висування кандидатів достатньо складна, тому що не прописана в Конституції і визначається законодавством кожного штату. Після Другої світової війни затвердилася практика первинних виборів (праймеріз), через які прибічники партії (Демократичної або Республіканської) визначаються з партійними кандидатами на загальні вибори чи голосують за делегатів, яких вони уповноважують голосувати за конкретного кандидата на національному з'їзді партії. Самі праймеріз можуть бути двох типів: закриті — у їхній роботі беруть участь тільки зареєстровані члени цієї партії; відкриті — прибічники однієї партії можуть брати участь тільки у праймеріз іншої партії... Крім праймеріз, існує й інший спосіб визначення делегатів на національний з'їзд партії — проведення багатоступеневих партійних конференцій.

Другий етап — проведення національних з'їздів партій, на яких кожна партія визначає свого кандидата на посаду президента й віце-президента. З'їзди несуть велике пропагандистське навантаження і за формою нагадують театралізований мітинг, даючи старт президентській кампанії.

Вирішальний етап — національні вибори, які дозволяють визначити переможців — президента і віце-президента. Їх проводять у вівторок, після першого понеділка в листопаді кожного високосного року. Виборець, голосуючи за кандидата тієї чи іншої партії на посаду президента, насправді голосує за виборців, висунутих цією партією в цьому штаті. Кандидат у президенти, що набрав у цьому штаті більше голосів, ніж його суперник, отримує голоси всіх виборців штату (за принципом «переможець отримує все»). Тому принципове значення має навіть мінімальна перевага голосів, відданих за виборців штату.

Наступний етап — голосування колегії виборців (грудень). Кандидати в президенти і віце-президенти мають отримати більше половини голосів виборців (не менше ніж 270 із 538 голосів). Списки з підсумками голосування направляються голові сенату (за Конституцією ним є віце-президент).

Заключний етап — спільне засідання обох палат Конгресу (січень наступного за виборами року), на якому оголошуються списки колегій виборців. Конституція передбачає, що якщо жоден із кандидатів не отримав більшості голосів виборців, президента буде визначено голосуванням палати представників.

- боротьба за здобуття влади в державі, формування правлячої еліти та складу уряду;
- здійснення зв'язку між суспільством і державою;
- визначення цілей, розробка ідеології, програм, прагнення сформувати стратегію розвитку суспільства й переконати громадян у її доцільності;
- відбір і формування політичної еліти та лідерів для всіх рівнів політичної системи суспільства;
- політична соціалізація громадян.

Головними серед них вважають претензії політичних партій на державну владу та участь у її здійсненні. Щодо державної влади партія може обстоювати різну позицію. Партія може бути в непримиренній **опозиції**, виступаючи проти існуючого державного ладу. У цьому випадку партія прагне здобути владу, щоб змінити саму державу. Іншим варіантом опозиційності є той, що спрямований не проти існуючого державного ладу, а проти здійснення певної політики. Партія може бути також конструктивною опозицією, виступаючи з критикою того, із чим вона не

згодна в діях уряду, підтримуючи те, що вважає правильним.

Для класифікації сучасних політичних партій застосовують такі критерії:

- за світоглядними позиціями партії поділяють на прагматичні, які не мають ідеологічних програм і прагнуть залучити якомога більше прихильників для перемоги на виборах, та ідейно-політичні, які керуються певними ідейними принципами (консервативні, ліберальні, реформістські, революційні тощо);
- за принципами організації — масові (залучають до своїх лав якомога більше членів), кадрові (об'єднують невелику кількість професійних політиків), партії, створені на засадах індивідуального членства, партії з відсутнім офіційним членством (належність до неї визначають голосуванням за її кандидатів на виборах), партії з колективним членством (профспілки, трудові колективи тощо);
- за соціальними засадами — партії, що представляють інтереси окремих верств

ПОЛІТИЧНИЙ СПЕКТР

Комуністи Соціал-демократи Соціалісти Радикали Демократи Ліберали Консерватори Фашисти

Ультраліві

Ліві

Центристи

Праві

Ультраправі

Маргінали Наймані робітники Дрібні власники Підприємці Великі власники Аристократія Маргінали

Селяни Інтелігенція

населення, груп, кількох верств і соціальних груп;

- за місцем у системі державної влади — опозиційні, правлячі (поділяються на правлячі одноосібно та у складі коаліцій);

- за ставленням влади до партій — легальні й нелегальні.

? Чи можливий демократичний устрій без існування політичних партій?

ВИСНОВКИ

Демократія є формою суспільного самоврядування, яку здійснюють рівноправні громадяни, що безпосередньо беруть участь у вирішенні суспільних справ (пряма демократія) або уповноважують на це своїх представників (представницька демократія). В обох випадках головну роль відіграють вільний вибір і голосування.

Найважливішим механізмом, за допомогою якого громадяни демократичних країн можуть визначати, які особи і які політичні сили мають правити та якою має бути їхня політика, є вибори.

Демократична практика країн світу свідчить, що ідеальних виборчих систем не існує.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які дві основні форми демократії вам відомі?
2. У яких видах застосовують безпосередню пряму демократію на місцевому й регіональному рівнях? Що таке політичні вибори?
3. Назвіть два основні види виборчих систем. Яка виборча система існує в сучасній Україні?
4. Охарактеризуйте зміст поняття «демократія», її форми та принципи.
5. Поясніть, як ви розумієте визначення демократії президентом США А. Лінкольном («правління народу через посередництво самого народу, для народу»). Чи відповідає воно сучасному її розумінню? Обґрунтуйте свою точку зору.
6. У чому важливість реалізації принципів гендерної демократії для повноцінного суспільно-політичного розвитку країни?
7. Проаналізуйте ідеали та цінності демократії.
8. Поясніть, як ви розумієте зміст основних ознак демократичного політичного режиму.
9. Чому політичні вибори вважають одним з інструментів демократії?
10. У чому, на вашу думку, полягають переваги й недоліки демократичного устрою? Поясніть, як ви розумієте наведений в епіграфі до теми вислів В. Черчилля про демократію.
11. Проаналізуйте переваги й недоліки виборчих систем.
12. **Обговоріть у групах** вислів про демократію чеського письменника, драматурга, президента В. Гавела: «Демократія перед тими, хто до неї ставиться серйозно, висуває майже нерозв'язні проблеми, а для тих, хто її ненавидить, відкриває майже необмежені можливості».
13. За додатковою літературою доберіть висловлювання відомих людей про демократію та вибори. Поясніть, чим саме вони вам сподобалися.
14. Яким є ваше ставлення до демократії? Поясніть, чому ви маєте таку точку зору.
15. Напишіть есе на тему «Стан реалізації принципів гендерної демократії в сучасній Україні».
16. Як ви розумієте зміст епіграфів до теми, опрацювавши її зміст? Поясніть, про що йдеться в кожному з них.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке суспільство?
2. Яка частина суспільного життя громадян не регулюється державою?
3. Що таке громадянське суспільство?

Громадянське суспільство — сукупність самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які представляють волю та інтереси громадян.

Громадянське суспільство — суспільство, створивши яке, громадянин усвідомлює, що не він має служити державі, а держава — йому.

Євген Головаха

Людей, що пізнали смак свободи та відчули власні права, непросто примусити миритися з посяганнями на те й на інше.

Адам Фергюсон

Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками, адже воно дарує свободу деспотам і демократам рівною мірою.

Джон Кін

Демократія проголошена не може стати демократією реальною, доки громадянське суспільство не зміцніє настільки, щоб стати дієвим конкурентом та опонентом старої номенклатури.

Майкл Ігнат'єфф

ТЕМА 2. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Еволюція уявлень про громадянське суспільство

З уроків правознавства ви вже знаєте, що таке громадянське суспільство, а з уроків всесвітньої історії — яку роль воно відіграло на різних етапах розвитку країн світу. Події історії свідчать, що існування системи суспільних інститутів, із яких складається громадянське суспільство, є обов'язковою передумовою формування націй і становлення демократичних держав у тих країнах, які сьогодні вважають найрозвиненішими і на які орієнтуються інші.

Громадянське суспільство покликане забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів, колективів, приватних інтересів і потреб, а елементами громадянського суспільства є різноманітні об'єднання (професійні, конфесійні, творчі тощо), що охоплюють усі сфери суспільного життя.

Громадянське суспільство, сформоване на основі громадянських цінностей, — це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, захищена відповідними законами від прямого втручання й регламентації з боку держави.

На думку дослідників, формування концепції громадянського суспільства розпочалося в період Нового часу. Воно відбувалося паралельно з новою суспільною реальністю буржуазних відносин і тривало до середини XIX ст. Основні положення концепції були сформульовані в працях видатних тогочасних мислителів — Ш.-Л. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля та А. де Токвіля. Застосувавши термін «громадянське суспільство» для характеристики нових порядків, що формувалися на їхніх очах, вони започаткували власне й сучасному розумінню протиставлення суспільства й держави. На їхню думку, це дві взаємопов'язані та взаємообумовлені протилежності, які в ідеалі мають зберігати автономію одна до одної. Життя в цьому суспільстві, як вважали мислителі, ґрунтується на засадах індивідуальної свободи, автономності громад, прав громадян об'єднуватися у спілки й асоціації, захищати свої інтереси, протистояти сваволі можновладців.

На практиці тогочасне західне громадянське суспільство було молодим буржуазним суспільством, яке підпорядковувалося закону, утверджувало ліберальні свободи й формувало громадську думку щодо проблем, важливих для всіх. Спільні інтереси, що об'єднували його членів, намагалися захищати через створювані

? Як ілюстрація відображає сутність поняття «громадянське суспільство»?

ними спілки та об'єднання, що діяли автономно, але під охороною закону. Саморегуляцію цього суспільства забезпечували ринкові відносини, але одночасно вони й призводили до посилення соціальної напруженості внаслідок різного соціального розшарування, зuboжіння працюючих верств і втрати ними почуття рівноправних членів.

У зв'язку із цими змінами в другій половині XIX ст. концепція громадянського суспільства, що висувала на перше місце його позитивні, об'єднуючі аспекти, відходила в минуле. Набували поширення соціалістичні концепції суспільного розвитку. Так, прибічники марксизму оголошували громадянське суспільство породженою капіталізмом формою класових відносин, яка має загинути разом із ним. У першій половині XX ст. у зв'язку з виникненням тоталітарних режимів (фашизм, нацизм і сталінізм), що застосовували «легітимне насильство» держави задля досягнення вищих цілей, у низці

країн громадянське суспільство взагалі на певний час зникло з історичної арени.

Друга половина XX ст. стала часом відродження концепції громадянського суспільства, у якому почали вбачати один із головних засобів боротьби із соціалістичними режимами в країнах Центральної та Східної Європи. На основі цієї концепції формувалися нові стратегії трансформування диктаторських режимів у цьому регіоні. Саме вона стала джерелом пояснення механізму повалення існуючих тут комуністичних режимів і того, від чого залежатиме їх успішне просування на шляху демократичних перетворень. Однак у світі відсутній досвід таких змін. Саме тому, на думку англійського соціолога Е. Геллнера, питання, чи зможе громадянське суспільство в посткомуністичних країнах «розвинутися на цій історично безпрецедентній і не дуже сприятливій основі», залишається спірним. В Україні також відбувається складний процес становлення громадянського суспільства.

2. Суть, атрибути і функції громадянського суспільства

Поняття «громадянське суспільство» застосовується для характеристики неполітичної частини соціальної системи, і воно має сенс лише за умови розмежування суспільства й держави. За своїми історичними,

структурними й культурними характеристиками воно відмінне від людського суспільства взагалі. Громадянське суспільство є лише однією з його підсистем. У зародковому стані його елементи є в кожному сучасному

ЦІКАВО ЗНАТИ

Інкони громадянське суспільство називають «третьім сектором». Такий вислів набув значного поширення в Україні. Що він означає і як виник?

За «секторальною моделлю» суспільства всі суб'єкти, що беруть участь у створенні валового національного продукту, поділяються на чотири категорії:

- перший сектор — державні організації, які існують за рахунок податків;
- другий сектор — бізнес, який розвивається за рахунок свого прибутку;
- третій сектор — неприбуткові некомерційні організації, які існують за рахунок пожертвувань;
- четвертий сектор — домогосподарства, джерелом для розвитку яких є прибутки членів сімей.

У всіх розвинених демократичних державах розвинений «третій сектор» є тим, чим пишаються і вважають основою громадянського суспільства. До нього належить велика кількість різноманітних об'єднань, які працюють на благо суспільства.

суспільстві. Однак суспільства відрізняються за обсягом та якістю, які відображають рівень їхньої демократичності.

Громадянське суспільство має складну й розгалужену внутрішню структуру, елементами якої, на думку сучасних дослідників, є:

- добровільні громадські організації та громадські рухи;
- політичні партії на початковому етапі формування й діяльності, поки вони не беруть участі в механізмі державної влади;
- незалежні засоби масової інформації, що формулюють і висвітлюють громадську думку;
- громадська думка як соціальний інститут;
- частково — вибори та референдуми як засіб виявлення громадської думки й захисту інтересів окремих груп;
- залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи (суди присяжних, народні міліцейські загони тощо).

У функціях громадянського суспільства втілюються основні напрями діяльності його інститутів та їхній вплив на суспільне життя. Розглянемо найважливіші серед них:

- Громадянське суспільство є засобом самоорганізації, самовиразу й самореалізації індивідами їхніх інтересів. Це полегшує виконання державою її функцій, зменшуючи «тягар проблем», який їй доводиться розв'язувати.

? Чи може напис на цьому плакаті бути використаним як гасло громадянського суспільства? Чому?

- Інститути громадянського суспільства дають упевненість громадянам у своїх силах, гарантують непорушність особистих прав громадян, стають опорою в їхньому можливому протистоянні з державою.
- Інститути громадянського суспільства надають упорядкованості виявленню вимог і протестів індивідів, які в іншому випадку могли б набути руйнівного характеру, і сприяють цим здійсненню державної влади в демократичній формі.
- Інститути громадянського суспільства сприяють захисту інтересів одних соціальних груп у протистоянні з іншими. Завдяки цьому кожна з них має рівні можливості бути почутою державною владою. Здійснювати свої функції у складі соціальної системи громадянське суспільство здатне повною мірою лише за наявності всіх його атрибутів (істотних невід'ємних властивостей). Це:

- організоване громадське життя вільних і рівних індивідів, права яких захищені конституцією та законами;
- наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації як основи для формування сфери громадського життя та громадської думки;
- незалежні від держави добровільні асоціації, автономність яких усвідомлено як на індивідуальному, так і на колективному рівні;
- зорієнтована на громадські інтереси діяльність, що приводить до співпраці, солідарності, взаємної довіри між індивідами.

? Якими є основні ознаки громадянського суспільства?

**3 «Історії Сполучених Штатів Америки»
про соціальні протести другої половини ХХ ст.**

Боротьба афроамериканців за рівні права досягла піку в середині 1960-х рр. Здобувши в минулому десятилітті низку перемог, афроамериканські активісти переконалися в доцільності ненасильницьких методів боротьби. Групи типу Південна Конференція християнських лідерів Півдня, що складалася зі священників-афроамериканців, та Студентський координаційний комітет ненасильницьких дій, до якого належали молоді активісти, намагалися домогтися реформ мирними протестами.

У 1960 р. студенти-афроамериканці коледжів зібралися в ідальні торговельної мережі «Вулворт», що розміщена в Північній Кароліні. Тут обслуговування відбувалося в дусі расової сегрегації, проти чого й був спрямований виступ студентів. Сидячий страйк привернув увагу засобів масової інформації та спонукав до подібних проявів протесту населення на Півдні США. Наступного року борці за грома-

дянські права влаштовували так звані «рейди свободи» — білошкірі та чорношкірі подорожували разом в автобусах, маршрути яких пролягали на Південь, до сегрегованих автостанцій, і подальша реакція могла б зацікавити засоби масової інформації, зрештою спричинивши якісь зміни.

Учасники руху влаштовували також масові демонстрації, найбільшою з яких став «Похід на Вашингтон» у 1963 р. Тоді до столиці вирушили понад 200 тис. демонстрантів, щоб рішуче закликати до надання рівних прав усім громадянам США...

- ?** 1) Визначте за документом, які елементи, функції та атрибути були притаманні громадянському суспільству США в другій половині ХХ ст.
- 2) Який різновид громадянського суспільства існував у країні в цей час? Які факти із джерела це підтверджують?

3. Світовий досвід розвитку й консолідації громадянського суспільства

ОСНОВНІ ВИДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадянське суспільство			
Демократичне громадянське суспільство	Посередницьке громадянське суспільство	Виборче громадянське суспільство	Освічене громадянське суспільство

Розвиток сучасних розвинених демократичних держав накопичив значний досвід формування громадянського суспільства. Дослідниця Н. Розенблюм визначила чотири основні його різновиди.

У демократичному громадянському суспільстві головною справою об'єднань громадян стає формування в них почуття політичної дієздатності, здатності до розгляду політичних питань задля загального добра.

У посередницькому громадянському суспільстві головну роль відіграє формування в громадян не політичних чеснот, а якостей, які забезпечують цілісність ліберальної демократії, — громадянськості, відкритості, товаришкості та відповідальності. Громадянське суспільство перш за все докладає зусиль до покращення загального добробуту. На думку дослідниці, це нова найперспективніша в сучасних умовах тенденція розвитку громадянського суспільства (коли інші етапи вже подолано). Ці різновиди дозволяють аналізувати особливості його розвитку

в різних країнах. Так, у США від посередницького громадянського суспільства, що утворилося в першій половині ХІХ ст., перейшли до демократичного громадянського суспільства, а зараз переходять до **виборчого громадянського суспільства**. У сучасних західноєвропейських державах, на думку багатьох дослідників, завжди поширеним було демократичне громадянське суспільство як засіб політичної соціалізації індивідів. У більшості країн Східної Європи виник власний варіант **освіченого громадянського суспільства**, що, як і на Заході, формувалося незалежно від держави, але спочатку поширювалося лише на сферу освіти й культури. Фактично в усіх країнах формування загальних спільних рис громадянського суспільства відбувалося в поєднанні з національними відмінностями. Однак, незважаючи на ці відмінності, демократія перемогла.

- ?** Якою є роль громадянського суспільства у становленні демократичних інститутів влади?

Громадянське суспільство — сфера реалізації особливо приватних цілей та інтересів окремої особистості. Справжньої свободи в громадянському суспільстві немає, оскільки в ньому постійно існують суперечності між приватними інтересами і владою.

Георг Гегель

? Поясніть, як ви розумієте наведену думку. Чи поділяєте ви її? Чому?

ВИСНОВКИ

Концепція громадянського суспільства сформувалася на початку Нового часу як усвідомлення необхідності, що перехід суспільства до нового якісного стану влаштуватиме більшість його членів. Сучасні уявлення про громадянське суспільство ґрунтуються на усвідомленні необхідності автономності та індивідуальної свободи громадян у поєднанні з невтручанням держави в життя громадянського суспільства. Інститути держави й громадянського суспільства стають двома необхідними складовими єдиної демократичної суспільної системи, від яких залежить її успішний розвиток.

Громадянське суспільство — це така форма організації суспільства, де існують неконтрольовані державою розвинені політичні, правові, економічні й куль-

турні відносини між окремими індивідами. У ньому безперешкодно виникають різноманітні громадські рухи, діють приватні установи, розвивається громадське життя тощо. Громадянське суспільство створює умови для передачі значної кількості державних функцій органам місцевого самоврядування. Воно є основою для формування правової держави й саме розвивається в її умовах. Рівновага між громадянським суспільством і державою відіграє роль одного з головних чинників стабільного демократичного розвитку країни.

Процес формування громадянського суспільства в Україні відбувається досить непросто, ускладнюючись необхідністю подолання залишків минулої суспільної моделі розвитку. Проте на цьому шляху, поряд із труднощами, є також чимало здобутків.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли розпочалося формування концепції громадянського суспільства?
2. Назвіть основні елементи структури громадянського суспільства.
3. Що таке демократичне громадянське суспільство?
4. Які риси є визначальними для освіченого громадянського суспільства?
5. Як відбувалася еволюція уявлень про громадянське суспільство?
6. Охарактеризуйте суть, функції та атрибути громадянського суспільства.
7. Проаналізуйте світовий досвід розвитку й консолідації громадянського суспільства.
8. Які важливі властивості громадянського суспільства визначені в епіграфах до теми? Поясніть, як ви їх розумієте.
9. **Робота в групах.** Виконайте завдання й обговоріть висновки, яких ви дійшли:
  - 1) здобутки у формуванні громадянського суспільства в Україні;
  - 2) проблеми, які супроводжують становлення громадянського суспільства в Україні, і шляхи їх подолання;
  - 3) перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні.
10. На думку сучасного австралійського філософа Джона Кіна, під впливом загострення соціальних суперечностей, панування насильницьких методів розв'язання конфліктів, «нецивілізованого» поведіння й незбалансованого впливу олігархів та інших обставин громадянське суспільство може «дичавіти». Яким є ваше ставлення до цієї точки зору? Обґрунтуйте свою думку. Чому громадянські суспільства «дичавіють» і в чому це проявляється? Наведіть відповідні приклади. Як можна уникнути цього процесу і як подолати його наслідки?
11. Напишіть есе за одним з епіграфів до теми.
12. Використовуючи пошукові системи, знайдіть в Інтернеті інформацію про формування «третього сектору» як основи громадянського суспільства України. Результати подайте у вигляді повідомлення або презентації.

Право громади самостійно вирішувати свої справи має такий самий природний і невід'ємний характер, як права і свободи людини.

Джон Локк

Громадська діяльність — це така праця, таке напруження фізичних і духовних сил, коли для людини особистим стає те, що належить не їй особисто, а громаді.

Василь Сухомлинський

Разом люди можуть здійснити те, що їм не під силу зробити поодиночі; єднання умів і рук, зосередження їхніх сил може стати майже всемогутнім.

Джин Вебстер

Чого громада забажає, того і пан не поламає.

Українське прислів'я

ТЕМА 3. ГРОМАДА

1. Поняття місцевого та територіального громадського самоврядування

Важлива роль у системі демократичного правління належить **місцевому самоврядуванню**. Воно є тим інститутом публічної влади, у діяльності якого може брати участь кожний громадянин. Завдяки цьому місцеве самоврядування відіграє роль своєрідної проміжної ланки між громадянським суспільством і державою, належачи більше до першого, ніж до другої. У сучасній Європі розуміння місцевого самоврядування визначається прийнятою в 1985 р. Радою Європи Європейською хартією місцевого самоврядування.

У демократичному суспільстві однією з важливих складових місцевого самоврядування вважають територіальне громадське самоврядування. Це самоорганізація громадян за місцем їхнього проживання для самостійної під власну відповідальність реалізації своїх ініціатив у питаннях місцевого значення. Для здійснення цього вони утворюють добровільні самоврядні територіальні організації — **громади**.

Відповідно до особливостей функціонування місцевого самоврядування традиційно розрізняють англосаксонську (англо-американську) і континентальну (європейську, французьку) моделі. В основі першої моделі лежить принцип «позитивного регулювання», за якого перелік прав та обов'язків місцевого самоврядування визначає законодавство. Англосаксонській моделі притаманні такі риси:

- значна автономія органів місцевого самоврядування стосовно держави;
- відсутність прямого підпорядкування центру органів територіального рівня;
- відсутність уповноважених представників центральної влади, що контролюють органи місцевого самоврядування на місцях;
- контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування непрямым шляхом через суд і центральні міністерства;
- виборність ряду посадових осіб місцевого самоврядування територіальною громадою;
- діяльність органів місцевого самоврядування в межах закріплених у законодавстві повноважень.

В основу континентальної моделі місцевого самоврядування покладено принцип «негативного регулювання», за яким дозволено робити все, що не заборонено законом.

ПРИГАДАЙТЕ

Як ви розумієте поняття «громада»?

Із Європейської хартії місцевого самоврядування

1. Під місцевим самоврядуванням розуміють право і реальну спроможність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ та управляти нею, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення.
2. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких обрані шляхом вільного, таємного, рівного, прямого й загального голосування. Ради або збори можуть мати у своєму розпорядженні підзвітні їм виконавчі органи.
3. ...не виключено звертання до зборів громадян, референдуму або будь-якої іншої форми прямої участі громадян там, де це допускається законом. Принцип місцевого самоврядування має бути визнаний у законодавстві країни і, за можливості, у конституції країни.

- ?** 1) Як у джерелі визначено, що таке місцеве самоврядування?
- 2) Як, відповідно до Хартії, громадяни здійснюють право на місцеве самоврядування?

Для неї є характерним:

- значно вищий рівень централізації порівняно з англосаксонською моделлю;
- наявність системи вертикальної (ієрархічної) підпорядкованості органів місцевого самоврядування центру;
- поєднання місцевого самоврядування на місцях із прямим державним управлінням і функціонуванням на одному й тому самому територіальному рівні обраних територіальною громадою органів місцевого самоврядування й посадовців, призначених центральною владою, що здійснюють адміністративний нагляд за діяльністю самоврядування.

В Україні основним елементом місцевого самоврядування є територіальна громада, яка здійснює самоврядування в порядку, встановленому законом як безпосередньо, так і через обраних представників, а також через виконавчі органи місцевого самоврядування — сільські, селищні та міські, районні та обласні ради. На них покладені окремі повноваження органів виконавчої влади, що стосуються таких сфер життя:

- планування соціально-економічного й культурного розвитку території громади;
- формування й використання місцевого бюджету;
- управління комунальною власністю;
- управління житлово-комунальним господарством, закладами побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, підприємствами транспорту та зв'язку;
- будівництва;
- освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту;

- регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища;
- соціального захисту населення;
- зовнішньоекономічної діяльності;
- оборонної роботи;
- адміністративно-територіального устрою;
- законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян тощо.

У демократичному суспільстві місцеве самоврядування виконує такі функції:

- уособлює один із найдавніших інститутів демократії та важливий елемент політичної системи суспільства;
- відіграє роль з'єднувальної ланки між населенням і державними структурами;
- здійснення загальнодержавних і регіональних програм на місцевому рівні;
- зміцнення територіальної цілісності держави, зниження соціального напруження й ризику міжнародних конфліктів;
- формування адаптованої до місцевих особливостей економіки;
- втілення в життя механізму реалізації населенням своїх громадянських прав і свобод;
- розв'язання широкого кола найбільш близьких для населення соціальних проблем і задоволення його основних соціальних потреб;
- вирішення державних завдань силами місцевих органів шляхом передачі їм відповідних державних повноважень.

Діяльність місцевого самоврядування має важливе значення для розвитку суспільства. Завдяки місцевому самоврядуванню

? Які сторони взаємодії людини та громади ілюструє фотографія?

у громадян розвиваються такі якості, як самостійність, енергійність і підприємливість, вони перестають очікувати всього «згори», а звикають покладатися на себе. За наявності повноцінного функціонування системи місцевого самоврядування громадське життя не зосереджується в центрі, а рівномірно розподіляється всією державою. Поряд із приватним інтересом у громадян виникає та розвивається суспільний. Місцеве самоврядування сприяє тому, що громадяни отримують можливість для практичного знайомства й участі в громадських справах. Одночасно із цим воно стає своєрідною школою для підготовки майбутніх

2. Людина і громада

Термін «громада» використовується не лише в значенні територіальної громади як ланки системи місцевого самоврядування, закріпленої в законодавстві України. Іншим його значенням є розуміння громади як форми об'єднання людей, що ставить перед собою певні спільні завдання. Характерними рисами, притаманними цій спільноті, вважаються такі:

- спільна територія проживання її членів, що дозволяє їм спілкуватися й контактувати між собою;
- наявність повного або часткового самоврядування;
- спільне вирішення своїх соціально-побутових проблем на основі активної співпраці;
- підтримка одне одного та взаємодопомога;
- морально-виховний вплив на членів громади.

ДОКУМЕНТ

Із книги французького державного діяча й політолога XIX ст. Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці»

...Саме в громаді полягає сила свободи народу. Громадські інститути відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки, і вони відкривають народу шлях до свободи й навчають його послуговатися тією свободою, насолоджуватися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний простір, однак справжнього духу свободи вона так і не набуде.

- ? 1) У чому вбачав роль громади мислитель?
- 2) Поясніть, як ви розумієте порівняння громадських інститутів із початковими школами для науки.
- 3) Наведіть приклади того, як участь у громадському житті впливає на формування особистості молоді людини.

державних діячів високого рівня, обізнаних у соціальних проблемах пересічних громадян.

? Чому в демократичному суспільстві розвине самоврядування громадян?

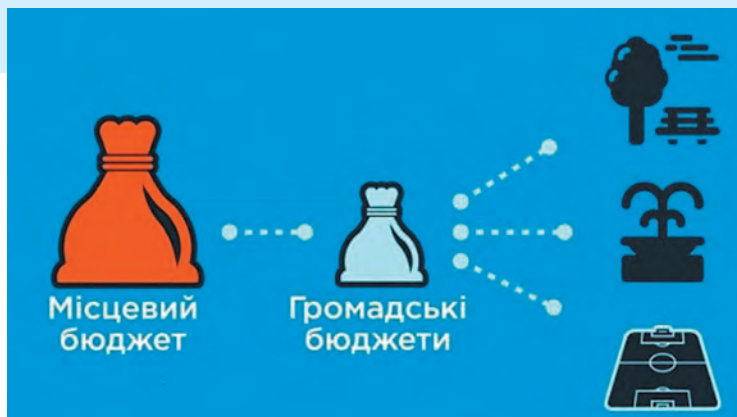
Із життям у складі великої чи малої громади пов'язане життя кожної людини, хоча ми часто не замислюємося над цим.

Громадою для людини стають сім'я, клас, школа, сусіди по під'їзду, будинку, вулиці, жителі її села або міста, спільноти за інтересами тощо. Проте необхідно розуміти, що громада — це не люди, які лише перебувають поряд, керуючись своїми власними приватними інтересами. Громада — це співпраця, партнерство заради загальної користі. Можна роками жити в будинку або на одній вулиці й не знати своїх сусідів, а участь у спільній, корисній для всіх справі здатна об'єднати малознайомих людей у громаду.

Що дає людині участь у житті громади? Завдяки цьому вона усвідомлює, що, об'єднавши зусилля, завжди легше досягти бажаного. Громада допомагає людині зрозуміти, як вона залежить від її активної позиції

ЦІКАВО ЗНАТИ

Останнім часом в Україні одним з етапів розвитку місцевого самоврядування стало залучення громади до розподілу місцевих бюджетів. Це відбувається шляхом голосування громадою за проекти з покращення місцевого добробуту. Ці проекти фінансують місцеві бюджети. Така практика отримала назву «бюджет громадської участі», «громадський бюджет» тощо.

? Дізнайтеся про місцеві проекти своєї громади. Які з них були втілені в життя?

та небайдужості до проблем спільноти. Вона сприяє соціалізації індивіда, формуючи в ньому чимало необхідних для життя соціальних якостей. Саме із цим пов'язана важлива роль

громади у формуванні громадянського суспільства.

? Чи завжди людина належить до громади?

ВИСНОВКИ

Демократичне правління передбачає наявність місцевого й громадського самоврядування. Саме завдяки цьому кожен громадянин має змогу брати участь у вирішенні питань, які стосуються його безпосередньо, і бути учасником демократичного процесу.

Для європейських країн важливе значення має прийнята Радою Європи Європейська хартія місцевого самоврядування, що визначає стандарти самоврядування, на які мають орієнтуватися всі демократичні держави.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке місцеве самоврядування?
2. У чому полягає значення діяльності місцевого самоврядування для розвитку суспільства?
3. Що таке громада?
4. Охарактеризуйте роль і місце місцевого й територіального громадського самоврядування в демократичному суспільстві.
5. Якими є особливості, функції та значення діяльності місцевого самоврядування?
6. Проаналізуйте висловлювання про громаду й громадську діяльність, наведені в епіграфах до теми. Поясніть, як ви їх розумієте.
7. Яку роль відіграє для людини участь у житті громади?
8. Підготуйте повідомлення про діяльність органів місцевого самоврядування у вашому населеному пункті.
9. Ознайомтеся з діяльністю шкільного самоврядування у вашому навчальному закладі. На підставі яких принципів, правил і цінностей воно функціонує? Якою є його структура?
10. Існує думка, що вміння людини жити в громаді є засобом формування та розвитку громадянського суспільства. Чи поділяєте ви це твердження? Чому?
11. Кардинал Української греко-католицької церкви Любомир Гузар сказав: «Люди творять громаду». Цим він звертає увагу, що якими є люди, такою й буде громада і життя в ній. Напишіть есе на цю тему.

Ні в чому іншому, як у веденні справ громадянського суспільства, не знаходить людина настільки широкого застосування для своїх талантів і настільки вдалого об'єкта для прояву своїх найкращих якостей.

Адам Фергюсон

Добрі справи ніколи не можна відкладати: будь-яка затримка нерозважлива й часто небезпечна.

Мігель Сервантес

Найголовніший ефект від благодійності та волонтерства — не зібрані гроші, а те, що ми навчаємося бути відповідальними.

Святослав Вакарчук

ТЕМА 4. ГРОМАДЯНСЬКА УЧАСТЬ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

1. Форми соціальної активності громадян у межах владних інституцій

Усі люди живуть у суспільстві, але всі вони неоднаковою мірою залучені до нього. Іншими словами, у житті однієї людини спілкування з іншими людьми посідає набагато важливіше місце, ніж у житті іншої. Громадян, які з власної ініціативи беруть участь у загальних для спільноти заходах, спрямованих на вирішення проблем усєї спільноти, називають **соціально активними**.

Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стає прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, прагнення змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи. Отже, соціально активна людина не просто активно виражає своє ставлення до певних соціальних проблем, але й докладає зусиль для їх вирішення.

У демократичному суспільстві існує чимало способів соціальної активності. Деякі з них було розглянуто в попередніх темах. Це, наприклад, право кожного громадянина України брати участь у місцевому самоврядуванні. Реалізувати це право він може, узявши участь у:

- місцевому референдумі;
- місцевих виборах (депутатів місцевої ради, інших посадових осіб місцевого самоврядування);
- загальних зборах (конференції) громадян за місцем проживання;
- місцевих ініціативах;
- громадських слуханнях;
- роботі органів самоорганізації населення.

Місцевий референдум — це форма прийняття територіальною громадою рішень із питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування. Виключно місцевими референдумами вирішуються питання про найменування або перейменування сіл, селищ, міст, районів, областей.

Загальні збори громадян за місцем проживання — це зібрання всіх або частини жителів села (сіл), селища, міста для вирішення питань місцевого значення. Їх скликають за місцем проживання в разі необхідності, але не рідше одного разу на рік для обговорення найважливіших питань місцевого життя. До компетенції зборів належить велика кількість питань, що стосуються всіх сфер життя громади й місцевого самоврядування.

ПРИГАДАЙТЕ

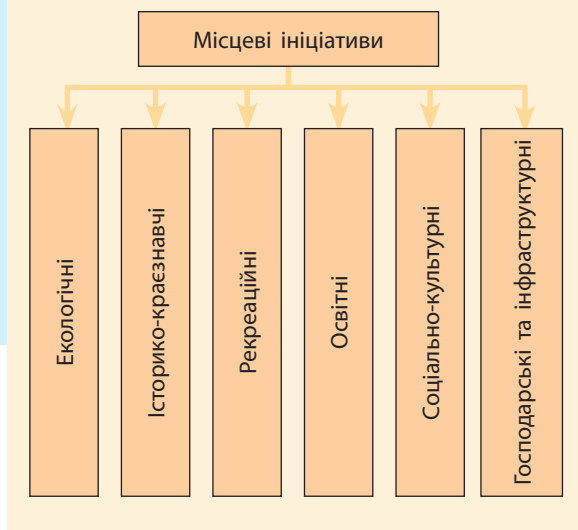
1. Що таке громадянське життя?
2. Як люди можуть захищати свої права?

Соціальна активність — сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на вирішення завдань, що постають перед соціальною спільнотою, суспільством.

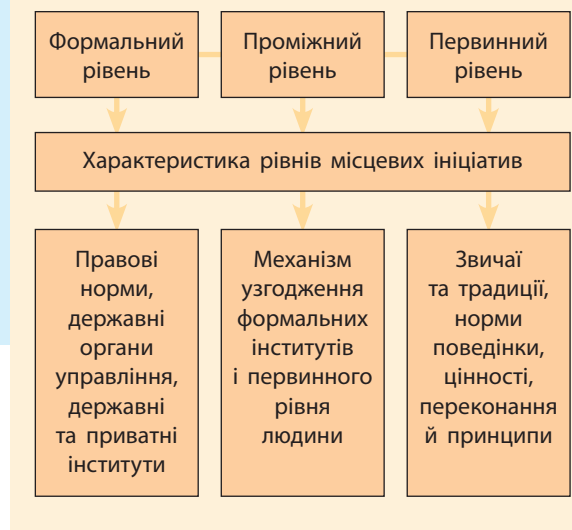
Волонтерська діяльність (волонтерство) (від фр. *volontaire* — доброволець) — добровільна, безкорислива, соціально спрямована неприбуткова діяльність окремих людей або організацій. Вона є формою благодійництва та однією із засад громадянського суспільства.

ВИДИ МІСЦЕВИХ ІНІЦІАТИВ

РІВНІ МІСЦЕВИХ ІНІЦІАТИВ

? Яку інформацію про місцеві ініціативи можна отримати за наведеними схемами?

Члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (у порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, що стосується місцевого самоврядування. Внесена до розгляду належним чином **місцева ініціатива** має бути обов'язково розглянута органом самоуправління.

Територіальна громада має право проводити **громадські слухання** з питань, винесених законом до сфери її відання. Громадське слухання — це офіційне засідання місцевої ради, органу місцевої влади або місцевого самоврядування, на якому депутати та посадові особи ознайомлюються з думками, враженнями, зауваженнями та пропозиціями жителів міста (села, селища, району) із проблеми чи заходу, які орган влади збирається реалізувати. Головними ознаками громадських слухань, які роблять їх одним із найбільш ефективних інструментів спілкування громадянина з владою, є те, що:

- кожен охочий може взяти участь у громадських слуханнях — як фізична особа, так і представник тієї чи іншої організації;
- на відміну від усіх інших форм громадської участі, громадські слухання проводяться безпосередньо перед прийняттям владою того чи іншого рішення;

Громадські слухання можуть також провести з метою:

- дізнатися думку громадян щодо тактики, стратегії керівництва міста (села, селища), правильності прийнятих керівництвом рішень;

- ознайомити громадян із планами керівництва територіальної громади та результатами його діяльності (заслуховування керівництва громади);
- забезпечити прозорість діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування задля підвищення довіри в жителів до місцевої влади;
- отримати пропозиції та поради від членів громади щодо розв'язання поточних проблем та підтримки громади в разі лобювання її інтересів перед іншими владними структурами;
- отримати поради від жителів міста (села, селища) — споживачів послуг, як краще розв'язати певну проблему.

Проте й поза межами владних інституцій існують способи вияву позиції щодо того чи іншого питання, важливого для суспільства.

Участь людини в таких масових заходах, як демонстрації, мітинги, пікети, марші та походи, уже є формою соціальної активності. У такий спосіб вона демонструє іншим свою підтримку тієї чи іншої спільноти, її цінностей, уявлень про найкращий шлях розвитку для соціуму.

Активна участь громадянина в інституціях місцевого самоврядування є однією з основ побудови демократичного громадянського суспільства.

? Як соціальна активність впливає на діяльність державних органів?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Революція Гідності й агресія Росії проти нашої країни призвели до розгортання в Україні потужного волонтерського руху. Так, завдяки волонтерству протестувальники були забезпечені всім необхідним, тривалий час постачали до армії продовольство, одяг, амуніцію, медичні засоби, ремонтували бойову техніку, надавали психологічну підтримку тощо. Саме волонтери стали рушіями змін у реформуванні міністерства оборони, системи охорони здоров'я, освіти тощо. За короткий час виникла низка волонтерських організацій, які стали впливовою силою в суспільному й політичному житті.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Із 1970-х рр. великі світові компанії почали стратегічно планувати свою участь у вирішенні важливих для суспільства питань. Одним зі способів цієї активності стало стимулювання своїх працівників до волонтерської діяльності — від виділення окремих днів у робочому графіку для спільної праці на користь громади до спеціальних волонтерських відпусток. Кожен працівник такої компанії може взяти певну кількість днів відпустки як за власний рахунок, так і за рахунок підприємства для участі в цих заходах.

? Наведіть приклади діяльності волонтерів у сучасній Україні.

2. Волонтерська діяльність

Однією із форм соціальної активності та важливим чинником побудови громадянського суспільства є волонтерська діяльність. Вона може відбуватися як організовано, волонтерськими групами за підтримки державних та громадських організацій, так і безсистемно, у вигляді спонтанної допомоги іншим людям. Переважно це хворі, люди з особливими фізичними потребами, літні люди, безпритульні, багатодітні сім'ї та сироти. Волонтерство також може спрямовуватися на будь-яку особу чи групу осіб, що потребують допомоги.

Спектр благодійної діяльності волонтерів дуже великий. Вони можуть виступати організаторами заходів, спрямованих на залучення широкого загалу: освітніх проектів, змагань, фестивалів, концертів, збору коштів та речей для благодійних ініціатив. Крім цього, самі волонтери можуть безкоштовно працювати консультантами з юридичних та фінан-

сових питань, веб-розробниками, перекладачами, соціальними робітниками тощо.

У Європі волонтерство є одним із давно усталених соціальних інституцій. У 2012 р. було затверджено Європейську хартію прав та обов'язків волонтерів, що встановлює стандарти волонтерської діяльності та рекомендації. Існують рекомендації Агенції ООН із волонтерства, що пропонують способи ефективної взаємодії волонтерів із державними органами влади. Для розвитку міжнародної волонтерської діяльності серед молоді було створено Європейську конвенцію про заохочення міжнародної довгострокової волонтерської служби для молодих осіб, яка встановлює правову основу для міжнародного волонтерства. Таким чином, європейське волонтерство має чіткі стандарти діяльності. В Україні правовий статус волонтерської діяльності перебуває в стадії формування.

? Що таке волонтерство?

ВИСНОВКИ

Соціальна активність — одна із форм взаємодії людини із суспільством, спосіб долучення до вирішення суспільно важливих питань. Вона може набувати

різних форм, таких як участь у місцевому самоуправлінні або волонтерській діяльності, і відбуватися у співпраці з державною владою або автономно.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке соціальна активність? У яких формах проявляється соціальна активність громадян?
2. Проведіть дискусію, чи може соціальна активність заважати діяльності державних органів влади.
3. Чи є волонтерство формою соціальної активності суспільства?
4. Які чинники сприяють розвитку волонтерства?
5. З'ясуйте, чим волонтерство відрізняється від благодійності.
6. Що спонукає людей до волонтерської діяльності?
7. **Обговоріть у групах.** Чи дійсно у 2014 р. волонтерство стало «рятувальним колом» України?
8. Поясніть, як ви розумієте епіграфи до теми.
9. За допомогою пошукових систем знайдіть в Інтернеті інформацію і підготуйте повідомлення про діяльність волонтерів у світі або сучасній Україні.
10. Напишіть есе на тему «Добро починається з тебе».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке соціальні ролі?
2. Що ви знаєте про шкільне самоврядування у своєму навчальному закладі?

Усюди цінність школи дорівнює цінності її вчителя.
Адольф Дістервег

Школа — це майстерня, де формується думка молодого покоління, треба міцно тримати її в руках, якщо не хочеш випустити з рук майбутнє.
Анрі Барбюс

Після хліба найважливіше для народу — школа.
Жорж Жак Дантон

Метою школи завжди має бути виховання гармонійної особистості, а не спеціаліста.
Альберт Ейнштейн

ТЕМА 5. ШКОЛА — ПРОСТІР ДЕМОКРАТІЇ

1. Шкільна громада та шкільне самоврядування (учнівське, учительське, батьківське)

Одним із визначальних чинників соціалізації індивіда виступає школа. Це стало можливим завдяки тому, що в сучасному суспільстві шкільна освіта для всіх доступна й обов'язкова. Через систему взаємодії вчителів та учнів молодь ознайомлюється з накопиченими в суспільстві знаннями, духовними надбаннями й соціальним досвідом. Школа дозволяє дитині навчатися, використовувати власні індивідуальні ресурси й можливості, орієнтуватися в основних видах суспільно корисної діяльності й підготуватися до виконання суспільних обов'язків. Учителі, учні та їхні батьки об'єднані у **шкільну громаду**. Завданням шкільної громади є взаємовигідна співпраця заради підготовки учнів до дорослого життя поза межами навчальних планів. Активна участь учнів у житті шкільної громади допоможе їм набути корисних соціальних навичок. Також така форма співпраці передбачає спільну відповідальність за освітні успіхи.

Однією з можливих для учнівської молоді форм участі в житті шкільної громади є **шкільне самоврядування**. Завдяки йому вона має можливість впливати на розвиток свого навчального закладу й одночасно набувати необхідних у майбутньому соціальних навичок — співпраці з іншими людьми, уміння знаходити спільну мову, розв'язання конфліктних ситуацій, об'єднання осіб із різними поглядами для досягнення спільної мети, уміння почути іншого та прийняти його позицію, якщо вона об'єктивно краща для спільної справи, тощо.

Шкільне самоврядування сприяє усвідомленню того правила, що те, яким є й буде навколишній світ, залежить від самої людини, і ніхто за неї не змінить його на краще. Діяльність у громаді сприяє також тому, що в людській спільності виділяються й формуються особи з якостями лідерів. Небезпідставно в багатьох сучасних розвинених демократичних країнах активна участь у діяльності органів самоврядування своїх навчальних закладів вважається одним із визначальних чинників формування особистості майбутніх громадсько-політичних діячів у демократичному суспільстві.

В об'єднаннях різних людей вони завжди необхідні для того, щоб цей колектив міг працювати, підпорядковуючись спільній меті, якою у школі є організація навчання. У ній беруть участь усі учасники шкільної громади — учні, батьки, учителі.

? Якою є мета існування шкільного самоврядування?

Із висловлювань учителів шкіл, які в організації навчання використовують ідею побудови шкільної громади

Поєднання учнів, сім'ї та учителів у єдину громаду дозволяє створити в школі атмосферу безпеки та турботи, а це значно покращує поведінку та результати навчання, дозволяє оперативніше реагувати на проблеми, які виникають, і створює сприятливі умови для повного розкриття потенціалу особистості та її самореалізації.

? Чи погоджуєтеся ви з такою позицією? Спробуйте навести приклади зі шкільного життя, які б підтверджували або спростовували її.

2. Принципи та цінності учнівського самоврядування. Моделі учнівського самоврядування

Учнівське самоврядування може набувати різних форм. Це можуть бути і зібрання учнів у межах одного класу чи паралелі, і так звані шкільні учнівські парламенти, які обирають на загальношкільних виборах. Завданням учнівського самоврядування є організація різних сфер навчального процесу. Вибір моделі учнівського самоврядування залежить від бажання та ініціативи шкільної громади та розмірів учнівського колективу. Незалежно від моделі важливим принципом учнівського самоврядування є дотримання схеми: ви придумали — ви зробили — ви оцінили. Тобто учнівство має бути самостійним в обговоренні питань та ухваленні рішень. Таким чином, кожен учасник має усвідомити власну відповідальність за успіх спільної справи.

Існування учнівського самоврядування не означає виключення із цього процесу вчительства і батьківства. Вони можуть ділитися інформацією щодо принципів організації самоврядування, механізмів ухвалення та втілення рішень, правил формулювання обго-

3. Взаємодія учнівства, учительства, батьківства і шкільної адміністрації в організації шкільного життя. Урядування та управління школою

У 1987 р. в Ізраїлі було засновано школу, де за кожне рішення, що стосувалося навчальної програми, голосували учнівство, учительство і батьківство. Ця школа першою у світі назвала себе демократичною. Учнівство отримало можливість вибирати, що і як

Приклади функцій учнівського самоврядування, запропоновані вчителями

- Участь у складанні плану роботи школи на новий навчальний рік;
- проведення соціологічних досліджень із проблем життєдіяльності учнівських колективів;
- забезпечення порядку, організація чергування в школі, у класі;
- участь у проведенні педагогічних нарад, на яких розглядають питання життєдіяльності учнівських колективів;
- організація дозвілля учнів: підготовка й проведення конкурсів, творчих свят, змагань;
- проведення загальношкільних лінійок, зборів, конференцій;
- організація дозвілля на перервах;
- організація роботи з благоустрою школи та шкільної території;
- організація роботи зі збереження шкільного майна, води, електроенергії, підручників, із дотримання санітарно-гігієнічних вимог та самообслуговування;
- організація літнього відпочинку учнів.

? Які із цих функцій ви вважаєте доречними для учнівського самоврядування, а які — ні? Чому?

ворення питань і проблем, передавати досвід попередників, знайомити учнівство з уже існуючими традиціями шкільного самоврядування.

Іншим принципом учнівського самоврядування є те, що залучені до нього особи мають сприймати його як частину особистого життя, а не як нав'язаний тягар чи обов'язок. Хоча варто намагатися залучати якнайбільше учнів до самоврядування, ця участь має бути перш за все добровільною, а формування органів самоврядування мусить починатися з учнівської ініціативи.

? Якими є принципи учнівського самоврядування?

вони хочуть вивчати. Демократичне самоврядування забезпечило для цього можливості й механізми.

Така модель швидко почала поширюватись у США та європейських країнах. Сьогодні вона передбачає, що всі питання шкіль-

Учениці старших класів проводять уроки в день самоврядування. У цей день учні виконують обов'язки вчителів та адміністрації школи

ного життя — від організації навчального процесу до стилю одягу й меню у шкільній їдальні — вирішують колегіально. Головний принцип життя демократичної школи передбачає кілька складових:

- виникає проблема, що потребує вирішення;
- формується загальна воля до прийняття рішення;
- альтернативи обговорюють учні, батьки, адміністрація та вчителі;

4. Школа й місцева громада

Співпраця школи й місцевої громади передусім передбачає ознайомлення учнівства із принципами роботи місцевого самоврядування. Це допоможе зрозуміти, як влаштоване управління їх населеним пунктом і яку участь вони зможуть узяти в ньому в майбутньому.

Учнівство самостійно або разом з учительством та батьківством може створювати й долучатися до нескладних ініціатив: до-

? Як проведення днів самоврядування у школах сприяє налагодженню співпраці між учителями та учнями?

- рішення приймаються на загальних зборах або органом самоврядування, де представлені позиції всіх «фракцій»;
- адміністрація та вчителі виступають радниками й рівноправними учасниками прийняття рішень.

? Існування яких із перелічених принципів демократичної школи особисто ви вважаєте можливим у своїй школі, а яких — ні? Чому? Що, на вашу думку, необхідно було б змінити для втілення їх у життя?

сліджувати минуле свого краю, пам'ятки, туристичні цікавинки, влаштовувати акції з прибирання, проводити відкриті шкільні заходи (творчі вечори, концерти, ярмарки тощо) або долучатися до їхньої організації місцевою громадою.

? Як пов'язана школа із життям місцевої громади?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке шкільна громада?
2. Яке місце посідає школа в соціалізації індивіда?
3. Як шкільне самоврядування пов'язане з побудовою громадянського суспільства?
4. Якою є роль учителів в учнівському самоуправлінні?
5. Які принципи учнівського самоуправління ви можете назвати?
6. Підготуйте онлайн-проект учнівського самоврядування.
7. Як ви розумієте зміст епіграфів до теми?
8. Існує жарт, що в школі є три переваги: вихідні, канікули і друзі. Якими є переваги школи особисто для вас? Поясніть свою точку зору.
9. Складіть перелік рис, які, на вашу думку, повинна мати сучасна школа. Обґрунтуйте їх необхідність.
10. Напишіть есе на тему «Якою є школа, де я навчаюся, залежить від мене».
11. За допомогою пошукових систем знайдіть в Інтернеті інформацію про успішні українські й зарубіжні приклади застосування моделей учнівського самоврядування. Результати подайте у вигляді повідомлення або презентації.

До молодих людей не можна ставитися зверхньо. Цілком імовірно, що, ставши дорослими, вони стануть видатними людьми.
Конфуцій

Ви дуже сильні, якщо бажаєте добра, якщо стараєтеся, якщо гуртуєтеся, якщо намагаєтеся спільно творити добро, жити чесно, жити творчо.

Любомир Гузар

Будь-яка круча в юності легка.

Джордж Байрон

ТЕМА 6. ДИТЯЧІ Й МОЛОДІЖНІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ

1. Свобода асоціацій

Свобода асоціації, а саме таку назву має право на об'єднання громадян у міжнародному законодавстві, означає право на об'єднання громадян для спільних дій і досягнення спільної мети на умовах дотримання певних правил поведінки (корпоративних норм). Таке об'єднання гарантоване як Конституцією України, так і міжнародними правовими актами.

Основним актом законодавства України, який регулює питання створення та діяльності формальних об'єднань громадян, визначає їхні права, встановлює порядок нагляду та контролю за їхньою діяльністю тощо, є Закон України «Про об'єднання громадян».

Згідно з ним, об'єднання громадян незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) можуть бути двох основних видів. Перший: політична партія — об'єднання прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування й представництво в їхньому складі. Другий: громадська організація — об'єднання для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів.

Про обмеження права на свободу асоціацій ідеться безпосередньо у статті 36 Конституції України, відповідно до якої такі обмеження можуть бути встановлені, по-перше, тільки законом, і, по-друге, лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Крім того, у статті 37 Конституції України уточнюється: «Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення — заборонено. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускаються створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях,

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке асоціація?
2. Які міжнародні асоціації ви знаєте?

? Як ілюстрація відображає реалізацію свободи асоціацій в Україні?

а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях».

Проте в цій же статті Основного Закону зазначено, що заборону діяльності об'єднань громадян здійснюють лише в судовому порядку.

Перешкоджання законній діяльності політичних партій, професійних спілок, громадських організацій тягне за собою кримінальну відповідальність (стаття 170 Кримінального кодексу України). Крім того, передбачено кримінальну відповідальність за такі дії, як пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознакою політичних переконань або за іншими ознаками (стаття 161 Кримінального кодексу України).

Свобода асоціації передбачає свободу як формального, так і неформального об'єднання.

Згідно ж із Законом України «Про об'єднання громадян», їхня легалізація (офіційне визнання) є обов'язковою і здійснюється

шляхом реєстрації або повідомлення про заснування. При цьому за реєстрацію стягують збір, розмір якого є значним.

Законом України «Про об'єднання громадян» передбачено, що не підлягають легалізації об'єднання громадян і забороняється в судовому порядку діяльність легалізованих об'єднань, якщо:

- їхньою метою є пропаганда фашизму та неофашизму або створення незаконних воєнізованих формувань;
- їхні керівні органи або структурні осередки розташовані за межами України;
- вони є структурними осередками політичних партій в органах виконавчої та судової влади, у Збройних силах та Державній прикордонній службі України, на державних підприємствах, в установах і організаціях, державних навчальних закладах.

Одним із видів асоціацій є дитячі й молодіжні об'єднання та рухи.

? Що передбачає свобода асоціацій?

2. Дитячі й молодіжні об'єднання та рухи

Дитячі й молодіжні об'єднання на українських землях почали активно з'являтися наприкінці XIX ст. На їхній розвиток мали

значний вплив такі історичні процеси, як: розвиток українського національно-визвольного руху й насадження комуністичного

Серед розмаїття дитячих і молодіжних організацій, мабуть, найвідомішою є Українська скаутська організація «Пласт». Вона була заснована в 1911 р. Петром Франком, Іваном Чмолюю та Олександром Тисовським, маючи своїм завданням усебічне патріотичне й національне виховання, розвиток моральних, духовних і фізичних рис юнаків та дівчат. У 1924 р. організація «Пласт» у колишній УРСР була заборонена як «дрібнобуржуазна виховна система, не сумісна з побудовою соціалізму». Після розгрому «Пласту» урядом Польщі в Західній Україні організація продовжувала діяльність серед української діаспори в Канаді, США, Австралії. Лише в 1989—1990 рр. «Пласт» відновив роботу у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях, де поступово посів провідні позиції серед дитячих організацій. Офіційне відродження «Пласту» в Україні відбулося 13 квітня 1991 р.

В основі виховання організації — заборона політизації дитини. Метою «Пласту» є сприяння

розвитку молодих людей для реалізації їх інтелектуального, громадянського та духовного потенціалу, виховання відповідальних громадян, учасників місцевих, національних та міжнародних співтовариств.

Скаутський рух ґрунтується на таких принципах:

- обов'язок перед Богом;
  - обов'язок перед іншими;
  - обов'язок щодо себе.
- Хлопців і дівчат виховують окремо до 17 років. Старшим учасникам «Пласту» (із 17 до 30 років) дозволено працювати з дітьми, якщо вони не належать до політичних організацій. «Пласт» має чітку структуру, атрибутику (гімн, герб, розпізнавальні знаки та форму), присягу, у якій йдеться: «Присягаю своєю честю, що робитиму все, що в моїх силах, щоб бути вірним Богові й Україні, допомагати іншим, жити за пластовим законом і слухатися пластового проводу».

тоталітарного режиму. Ці чинники сприяли значній політизації діяльності дитячих, молодіжних об'єднань і рухів. Активними учасниками українського національного руху стали організації «Сокіл», «Січ», «Пласт», Спілка української молоді (СУМ) тощо.

За часів перебування України у складі СРСР дитячі й молодіжні організації та рухи були складовою тоталітарної системи. Так, дитина із семи років ставала членом гуртків жовтенят, які мали нав'язати дітям комуністичну ідеологію та підготувати до вступу в піонери, із 9 років жовтенят приймали у Всесоюзну піонерську організацію, із 14 років — у Комсомол (Комуністичний союз молоді). Найвідданіші комсомольці згодом ставали членами Комуністичної партії.

Принципово новий етап настав після здобуття Україною незалежності. В Україні сьогодні діє більш ніж 60 всеукраїнських молодіжних громадських організацій, 300 регіональних — вони мають досить широкий спектр діяльності (зокрема політичні, нейтральні до політики, культурологічні, спортивні, дозвільні).

Згідно із Законом України «Про молодіжні і дитячі громадські об'єднання» від 1 грудня 1998 р., молодіжні громадські організації — це об'єднання громадян віком від 14 до 28 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення й захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших суспільних інтересів.

Дитячі громадські організації — це об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, а також соціальне становлення їх як повноправних членів суспільства.

Іншими словами, молодіжні організації — це те місце, де молоді люди можуть розвивати та представляти свої інтереси. Будь-яка молодіжна громадська організація має чотири головні ознаки:

- офіційно оформлене членство (причому в різних формах: видача членських квитків, нагрудних значків тощо);
- участь членів об'єднання у створенні його матеріальної бази, у тому числі шляхом сплати вступних і членських внесків;
- участь у самоуправлінні об'єднання (тобто участь у загальних зборах організації, можливість бути членом секретаріату або членом виконавчих органів — правління);
- обов'язкова наявність статуту об'єднання, інколи, можливо, програми або іншого програмового документа.

- 1) Чим відрізняються сучасні дитячі й молодіжні об'єднання та рухи від тих, що існували раніше?
- 2) Якими є основні завдання дитячих і молодіжних організацій і рухів?

Учасники національної скаутської організації України «Пласт»

3. Створення молодіжної громадської організації

Молодіжні організації можуть набувати різних форм. Останніми роками одним із напрямів роботи держави з молоддю стала підтримка розвитку мережі молодіжних центрів. Організатори цього руху стверджують: «Молодіжні центри — це унікальні установи, що сприяють розвитку молодих людей, громадянської освіти, популяризації здорового спо-

субу життя, волонтерства, молодіжному підприємству, підвищенню рівня мобільності молоді тощо. Їхні напрями роботи формуються відповідно до потреб та інтересів молодих людей конкретного населеного пункту».

? Підготуйте міні-проект «Як створити молодіжну громадську організацію».

ЕТАПИ СТВОРЕННЯ МОЛОДІЖНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

№ з/п	Етапи роботи над проектом	Зміст діяльності
1	Діагностико-прогностичний етап. Визначення теми, мети та завдань проекту	Вивчення проблеми. Обговорення проблеми, пошук необхідної інформації, визначення мети й завдань
2	Етап моделювання	Створення описово-структурної моделі (словесної, графічної або понятійного аналогу) проекту; визначення критеріїв ефективності проекту; розробка моніторингової системи функціонування моделі (як і яким чином контролюватимуть та оцінюватимуть діяльність учасників проекту на різних етапах)
3	Планування	Формування програми діяльності щодо реалізації проекту, розробка плану в цілому та конкретних дій; вибір способів збирання інформації, форм і методів, формування уявлень про результати (форма звіту), розробка критеріїв оцінки результату й процесу, розподіл завдань між членами групи
4	Дослідження	Збір інформації, аналіз, вибір стратегії і тактики, робота з літературою, проведення експерименту, анкетування
5	Етап визначення ефективності	Оцінка як самої діяльності, так і кінцевого продукту, формулювання висновків
6	Оформлення звіту	Показ результатів у формі звіту з демонстрацією матеріалів, письмового звіту. Колективне обговорення
7	Оцінювання результатів і процесу	Самооцінювання результатів за встановленими критеріями і колективне обговорення

4. Молодіжні соціальні проекти

Розвиток громадянського суспільства передбачає активну участь громадян у суспільному житті. Однією із форм залучення до суспільного життя є реалізація різноманітних соціальних проектів. Частина цих проектів може мати й молодіжне спрямування. Ініціаторами таких проектів можуть виступати міжнародні організації, органи самоврядування, державні органи влади, приватні особи тощо.

Кожен проект має мету й конкретні завдання. Він реалізується через систему конкретних заходів. Проект має цільову аудиторію — це групи (структури), які зазнають безпосереднього позитивного впливу від проекту відповідно до його мети, а також ті, хто отримає довгострокову вигоду від впровадження проекту на рівні громадськості чи

певної сфери управління. У проекті також слід визначити очікуваний результат.

? Підготуйте опис молодіжного проекту за обраною вами темою. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

План	Характеристика	Примітки
Мета		
Завдання		
Партнери		
На кого спрямовано проект (цільова група)		
Для кого призначений проект		
Очікуваний результат		
Основні заходи		

ВИСНОВКИ

Свобода асоціацій є важливим правовим інститутом демократичного суспільства.

Право створення об'єднань громадян поширюється на всі вікові групи.

Дитячі й молодіжні організації є важливим чинником сучасного життя, які забезпечують ці вікові категорії суспільства важливим соціальним досвідом і допомагають реалізувати здібності громадян.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яку роль відіграють асоціації у громадсько-політичному житті суспільства?
2. Як регулюється діяльність асоціацій в Україні?
3. Які існують вимоги до створення дитячих і молодіжних асоціацій?
4. Із якою метою створюють дитячі й молодіжні організації?
5. Як епіграфи до теми допомагають краще зрозуміти її зміст? Поясніть свою думку.
6. Чому свободу асоціацій вважають важливим правовим інститутом демократичного суспільства?
7. **Обговоріть у групах.** Чому законодавчо заборонено політизацію дитячих організацій?
8. За допомогою додаткових джерел з'ясуйте, яку роль в історії України ХХ ст. відігравали молодіжні й дитячі організації.
9. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про історію Української скаутської організації «Пласт».
10. За допомогою пошукових систем знайдіть в Інтернеті інформацію і підготуйте презентацію про дитячі й молодіжні об'єднання та рухи в інших країнах.
11. Напишіть есе на тему «У чому важливість молодіжних організацій для формування громадянського суспільства в Україні?»

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

«Повага до меншин — умова збереження миру»

Папа Римський Іоанн Павло II

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке права людини?
2. Які права людини називають невід’ємними?
3. Як відбувалася еволюція уявлень про права людини?
4. Чи всі люди мають рівні права?

МЕТА:

- на підставі аналізу підготовлених повідомлень, презентацій проаналізуйте дієвість механізму, сформульованого у висловлюванні Папи Римського Іоанна Павла II: «Повага до меншин — умова збереження миру».

Меншина — соціальна група, що об’єднує невелику частину членів суспільства за певною ознакою: етнічною, гендерною, сексуальною, за станом здоров’я тощо.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Підготувати повідомлення (презентації): 1) Як визначається належність до меншини? 2) Етнічна меншина. 3) Акти геноциду та етнічних чисток в історії XX — початку XXI ст. 4) Гендерні та сексуальні меншини. 5) Вікові меншини. 6) Меншини людей із вадами здоров’я.

ХІД РОБОТИ

1. Об’єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і презентацій та обговоріть результати роботи над ними.
2. Повідомте про висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Представте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень (презентацій).
4. Сформулюйте узагальнювальні висновки відповідно до мети заняття.

1. Яке із цих понять позначає участь громадян у діяльності органів державної влади, прийнятті й реалізації політичних рішень через обраних представників?
А загальна демократія
Б пряма демократія
В представницька демократія
Г народна демократія
2. За якої виборчої системи передбачається такий порядок визначення результатів голосування, коли розподіл мандатів між партіями здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів?
А представницька
Б мажоритарна
В пропорційна
Г змішана
3. Неодмінною ознакою демократичного політичного режиму є
А наявність вільних виборів до законодавчих органів влади
Б панування національної ідеології
В поділ на гілки влади
Г існування в державі конституції
4. Зорієнтована на громадські інтереси діяльність членів соціуму, що приводить до співпраці, солідарності, взаємної довіри між індивідами, є обов'язковим атрибутом
А громадянського суспільства
Б демократичного суспільства
В публічного суспільства
Г вільного суспільства
5. Яка із зазначених характеристик типово НЕ притаманна місцевому самоврядуванню?
А посередництво між місцевим населенням та державними органами влади
Б втілення в життя механізму реалізації населенням своїх громадянських прав
В покладання у вирішенні справ на державу
Г адаптація розпоряджень верховної влади до місцевих реалій
6. Одним із головних принципів функціонування місцевої громади є
А співпраця різних людей заради спільної користі
Б задоволення власних потреб за допомогою інших людей
В доступ до використання державних ресурсів
Г проживання на спільній території

7. Сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на вирішення завдань, що постають перед людською спільнотою, суспільством, — це
- А соціальна активність
  - Б громадська активність
  - В публічна активність
  - Г медійна активність
8. Хто може брати участь у громадських слуханнях?
- А лише члени місцевої громади
  - Б члени місцевої громади та запрошені ними особи, представники мас-медіа
  - В члени місцевої громади, місцеві підприємці, представники мас-медіа
  - Г будь-хто охочий
9. Яке з визначень найповніше визначає, чим є волонтерство?
- А добровільна допомога іншим
  - Б допомога соціально незахищеним верствам населення
  - В добровільна соціально спрямована неприбуткова діяльність
  - Г безкорислива системна допомога соціально незахищеним верствам населення
10. Принцип «самі придумали — самі зробили — самі оцінили» вважається основним для
- А учнівського самоврядування
  - Б шкільного самоврядування
  - В місцевого самоврядування
  - Г громадського самоврядування
11. Об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів характеризує
- А політичну партію
  - Б місцеву громаду
  - В громадську організацію
  - Г громадський рух
12. Відповідно до українського законодавства молодіжна організація об'єднує учасників віком
- А 12—18 років
  - Б 14—18 років
  - В 18—28 років
  - Г 14—28 років

Розділ V

Світ інформації та мас-медіа

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яке місце посідає спілкування в житті людей?
2. Що таке комунікація?

Інформація — відомості, що прийняті та усвідомлені споживачем і визнані ним як значущі.

Медіа — способи та засоби передачі інформації, а також середовище, яке вони утворюють.

Реклама (від фр. — викрикувати) — поширення інформації про когось або щось із метою створення популярності; інформація про товари, послуги тощо, покликана стимулювати попит на них.

Кожен бажає, щоб його інформували чесно, неупереджено, правдиво — і в повній відповідності до його поглядів.

Гілберт Честертон

Хто володіє інформацією, той володіє світом.

Невідомий автор

Надруковане — це ще не суспільна думка.

Отто фон Бісмарк

Будь-яка реклама — це засіб відділення людини від її грошей.

Джон Прістлі

ТЕМА 1. КОМУНІКАЦІЯ, ІНФОРМАЦІЯ, МЕДІА

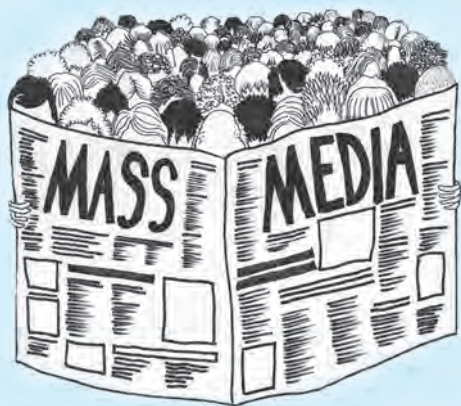
1. Поняття медіа та мас-медіа, їхня роль у сучасному світі

У попередніх розділах вам уже зустрічалося поняття комунікації. Нагадаємо, що комунікація — це передача інформації від суб'єкта до об'єкта (об'єктів). Засобами передачі інформації в комунікації виступають **медіа** (від латин. *media* у значенні «передавач», «посередник»).

Потреба швидко інформувати велику кількість людей, передавати значні обсяги інформації призвела до появи **мас-медіа**, або **засобів масової інформації** (ЗМІ). Головною ознакою мас-медіа є те, що вони поширюють інформацію для масового споживання багатьма людьми одразу. Мас-медіа — це газети та журнали, радіо, телебачення, Інтернет. Ті повідомлення, які мас-медіа доносять до споживачів, називають медіатекстом.

Медіатекст — будь-який носій інформації: художній або науковий текст, зображення, аудіозапис. Тобто в цьому значенні слово «текст» не передбачає набір слів або речень, а має на увазі певну інформацію у вигляді тексту, зображення чи звуків, переданих будь-якими засобами й знаками, які може сприйняти та зрозуміти споживач медіатексту. Зазвичай цей термін використовується для позначення продуктів мас-медіа, що, як вважають дослідники, мають певні специфічні особливості.

- **Особливий тип і характер інформації:** у мас-медіа важливо надати інформацію як таку, проте неважлива її цінність. Наприклад, у мас-медіа надати повідомлення про корову, що впала в криницю, є не менш важливим, ніж повідомити про початок війни між двома країнами.
- **Вторинність:** медіатекст — це перероблений, скорочений, систематизований та особливим чином оформлений первинний текст.
- **Потокове виробництво:** медіатекст виробляють миттєво, він стандартизований, призначений для одноразового споживання.
- **Колективне виробництво** — медіатексти виготовляють команди працівників мас-медіа.
- **Незавершеність:** медіатекст творять таким чином, щоб не давати кінцевої відповіді на поставлене в ньому питання, бути відкритими для різних пояснень його змісту.
- **Медійність:** формат медіатексту залежить від технічних можливостей засобів мас-медіа. Наприклад, одне й те саме повідомлення по-різному буде подано на телебаченні та в Інтернеті.

? Як зв'язок між мас-медіа та суспільством символічно зображено на малюнку?

- **Багатофункціональність:** засоби мас-медіа здійснюють вплив на аудиторію через інформування, переконання та вплив.
- **Масова аудиторія:** споживачі медіатекстів характеризуються як різномісна аудиторія, об'єднана «лише елементарним знанням мови», не пов'язана спільними цілями та інтересами.
- **Особливий характер зворотного зв'язку:** він обмежений, мінімізований або зовсім відсутній, відкладений у часі й просторі, має імітаційний характер (наприклад «масовка» в телепередачах, «боти»-коментатори в Інтернеті).

2. Різновиди медіа

Майже будь-який засіб передачі інформації (медіа) може стати масовим (перетворитися на мас-медіа). Усі медіа мають свої особливості, які визначають, яку саме інформацію та для якої аудиторії вони можуть передавати.

Найбільш поширеними у світі медіа є книги, преса, фото, радіо, кіно та Інтернет. Чим менше зусиль споживач витрачає на отримання інформації, тим масовішим буде використання конкретного виду медіа. Найлегше сприймаються короткі повідомлення простого змісту, що не виходить за межі звичних для споживача уявлень про світ, а також яскраві прості зображення. Крім того, для сучасних мас-медіа важливим є викликати в аудиторії сильні враження, такі емоції, як обурення, гнів, гордість, співчуття.

Тому з різних видів медіа найменш здатним до масового поширення є книга, оскільки вона вимагає певного, досить високого рівня грамотності та освіти, а також порівняно значної кількості часу для опрацювання змі-

У сучасному світі мас-медіа відіграють роль основного передавача й поширювача інформації для широкого загалу. Проте вони не лише інформують, але й пропонують ставитися до неї певним чином. Завдяки цьому вони мають унікальні можливості з формування громадської думки, привертання уваги суспільства до одних питань та ігнорування інших («якщо про проблему не говорять у мас-медіа, вона не є важливою, і навпаки»), поширення, а подекуди і творення його ідеалів та цінностей.

? Якою є роль медіа в сучасному світі?

щеної в ній інформації. Також виробництво книги вимагає значного часу й ресурсів, а тому коштує порівняно дорого і не надто швидко реагує на події. Порівняно з книгою преса (газети, журнали) пропонує більш просту інформацію різного характеру, згруповану за тематичними блоками та проілюстровану. Вона менша за обсягом, дешевша, досить швидко реагує на події.

Нині радіо є менш популярним засобом мас-медіа. Воно оперативніше передає інформацію, але позбавлене видовищності, доступної кіно та телебаченню. Телебачення та кіно пропонують доступний широкому загалу медіатекст, що поєднує функції інформування та розважання аудиторії. Завдяки сучасним технологіям телебачення може не просто реагувати на події, але й вести прямі трансляції, таким чином долучаючи свою аудиторію до них, що сприяє емоційному контакту глядача з людьми «по той бік екрана».

Останнім часом Інтернет набув значної популярності. Його головною особливістю порівняно з іншими медіа є те, що

Дослідник мас-медіа А. Чорних про їх сучасний стан

Дані опитувань громадської думки постійно демонструють існування в людей відчуття, що їм повідомляють занадто багато поганих новин. При цьому респонденти більше стурбовані обсягом поганих новин, а не власне новинами такого роду, які для них є одночасно захопливими та відразливими. Синдром поганих новин загострюється схильністю засобів мас-медіа показувати проблеми, але не їх вирішення, сприяючи виникненню серед споживачів медіатекстів відчуття безсилля. Повідомляючи новини,

мас-медіа часто нехтують мобілізуючою інформацією — пропозиціями щодо дій і необхідними для цього деталями, такими як номери телефонів та адреси. Крім того, у межах викривальних статей традиційні інститути часто подають як неефективні й не здатні вирішувати соціальні проблеми.

- ? 1) Які проблеми сучасних мас-медіа бачить автор?
2) Як описаний автором сучасний стан мас-медіа впливає на суспільство?

споживач має найбільше можливостей для вибору медіатексту, а також для долучення до його творення та реагування на вже не існуючі тексти. Також він поєднує різні ви-

ди медіатекстів: візуальні, звукові, власне текстові.

? Які бувають медіа?

3. Вплив медіа на суспільство та людину

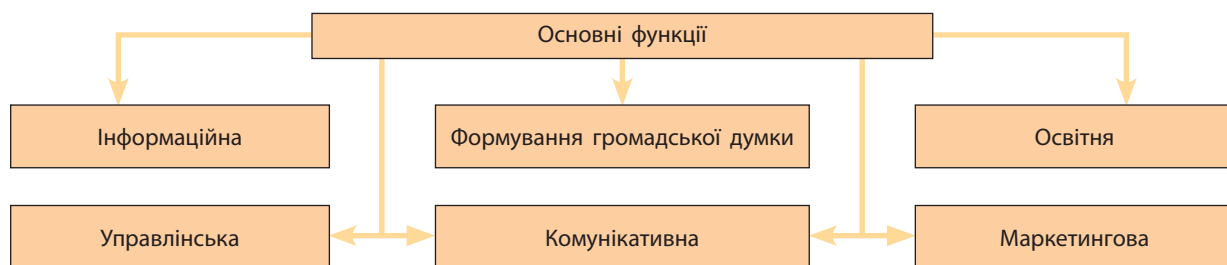
Засоби мас-медіа значно впливають на становлення сучасної особистості, її соціалізацію, а також на формування суспільної думки. Звичайна людина не може бути учасником більшості подій, що відбуваються навколо неї, не кажучи вже про більш віддалені місця, тому вона мусить покладатися на інформацію, яку надають їй мас-медіа. Оскільки більшість інформації про світ люди отримують саме в такий спосіб, вони використовують її в приватному спілкуванні. Отриману інформацію передають родичам, друзям, знайомим. У такий спосіб медіатексти непомітно проникають до всіх сфер життя людини, навіть якщо вона особисто мало користується мас-медіа.

Сучасна людина майже повністю формує свої смаки та уявлення про навколишній світ не з особистого досвіду, а за посередництва мас-медіа. Тут спрацьовує такий механізм людського сприйняття: «якщо це є в мас-ме-

діа, то так роблять усі (або ж певна спільнота, із якою себе асоціює споживач медіатексту), тому я робитиму так само». Мас-медіа часто моделюють ситуації і пропонують певні зразки поведінки. Особливо це стосується преси та телебачення. Наприклад, якщо ти талановитий, то маєш узяти участь у шоу талантів, а перемога в таких шоу вважається соціальним успіхом. У газетах та журналах розміщують різноманітні поради на всі випадки життя. Якщо не йдеться про вузькоспеціалізовану наукову літературу, то більшість із цих порад базується на неперевіреній інформації та чутках, міфах, припущеннях. Їх можуть роками, а то й десятиліттями запозичувати одне в одного різні мас-медіа. Тому та картина світу, яку вони зображують, що багатьом може вважатися реальною, насправді не є такою.

Таким чином, мас-медіа можуть виконувати в суспільстві такі функції:

ФУНКЦІЇ МАС-МЕДІА В СУСПІЛЬСТВІ

? Наведіть приклади реалізації перелічених у схемі функцій мас-медіа.

? Поясніть, як ви розумієте зміст ілюстрації. Чи відображає вона ідею, що кожен може долучитися до медіапростору?

- Інформаційна — збір і передача аудиторії відомостей, що стосуються будь-якої зі сфер суспільного життя (економічної, соціальної, політичної, культурної).
- Формування громадської думки — мас-медіа висловлюють, інколи й нав'язують певну точку зору щодо різних суспільних, політичних, культурних явищ.
- Освітня — донесення знань, розширення пізнавальних здібностей людини.
- Управлінська — мас-медіа можуть виступати засобом мобілізації для вирішення

конкретних соціальних, економічних, політичних завдань.

- Комунікативна — спілкування, налагодження контакту (листи, дзвінки, обмін думками), пошук однодумців, висвітлення різних поглядів.
- Маркетингова — рекламування як товарів та послуг, так і політичних сил та ідеологій.

? Як проявляється вплив медіа на суспільство?

4. Реклама

Оскільки завданням мас-медіа є інформування з певною метою, то до однієї з невід'ємних складових мас-медіа дослідники відносять і рекламу. Реклама є способом масового поширення інформації про товар або послугу, її переваги порівняно з іншими товарами та послугами, а також переконання споживачів у тому, що рекламоване є для них необхідним і вартим їхніх коштів. Такий вид реклами, спрямованої на отримання прибутку, називається *комерційною*. Існує також і неприбуткова реклама — *соціальна реклама*. Її завданням є привертання уваги суспільства до соціальних проблем: забруднення навколишнього середовища, насилля в сім'ї, популяризування волонтерства та благодійності. Є й третій вид реклами — *політична реклама*.

Вона є засобом, який використовують політичні сили для боротьби за голоси виборців, а також для інформування громадськості про існування політичних організацій, політичних діячів та їхні позиції.

У сучасному суспільстві реклама є необхідною умовою існування торгівлі, підприємництва, політичного життя, а також виконує низку інших функцій:

- економічна (отримання прибутку);
- соціальна (досягнення суспільно корисних завдань);
- політична (формування лояльності до існуючої системи управління суспільством, політичних партій);
- ідеологічна (вплив на становлення й формування світогляду людини, суспільної думки);

? Як ілюстрація відображає вплив реклами на людину?

- психологічна (апелює до бажань і мрій покупця);
- естетична (культурна). Для того щоб справляти ефективний вплив, творці реклами мають урахувувати психологію людини, суспільно-політичні настрої в суспільстві, культурні особливості соціуму,

а також закони естетики, дизайну, знати правила роботи з інформацією. Тому якісна реклама є продуктом, виробництво якого потребує значних зусиль і може прирівнюватися до творів мистецтва.

? Які ознаки мас-медіа має реклама?

ВИСНОВКИ

Мас-медіа є невід'ємною частиною становлення особистості та життя соціуму. Їх безпосереднім завданням є передача інформації широкому загалу, проте перелік їхніх функцій у суспільстві є значно ширшим.

Можна стверджувати, що сьогодні мас-медіа є творцями світу. Складовою мас-медіа є реклама, яка інформує аудиторію з метою продати певний продукт.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке медіа та мас-медіа?
2. Як ви розумієте поняття «медіатекст»?
3. Проаналізуйте епіграфи до теми. Поясніть, як ви їх розумієте.
4. Якими є особливості сучасних мас-медіа?
5. Що таке реклама? Чому реклама є формою мас-медіа?
6. Якими є функції реклами в сучасному соціумі?
7. Яким чином мас-медіа впливають на соціалізацію особистості?
8. Яку мету можуть мати мас-медіа, подаючи інформацію та пропонуючи ставитися до неї певним чином?
9. Існує думка, що сучасній людині в житті найбільше бракує вражень. Тому реклама спрямована на продаж не стільки товару, а емоцій, які він нібито має викликати. Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Які емоції, на ваш погляд, будуть найбільш ефективними «продавцями»?
10. Складіть таблицю, у якій порівняйте переваги та недоліки різних медіа. Поясніть, чому ви так вважаєте.
11. Проведіть дослідження, упродовж тижня простеживши, як різні види реклами впливають на людину, та на прикладах покажіть, як реклама виконує свої функції. Результати дослідження подайте у вигляді повідомлення або презентації.
12. Напишіть есе на тему «Вплив мас-медіа на сучасну людину — це позитивне чи негативне явище?».

Якщо правду можна казати тільки пошепки, отже, країну захопили вороги.
Вільгельм Швобель

Без свободи слова нас можна вести німими та тихими, як овець.
Джордж Вашингтон

Різні правила щодо того, що читати варто, а що — ні, безглузді. Сучасна культура більш ніж наполовину тримається на тому, що читати не варто.
Оскар Вайлд

Правда те, що вільна преса може бути і доброю, і поганою. Проте ще більша правда, що невільна преса може бути лише поганою.
Альбер Камю

ТЕМА 2. МЕДІА І ДЕМОКРАТІЯ. СВОБОДА, ЕТИКА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Свобода слова

Свободу слова вважають однією з головних цінностей демократичного суспільства. Свобода слова — це право вільно висловлювати свої думки як усно, так і письмово. Право людини на свободу слова закладене в Загальній декларації прав людини та Конституції України.

Відповідно до норм міжнародного права, обмеження свободи слова повинні відповідати трьом умовам: суворо узгоджуватися із законом, мати праведну мету й бути необхідними й адекватними для досягнення цієї мети. Закони, які вводять обмеження, повинні бути недвозначними і не створювати можливостей для різних тлумачень. Легітимними цілями вважають захист репутації, гідності особи, національної безпеки, громадського порядку, авторського права, здоров'я та моралі.

Існують два підходи до розуміння свободи слова в суспільстві. Перший із них називають утилітарним — він сформувався в XVII ст. в Англії та стосується перш за все політичної сфери. Право на свободу слова було законодавчо закріплено для того, щоб у парламенті політики могли вільно висловлювати своє ставлення до різних питань, а також щоб вони мали можливість отримувати достовірну інформацію про стан справ у країні. Відповідно до цього підходу, суспільству свобода слова потрібна для того, щоб воно могло отримати всю необхідну інформацію про кандидатів та політичні сили на виборах, а також щоб мати можливість належно інформувати громадськість про владу та політику.

Інший підхід до пояснення свободи слова називають ліберальним, іноді — етичним, або емоційним. У цьому випадку за основу беруть невід'ємні права людини та її гідність, яка не може бути забезпечена без свободи слова. А обмеження свободи слова можуть накладатися виключно за крайньої необхідності для гарантування безпеки інших людей.

? Чим відрізняються існуючі підходи до розуміння свободи слова в суспільстві?

2. Мас-медіа в демократичному суспільстві

Без доступу громадян до інформації та безперешкодного обміну нею неможливе успішне функціонування механізмів сучасного демократичного суспільства. Чим повнішу інформацію мають учасники

ДОКУМЕНТ

Із Конституції України

Стаття 34. Кожному гарантовано право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

? Чи завжди доцільне існування свободи слова?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існування в країні свободи слова є запорукою існування свободи преси, а отже, і демократії. Тому деякі міжнародні організації проводять вимірювання рівня свободи преси, оцінюючи в такий спосіб рівень демократичності ладу в країні. Одним із них є щорічне дослідження свободи преси та її рейтинг у різних країнах світу, яке з 1979 р. проводить міжнародна неурядова організація «Фрідом Хаус». Згідно з даними дослідження 2017 р., найкращі умови для вільної преси є в Нідерландах, Норвегії, Швеції та Бельгії, а найгірші — у Північній Кореї, Туркменістані, Узбекистані та тимчасово окупованому Криму. Україна перебуває посередині цього рейтингу поряд із Сомалі та Сьєрра-Леоне, стан її преси має маркування «частково вільна».

? Що таке свобода слова?

політичного процесу, чим прозорішою є політика, тим легше надати їй змісту, що відповідає інтересам людини й суспільства.

У демократичній державі мас-медіа повинні мати законодавчо забезпечені можливості для виконання своїх соціальних функцій, серед яких головними є культурна, виховна, освітня, інформаційна та ідеологічна.

У сучасному демократичному суспільстві ЗМІ відіграють роль надзвичайно впливового чинника, без якого неможливо уявити діяльність публічної влади.

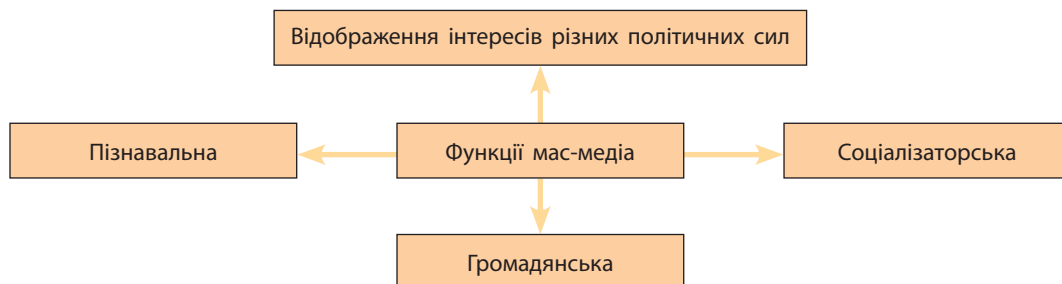
Загальновизнаним є те, що в демократичному суспільстві, де існує плюралізм думок, ідей і поглядів, мас-медіа відображають інтереси різних політичних сил, крім того, виконують низку інших функцій у політичному житті суспільства:

- *пізнавальну* — допомагають громадянам створити уявлення про політичне життя країни та його основних учасників;

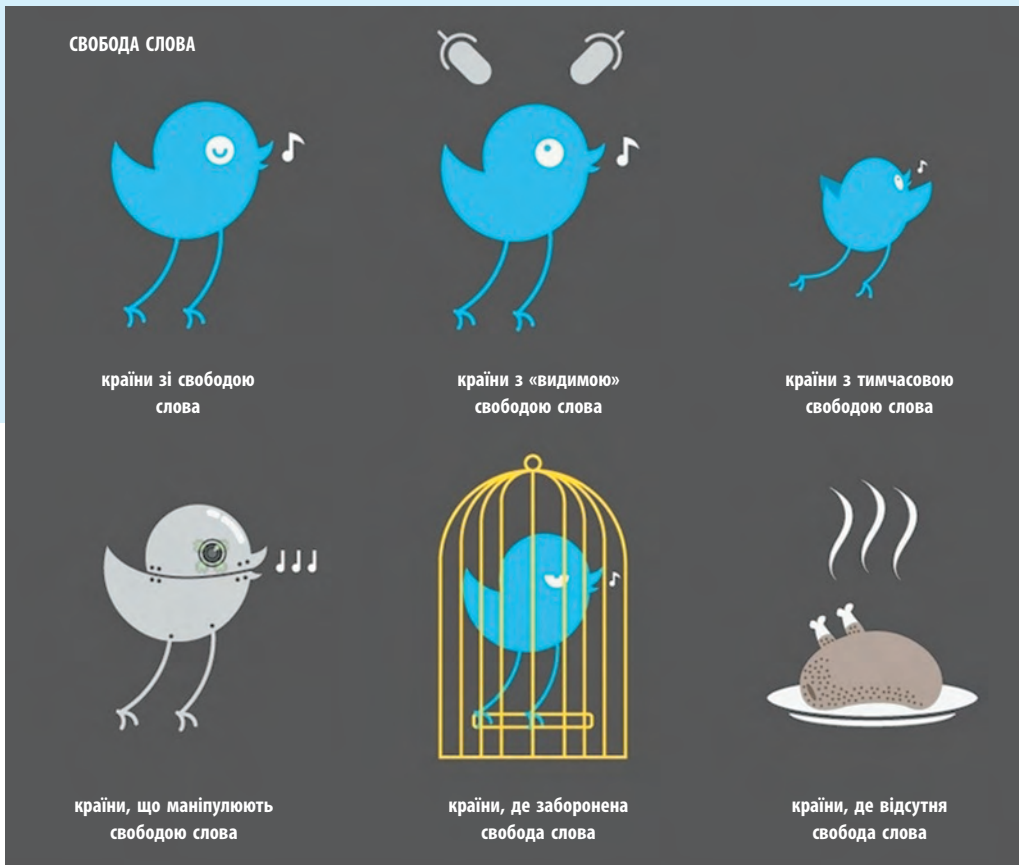
- *контрольну* — сприяють здійсненню громадськістю контролю та спостереження за діями влади;
- *соціалізаторську* — здійснюють політичну соціалізацію особистості шляхом засвоєння індивідами політичних знань, норм і цінностей;
- *громадянську* — сприяють формуванню громадянської позиції індивідів.

У демократичній країні за політичною орієнтацією мас-медіа поділяють на урядові, опозиційні й незалежні. Завдяки цьому громадяни, ознайомлюючись із різноспрямованою інформацією, можуть формувати власне ставлення до подій і процесів, що відбуваються в країні й світі. Важливим показником впливовості різних мас-медіа є довіра громадськості до них. Найвищий рівень довіри, як правило, існує до незалежних мас-медіа. Це пов'язане з тим, чи можуть вони займати різні позиції — бути проурядовими,

ФУНКЦІЇ МАС-МЕДІА В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

? Наведіть приклади реалізації цих функцій українськими мас-медіа.

? Проаналізуйте ілюстрацію. Як ви розумієте ці зображення? Яке з них, на вашу думку, найточніше відбиває сучасний стан свободи слова в Україні?

підтримувати опозицію, критично оцінювати діяльність усіх політичних сил, дотримуватися свого курсу тощо.

За відсутності демократії мас-медіа, якщо їх контролює держава, можуть використовувати для приховування і спотворення інформації, дискредитації політичної опозиції тощо. Це є порушенням міжнародних договорів щодо прав громадян на свободу слова й отримання інформації.

У демократичному соціумі за допомогою медіа відбувається вільний обмін інформацією та ідеями. Завдяки цьому політична різноманітність стає важливим чинником політичної системи суспільства та його еволюційного розвитку. Діалог різних політичних сил із використанням мас-медіа має значний вплив на формування суспільної думки. Разом із цим через мас-медіа здійснюють різні форми контролю й впливу громадянського суспільства на діяльність влади. Це забезпечує розвиток зворотного зв'язку, який стабілізує політичну систему.

Сутність сучасної демократії полягає не лише в тому, яка частина населення впливає

на прийняття політичних рішень, але й у тому, як влада взаємодіє з громадянами, яку роль вони відіграють у формуванні влади та вирішенні її долі. Рівень демократичності країни відображає також те, яке значення має для влади громадська думка не лише під час виборів, а й у періоди між ними. Якщо такий вплив існує, то громадська думка справді є дієвим, постійним чинником політичної системи. Важливу роль у цьому процесі відіграють мас-медіа.

Для з'ясування й одночасного формування громадської думки з питань політичного життя, ставлення до політиків, кандидатів на владні посади під час виборчих кампаній тощо мас-медіа використовують матеріали соціологічних опитувань. Проте інколи бувають непрофесійно проведені або свідомо сфальсифіковані соціологічні дослідження. Вони підривають довіру громадськості до мас-медіа, створюють умови для поширення уявлень про корумпованість у журналістському середовищі.

У сучасному світі для публічного політичного діяча надзвичайно важливо бути

ДОКУМЕНТ

Кодекс професійної етики журналістів 1994 р.

1. Свобода слова та висловлювань є невід'ємною складовою діяльності журналіста.
  2. Служіння інтересам влади чи засновників, а не суспільства є порушенням етики журналіста.
  3. Журналіст має з повагою ставитися до приватного життя людини. При цьому не виключається його право на журналістське розслідування, пов'язане з тими або іншими подіями і фактами, що мають громадське звучання й покликани захищати інтереси суспільства та особи.
  4. Висвітлення судових процесів має бути неупередженим щодо звинувачених. Журналіст не може називати людину злочинцем до відповідного рішення суду.
  5. Журналіст не розкриває своїх джерел інформації, окрім випадків, передбачених законодавством України.
  6. Повага до права громадськості на повну та об'єктивну інформацію про факти та події є найпершим обов'язком журналіста...
  7. Інформаційні та аналітичні матеріали мають бути чітко відокремлені від реклами відповідною рубрикацією.
  8. Редакційна обробка матеріалів, у тому числі знімки, тексти, заголовки, відповідність відеоряду та текстового супроводу тощо, не повинні фальсифікувати зміст. Необхідно повідомляти аудиторію про подання відрепетируваних та реконструйованих новин.
  9. Факти, судження та припущення мають бути чітко відокремлені одне від одного. Неприпустимим є поширення інформації, що містить упередженість чи необґрунтовані звинувачення.
  10. Точки зору опонентів, у тому числі тих, хто став об'єктом журналістської критики, мають бути подані збалансовано. Так само мають бути подані оцінки незалежних експертів.
  11. Не допускається таке вибіркоче цитування соціологічних досліджень, яке призводить до викривлення змісту. Журналістські опитування громадян не повинні бути сфабрикованими з метою отримання наперед визначеного результату.
  12. Журналіст зобов'язаний зробити все можливе для виправлення будь-якої поширеної інформації, якщо виявилось, що вона не відповідає дійсності.
  13. Журналіст не повинен використовувати незаконні методи отримання інформації... Використання негласних прийомів збирання новин... можуть бути виправдані лише в разі, коли іншими способами зібрати інформацію неможливо.
  14. Плагіат несумісний зі званням журналіста.
  15. Ніхто не може бути дискримінований через свою стать, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні вподобання...
  16. Журналіста не можна службовим порядком зобов'язати писати чи виконувати будь-що, якщо це суперечить його власним переконанням чи принципам...
  17. Незаконне отримання журналістом матеріальної винагороди чи будь-яких пільг за виконаний або невиконаний журналістський матеріал є несумісним зі званням журналіста. Журналіст не повинен використовувати службове становище в особистих цілях, із метою наживи, самореклами, у кар'єристських цілях та керуючись прагненням догодити певним силам чи особам...
  18. Журналіст має бути особливо обережним, висвітлюючи питання, пов'язані з дітьми... Свідоме порушення норм журналістської етики є абсолютно несумісним із професійною журналістикою та піддається громадському осуду...
- ?** 1) Які три головні правила роботи журналіста можна назвати, спираючись на цей Кодекс?
2) Які із цих правил, на вашу думку, порушуються в українській журналістиці?

присутнім у медіатекстах, щоб громадськість не забувала про нього. Із цією метою створюють привабливий для виборців позитивний імідж політика, проводять акції, що опиняються в центрі громадської уваги, і цим здійснюють непряму рекламу в мас-медіа. У пострадянських країнах досить часто приводом для початку тієї або іншої інформаційної чи рекламної кампанії стають скандали.

На стан громадянського суспільства позитивно впливає розгортання суперництва між мас-медіа різної політичної спрямованості. Однак якщо вони починають застосо-

увати «брудні» технології для дискредитації політичних конкурентів, цей вплив зводиться нанівець. Впливові політики нерідко намагаються контролювати ті засоби мас-медіа, що мають найбільший вплив на формування суспільної думки. Вони прагнуть мати власні радіостанції, телеканали, газети й журнали. Проте, як правило, ця залежність має прихований характер, оскільки кожному виду мас-медіа зберегти свою впливовість у соціумі допомагає репутація незалежного.

? На яких засадах діють мас-медіа в демократичних суспільствах?

Із Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.

Кожна людина має право на вільне вираження своєї думки; це право передбачає свободу шукати, отримувати й поширювати будь-яку інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів усно, письмово, або через друк, або в художніх формах виразу, або іншими засобами за власним вибором.

- ?** 1) У чому, відповідно до документа, полягає право на свободу думки?
2) Яким є значення цього права для функціонування демократії?

Цензура в недемократичних країнах нерідко шкодить творчому процесу. Наприклад, у Китаї дозвіл на зйомку фільмів видають партійні органи. У цій країні заборонено знімати кінострічки про інопланетян, привидів, надприродні людські здібності та все те, що є «ненауковим». Також фільм може бути заборонений, якщо, на думку партійних цензорів, у ньому забагато насилля, відвертих сцен, або головний герой буде злочинцем, або ж лунатиме критика Комуністичної партії. При цьому партія заохочує зйомки історичних фільмів про героїчну боротьбу китайського народу з ворогами-іноземцями, що намагаються захопити Китай. Режисери таких кінострічок наділяють китайських солдатів здібностями супергероїв, використовують якомога більше спецефектів, намагаються зробити їх видовишними, щоб привабити глядачів. Проте якість цієї продукції є досить низькою, крім того, такі фільми перенасичені пафосом та ідеологією, і публіка дивиться їх неохоче.

- ?** За допомогою пошукових систем знайдіть в Інтернеті інші приклади застосування цензури в недемократичних країнах.

3. Етика мас-медіа

З участю мас-медіа у формуванні суспільної думки й громадянського суспільства пов'язується проблема подання інформації, співвідношення в ній фактів та коментарів. З одного боку, журналіст не повинен змішувати інформацію і коментар до неї, з іншого — він не може пасивно констатувати факти без ризику потрапити в повне підпорядкування владних структур. Тому журналіст у своєму коментарі має враховувати різні думки, бути критичним, доводячи їх до аудиторії. Коментар має бути зрозумілим і неупередженим, а його головне завдання — не повчати людей, а допомагати користувачам інформації сформулювати свою думку. Відповідальність сучасних професійних мас-медіа перед громадянським суспільством полягає перш за все в тому, щоб забезпечувати його цінною, повною і достовірною інформацією.

Свідченням усвідомлення працівниками мас-медіа своєї відповідальності перед соціумом і небезпеки аморалізму стало підписання в 1994 р. у Києві журналістами України та інших країн СНД Кодексу професійної етики журналістів для працівників сучасних українських мас-медіа, відповідно до якого:

- найважливішим етичним принципом, яким мають керуватися журналісти, є об'єктивність як неупереджена інформація про події, подання всіх поглядів і підходів як більшості, так і меншості;
- журналісти мають право на вибір форми подачі інформації, без шкоди її змі-

сту та об'єктивності, вони несуть особисту професійну відповідальність за свої коментарі й думки, зобов'язуються зберігати таємницю стосовно джерел інформації, отриманої конфіденційно;

- журналісти мають усвідомлювати соціальні й політичні наслідки своєї діяльності, нести моральну відповідальність, керуючись принципом завдання щонайменшого зла.

Проте підписаний документ мав декларативний характер, і дотримання його норм визначали моральні принципи працівників мас-медіа.

З іншого боку, він пропонує найзагальніші правила діяльності журналістів, без дотримання яких повноцінна журналістика не може існувати.

Із того часу зібрання журналістів ще кілька разів укладали оновлені кодекси етики журналіста. Нині є чинним Кодекс етики українського журналіста редакції 2013 р. Також існує Комісія із журналістської етики, яка має розглядати випадки можливого порушення цього кодексу.

- ?** Що є головним у відповідальності сучасних професійних мас-медіа перед громадянським суспільством?

Точно невідомо, чому за прихованою рекламою закріпилася саме така назва — «джинса». Однією з версій є те, що отримані за розміщення такої реклами кошти журналісти або редактори кладуть собі в кишеню джинсів — звичного робочого одягу.

«Джинса» має такі ознаки:

- текст вирізняється за стилістикою і взагалі має чужорідний вигляд серед інших текстів видання;
- у двох або більше виданнях розміщено однакові тексти;
- у кількох виданнях одночасно (чи майже одночасно) з'явилися матеріали на одну й ту саму тему або з тими самими героями (спікерами), не прив'язані до вагомого інформаційного приводу;

- ілюстрації до тексту містять зображення або логотип конкретного товару або бренду;
- сумнівний текст розміщено в рубриці для прихованої реклами, що часто має назву «Думка», «Погляд», «Новини компаній», «Позиція» тощо;
- у тексті згадується лише одна торговельна марка;
- текст підписаний або за авторством журналіста-новачка, або під псевдонімом;
- у матеріалі окреслюється проблема, а її вирішення пов'язане з певним брендом;
- у дослідженні, присвяченому конфлікту, відображена позиція лише однієї сторони;
- у тексті йдеться про нагороди, перемоги конкретного підприємства чи бренду.

? Наведіть приклади прихованої реклами.

4. Цензура та замовні матеріали

У відносинах мас-медіа з державою існують чотири моделі:

- 1) *Тоталітарна* — держава встановлює абсолютний контроль над медіа.
- 2) *Авторитарна* — медіа мають служити уряду й роз'яснювати громадянам «правильну» політику.
- 3) *Модель соціальної відповідальності* — держава встановлює межі функціонування медіа, залишаючи за собою право втручатися до певних тематичних сфер.
- 4) *Ліберальна* — мас-медіа служать суспільству, виконують функцію «сторожа демократії».

Таким чином, за будь-якої моделі взаємодії мас-медіа з державою остання залишає за собою можливість втручатися до їх функціонування та обмежувати свободу слова «заради спільної користі». Одним з інструментів обмеження свободи слова є **цензура** — контроль офіційної влади за змістом, випуском медіапродукції, театральних вистав, творів образотворчого мистецтва й кіно з метою недопущення чи обмеження поширення ідей або інформації, які визнаються цією владою небажаними або шкідливими.

Цензура може бути попередньою, коли держава створює такі правила для функціонування мас-медіа, через які вона може регулювати їх допуск до аудиторії. Це відбувається через введення державою системи обов'язкових дозволів, сертифікацій, реєстрацій, ліцензій, які мас-медіа мають отримати, щоб працювати або публікувати певні медіатексти. Існує й наслідкова цензура — коли

заборонено поширювати вже існуючі медіатексти або їхні частини, а мас-медіа, які їх опублікували, підлягають покаранню.

Дослідники відзначають істотну різницю між цензурою в демократичних і тоталітарних державах. У демократичній правовій державі цензура гарантує внутрішню й зовнішню безпеку країни, стабільність держави та політичного ладу за максимального дотримання прав і свобод людини. У тоталітарній або авторитарній державі роль цензури істотно змінюється. У такій державі цензура здійснює контрольно-заборонні, поліцейські й маніпулятивні функції, що багато в чому збігаються з функціями репресивних органів. Цензура в тоталітарних країнах не тільки обмежує поширення небажаних відомостей, а й втручається у творчий процес, професійну діяльність та приватне життя громадян.

Проте демократичний устрій країни автоматично не передбачає неупередженої та чесної журналістики. Навіть за умов забезпечення державою свободи слова в мас-медіа залишається чимало способів і причин передачі навмисно спотвореної інформації. Основною причиною цього є прагнення отримати додатковий прибуток. Так виникло явище прихованої реклами в мас-медіа, яке в медійній спільноті називають «джинса». Приховану рекламу маскують під виглядом новин, авторських текстів, аналітичних матеріалів, телевізійних програм тощо. Як і звичайна реклама, вона поділяється на комерційну та політичну. У першому випадку рекламують товари чи послуги, у другому — політичних діячів та партії.

У країнах, де відсутня свобода слова, населення змушене вигадувати способи, як висловити свої думки в обхід формальних заборон. Одним із проявів цього стало проведення в Новосибірську та інших містах щорічних карнавально-художніх демонстрацій під назвою «Монстрація». Незважаючи те, що

більшість плакатів на перший погляд здаються абсурдними, вони в певний спосіб відображають справжнє ставлення людей до дійсності.

? Як ви можете пояснити лозунг «Монстрації» 2018 р. «Північніше за Корею»?

Учасники «Монстрації» у Новосибірську (Росія) 2018 р.

«Джинса» відрізняється від справжнього журналістського матеріалу тим, що в ній грубо порушують ключові стандарти журналістики, зокрема принцип неупередженості. Як правило, у «джинсових» текстах наводиться позиція лише замовника матеріалу, а альтернативні думки чи погляди інших сторін ігнорують. Часто журналіст дає в ма-

теріалі власні оцінки, «навішує ярлики», наводячи при цьому сумнівні аргументи, посиляючись на недостовірні джерела, вириваючи факти з контексту й приховуючи від читачів повну картину дійсності, щоб створити найкраще враження про рекламований продукт.

? Як співвідносяться свобода слова й цензура?

ВИСНОВКИ

Свобода слова є неодмінною умовою існування демократичного суспільства. Вона дозволяє мас-медіа вільно функціонувати й забезпечувати аудиторію достовірною інформацією з різних сфер життя. Задля забезпечення високих стандартів діяльності

мас-медіа було створено так званий кодекс етики журналістів, проте його дотримання фактично не є обов'язковим. Явищами, які негативно впливають на якість мас-медіа, є існування цензури та замовних матеріалів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як ви розумієте поняття «свобода слова»?
2. Чи може існувати повна, нічим не обмежена свобода слова? Чому?
3. Назвіть основні спільні функції та роль мас-медіа в демократичному соціумі.
4. Проаналізуйте значення мас-медіа у формуванні суспільної думки та громадянського суспільства.
5. Поясніть, як ви розумієте епіграфи до теми.
6. Якими є етичні правила журналістики?
7. Що таке цензура?
8. Як відрізняються функції цензури в тоталітарних та демократичних суспільствах?
9. Які існують моделі взаємодії влади та мас-медіа?
10. Що таке «джинса»? Які її характерні риси?
11. Проведіть дискусію: яку роль відіграє цензура й чи потрібна вона в демократичному суспільстві.
12. Одну із серій «Бондіани» (пригод агента 007 Джеймса Бонда) «Завтра не помре ніколи» присвячено впливу мас-медіа. Перегляньте фільм. Проведіть дискусію, обговоривши вплив мас-медіа на суспільство, міжнародні відносини тощо.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Із якою метою існують медіа?
2. Чому діяльність журналіста є однією з найнебезпечніших?

Я знав безліч людей, які мали величезні знання й не мали жодної власної думки.

Вілсон Мізнер

Відтоді, коли люди опиняються в натовпі, невіглас і вчений стають однаково не здатними міркувати.

Гюстав Лебон

...Ніколи і нікому не дозволяйте собою маніпулювати! Вистава завершиться, кукловоди підуть, а призначення маріонеток — вкриватися пилом на кладовищі реквізиту.

Блогерка Зульнора

ТЕМА 3. МАНІПУЛЯТИВНИЙ ВПЛИВ МЕДІА

1. Маніпуляції в медіапросторі

Як ви вже знаєте, мас-медіа мають значний вплив на формування суспільної думки. Друга половина ХХ — початок ХХІ ст. надзвичайно багаті на приклади психологічних операцій із маніпулювання свідомістю людей. Існують різні рівні впливу мас-медіа на формування громадської думки. Найлегше впливати на людей, які раніше визначеної думки з певного питання не мали. Проте мас-медіа можуть також посилити й закріпити переконання, які вже існують в індивіда або їх групи, або послабити їх і навіть змінити на протилежні.

Маючи таку владу, мас-медіа не завжди дотримуються етичних правил та правил поширення інформації, а навпаки, маніпулюють нею.

Це здійснюється для того, щоб нав'язати як окремому індивіду, так і соціальним групам або цілому суспільству певну думку, ставлення до будь-чого, стереотипи, міфи тощо.

Маніпулювання — це такий спосіб застосування влади, за якого здійснюється вплив на поведінку людей без пояснення того, чого від них очікують.

Мета таких маніпуляцій може бути різною. У недемократичних суспільствах це може бути виконання вказівок державної влади — пропаганда. В інших випадках ідеться про виконання (за плату) замовлень політичних сил або підприємств. Найбільш поширеним способом маніпуляцій є **маніпулювання інформацією**. Це може виражатися в розміщенні прихованої реклами, а іноді — у поширенні неправдивої інформації, переважно такої, яка зображає політичних противників та конкурентів у негативному світлі. Таку неправдиву інформацію ще називають *фейковою* (від англ. *fake* — несправжній).

Словом **фейк** називають те, чого не існує насправді. Воно прийшло до нас з англійської мови і перекладається як обман, фальсифікація. Найчастіше це слово використовують, коли йдеться про щось несправжнє, підроблене.

Підбір навіть правдивої інформації теж може бути маніпулятивним. Те, якій інформації приділяють більше уваги, а яку ігнорують, може багато сказати про мету діяльності мас-медіа. Найчастіше це набуває вигляду відволікання уваги, коли суспільно важливу інформацію мас-медіа ігнорують, наприклад, на замовлення правлячих еліт країни, а натомість пропонують аудиторії велику кількість неважливих повідомлень.

Маніпулювання — спосіб психологічного впливу, націлений на зміну напрямку активності інших людей, здійснюваний настільки майстерно, що залишається непоміченим ними.

НАЙБІЛЬШ ПОШИРЕНІ СПОСОБИ МАНІПУЛЯЦІЙ

Спосіб маніпуляції	Зміст
Дозування інформації	Повідомляється тільки частина відомостей, а решта ретельно приховується. Це призводить до того, що картина реальності спотворюється в той чи інший бік або взагалі стає незрозумілою
Велика брехня	Улюблений прийом міністра пропаганди нацистської Німеччини Й. Геббельса. Він стверджував, що чим нахабніша й неправдоподібніша брехня, тим швидше в неї повірять, головне — подавати її максимально серйозно
Поєднання правди і брехні	Істинні факти змішуються з припущеннями, гіпотезами та чутками. У результаті стає неможливим відрізнити правду від вигадки
Затягування часу	Цей спосіб зводиться до того, щоб під різними приводами відтягувати оприлюднення справді важливих відомостей до того моменту, коли буде вже пізно щось змінити
Поворотний удар	Вигадану (звичайно, вигідну для себе) версію тих чи інших подій через підставних осіб поширюють в органах ЗМІ, нейтральних щодо обох сторін конфлікту. Преса противника зазвичай повторює цю версію, оскільки вона вважається більш «об'єктивною», ніж думки прямих учасників конфлікту
Своєчасна брехня	Повідомлення абсолютно брехливої, але надзвичайно очікуваної в певний момент («гарячої») інформації. Чим більше зміст повідомлення відповідає настроям об'єкта, тим ефективніший його результат. Потім обман розкривається, але за цей час гострота ситуації спадає або певний процес набуває незворотного характеру

? Наведіть приклади способів маніпуляції.

Маніпулювати можна й емоціями. Будь-яку інформацію можна подати так, щоб вона викликала в людини сильні емоції та певне ставлення до предмета повідомлення. Важливе місце у створенні емоційного впливу відіграє мова. Наприклад, під час висвітлення військових конфліктів мас-медіа використовують такі терміни, які б демонстрували миролюбність своєї країни, вимушеність її дій. Так, у 1960-х рр. під час війни

у В'єтнамі в США, які були стороною цього конфлікту, було складено цілі словники для позначення дій, що справляли на читача потрібне враження. Военні дії у В'єтнамі в медіа називали «програмою умиротворення», а бомбардування Північного В'єтнаму — «захисною реакцією».

? Яку роль відіграють маніпуляції в медіапросторі?

2. Як розпізнати маніпуляції

Маніпуляції в мас-медіа можуть бути досить різноманітними. Проте ці маніпулятивні медіатексти зазвичай мають певні ознаки, знання яких дозволить не стати жертвою маніпуляції.

Коли існує багато альтернативних джерел інформації, розпізнати мовні маніпуляції неважко. Проблема в тому, що споживачі переважно користуються інформацією лише з одного-двох джерел і не порівнюють

На початку ХХ ст. американський політолог В. Ліппман запропонував так звану концепцію спрощення. Він вважав, що процес сприйняття — це пояснення ще невідомого явища за допомогою існуючого у свідомості стереотипу. Тому мас-медіа прагнуть спростити свої повідомлення до зрозумілих стереотипів та усталених думок так, щоб споживач сприймав їх без зусиль і не піддавав сумніву. Спрощення дозволяє висловити головну думку у формі твердження, яке нібито не потребує обговорення.

Одним із найважливіших засобів спрощення є поділ будь-якої цілісної проблеми на окремі фрагменти, щоб читач або глядач не зміг поєднати їх разом та осмислити.

Метод спрощення доповнює метод повторення. Часті повторення призводять до того, що стереотипи стають більш стійкими, перетворюються на невід'ємну частину переконань людини. Спрощення надає твердженням ваги додаткового переконання й перетворює їх на нав'язливі ідеї. У той самий час повторення будує бар'єр проти будь-якого іншого твердження та не дозволяє роздумувати. Воно надає словам зрозумілості та очевидності, змушує прийняти інформацію в цілому. Як нав'язлива ідея, повторення стає бар'єром проти інших думок і всього того, що відрізняється. У такий спосіб воно зводить до мінімуму міркування та швидко перетворює думку на дію.

? У чому полягають методи спрощення і повторення?

сутність повідомлень, потрапляючи таким чином під вплив маніпуляторів.

Головним у з'ясуванні того, чи є матеріал фейковим або маніпулятивним, є визначення джерел інформації, яким користувалися його автори. Якщо вказані в тексті джерела викликають підозру, їх свідчення не можна перевірити, або одне джерело надає інформацію, яка суперечить фактам усіх інших джерел, або ж джерела інформації не вказані зовсім, то такий текст є фейковим. Якщо в медіатексті активно використовують емоційно забарвлені слова (найчастіше прикметники), оцінні судження (можна впізнати за використанням слів «добрий», «поганий» тощо), заклики до конкретних дій, то він є маніпулятивним. Ці правила поширюються на всі медіатексти.

Відсутність достовірних джерел інформації, спрощена подача матеріалу у вигляді гасел та тверджень, надмірна емоційність, звернення до почуттів аудиторії (причому переважно не найкращих, а таких як обурення й гнів) є ознаками маніпуляції в мас-медіа.

3. «Мова ворожнечі»

«Мовою ворожнечі» часто називають використання та апелювання до негативних емоцій аудиторії в медіатексті, проте насправді це поняття використовують в іншому значенні. Воно походить від англійського «*hate speech*», що дослівно перекладають як «промова ненависті». Поняття «мова ворожнечі» позначає систематичне публічне вираження несприйняття певної особи чи групи осіб за будь-якою ознакою. З одного боку, демократичність передбачає

Варто пам'ятати, що головним правилом професійної журналістики є неупередженість, тому матеріали, які порушують це правило, є маніпулятивними.

Матеріал може мати недостовірний характер, якщо автор:

- 1) посилається в публікації на нерейтингові джерела за наявності рейтингових із порушеної теми;
- 2) використовує сумнівні факти або документи, отримані неофіційним шляхом;
- 3) зосереджує увагу лише на тих повідомленнях, які підтверджують його припущення;
- 4) приховує від користувачів частину інформації;
- 5) перебільшує або зменшує значення частини інформації.

Наявність однієї з указаних тенденцій може бути результатом того, що автор або сам не володіє всією інформацією, або виконує певне замовлення.

? Як розпізнати маніпуляції?

свободу слова, можливість кожного висловлювати свою думку. Проте ця свобода не може принижувати гідність інших людей. Тому «мова ворожнечі» є формою дискримінації та порушення прав людини.

Комітет міністрів Ради Європи визначає «мову ворожнечі» як усі форми самовираження, що включають поширення, підбурення, сприяння або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму та інших видів ненависті на основі несприй-

? Поясніть зміст зображеного.

няття, у тому числі: нетерпимість висловів у формах радикального націоналізму, етноцентризму, дискримінації та ворожості стосовно національних меншин, мігрантів тощо. Застосування терміна «мова ворожнечі» найчастіше відбувається у сфері правосуддя стосовно порушення прав і свобод людини. При цьому його осмислення поглиблюється. Так, у 2010 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію «Дискри-

мінація на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності», якою засудила використання «мови ворожнечі» стосовно представників ЛГБТ-спільнот. Цим терміном із 1990-х рр. у Європі називають лесбійок, геїв, бісексуалів та трансгендерів.

? Чому «мова ворожнечі» є різновидом порушення прав людини? Наведіть приклади «мови ворожнечі».

ВИСНОВКИ

Мас-медіа можуть використовувати свій вплив на соціум із корисливою метою. Одним із найпоширеніших способів такої діяльності є спотворення інформації та маніпулювання нею, формами її доне-

сення до аудиторії задля формування потрібної суспільної думки. Найпоширенішими ознаками маніпулятивного медіатексту є відсутність джерел інформації, надмірна емоційність такого тексту.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке маніпуляція? Які способи маніпулювання найчастіше використовують мас-медіа?
2. Що таке концепція спрощення?
3. Який медіатекст називають фейковим?
4. **Обговоріть у групах.** Як розпізнати фейк? У чому його небезпека?
5. Як ви розумієте поняття «пропаганда»?
6. Що називають «мовою ворожнечі»?
7. За допомогою пошукових систем Інтернету перегляньте деякі медіатексти. Знайдіть ті, які використовують «мову ворожнечі».
8. Проведіть дискусію, якою має бути діяльність мас-медіа під час ведення воєнних дій.
9. Як наведені епіграфи до теми відображають її зміст? Який із них вам найбільше подобається? Чому?
10. Напишіть есе на тему «Чому маніпуляції в медіапросторі небезпечні для окремої людини і суспільства загалом?»
11. Підготуйте невеликі повідомлення про відомі приклади медіаманіпуляцій у недавньому минулому України та світу.
12. Одним із видів маніпулювання є пересмикування. За допомогою пошукових систем Інтернету спробуйте дізнатися більше: 1) що таке пересмикування; 2) у чому полягає особливість пересмикування порівняно з іншими видами маніпулювання; 3) де й коли воно найчастіше використовується.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Із якою метою в мас-медіа використовують маніпуляції?
2. Яку інформацію називають достовірною?

Коли людина помиляється, це може кожен помітити, коли вона бреше — помітити не кожен.

Йоганн Гете

Брехня відкриває тому, хто вміє слухати, не менше, ніж правда. А іноді навіть більше!

Агата Крісті

Ніколи стільки не брешуть, як під час війни, після полювання і напередодні виборів.

Отто фон Бісмарк

Перші судження зазвичай бувають правильними, оскільки людина, яка їх висловлює, зосереджує всю свою спостережливість, глибоко сприймаючи отримані враження.

Жорж Санд

ТЕМА 4. КРИТИЧНЕ СПРИЙНЯТТЯ ТА ПРОТИДІЯ МАНІПУЛЯЦІЯМ МАС-МЕДІА

1. Перевірка достовірності інформації в мас-медіа

Українське законодавство передбачає захист права своїх громадян на отримання достовірної інформації. Так, у статті 302 Цивільного кодексу України зазначено: «Фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію». Однак при цьому особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися в її достовірності. Проте закон не пропонує механізмів її перевірки. Тому кожен споживач інформації має самостійно подбати про те, щоб не стати жертвою маніпуляцій у мас-медіа.

Головним правилом уникнення маніпуляцій у мас-медіа є застосування споживачем інформації правил логіки та здорового глузду. Перше із цих правил стверджує, що за найменшого сумніву в достовірності інформації її потрібно перевіряти в інших джерелах. Важливим правилом перевірки будь-якої інформації є те, що її мають підтвердити два незалежні джерела, щоб вона вважалася **достовірною**. Достовірною називають правдиві та максимально повні дані про події, явища, людей.

Формальною ознакою достовірності є наявність у тексті посилання на першоджерело інформації. Якщо воно відсутнє, особливо у випадку наведення статистики, даних соціологічних досліджень, висновків або оцінок офіційних осіб тощо, матеріал не заслуговує на довіру.

Проте й наявність посилань не гарантує достовірності. Тому під час перевірки джерел інформації необхідно враховувати їхній характер. Наприклад, які суспільно-політичні погляди має той чи інший автор, хто є власником того чи іншого медіаресурсу (телеканалу, сайта). Якщо йдеться про Інтернет, то найкраще знайти першоджерело інформації — той інтернет-ресурс або користувача соціальної мережі, який першим його поширив.

У випадку, коли першоджерело є загальновідомим та авторитетним, його статус гарантує достовірність інформації. Відомі ресурси не ризикуватимуть своїм статусом заради сумнівних сенсацій. Разом із тим навіть вони не застраховані від випадкових помилок. Наявність у матеріалі посилань на офіційні електронні ресурси органів державної влади, провідних інформаційних агентств, наукових академічних структур може бути свідченням достовірності інформації.

Якщо те, як автори медіатексту пояснюють офіційний документ або твердження з іншого джерела, викликає сумнів, або посилання

на такий документ здається недоречним, у першоджерелі, що його наводить, необхідно знайти таку інформацію:

- де й ким він був створений;
- чи є він чинним;
- чи є він відкритим, і якщо ні, то яким чином і з якою метою його оприлюднили.

2. Факт і судження

Під час визначення достовірності інформації важливо відрізнити факт від судження автора про нього. **Факт** — це реальна подія, що відбулася, яку можна прив'язати до конкретного часу або місця; явище або існуючий стан речей. Тому якщо текстовий уривок, речення містять числові дані, говорять про подію, яка вже відбулася, то такий уривок описує факт.

Судження виражають думку людини про факт. Вони можуть бути і позитивними, і негативними, а також існувати у формі прогнозів і припущень, порівнянь та оцінок. Тому часто висловлення автором думки стосовно фактів ще називають оцінними судженнями. Ознаками оцінних суджень є:

- наявність у реченні вступних слів (звичайно, без сумніву, очевидно, напевно,

3. Авторство медіатексту

Автори медіатекстів — люди добре соціалізовані, оскільки медіатексти завжди розраховані на широку аудиторію. Проте вони можуть по-різному представляти себе в тексті — або перетворювати його на висловлення власної позиції, використовуючи приклади із власного життя, закликати публіку до осмислення певної проблеми, або ж, навпаки, відмежовувати себе від тексту,

Поставивши такі питання до першоджерела, можна дізнатися більше про тему, якої воно стосується, і зрозуміти, чи є воно достовірним.

? Чи можна вірити всьому тому, що є в мас-медіа?

можливо, ймовірно, здається, перш за все, крім того, навпаки, з іншого боку);

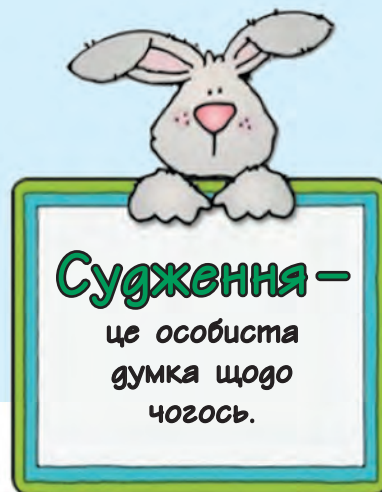
- автор висловлює думки про майбутнє, наприклад про можливі наслідки події, що вже відбулася;
- думку автора підкреслюють слова чи фрази: *мені здається, я вважаю, на мій погляд* тощо.

Інформаційний текст має містити достовірну фактичну інформацію, після якої автор може висловити свої судження щодо неї. Проте при цьому автор має бути стриманим у висловленні своєї позиції, щоб у спробах довести свою думку не перетворитися на маніпулятора.

? Яку роль факт і судження відіграють у медіатексті?

намагаючись лише подавати інформацію, а аудиторія має сама вирішувати, що з нею робити.

Незалежно від стилю, який використовує автор, він завжди, як це називають дослідники, «незримо присутній у тексті». На творення будь-якого тексту впливають погляди автора на світ, його мова, освіта, культурне середовище, те, як він розуміє свою

аудиторію, завдання, які він перед собою ставить, створюючи конкретний текст. Це виявляється в тому, на які теми автор пише, до якої аудиторії звертається, як висловлює свою позицію, навіть якими словами користується. Наприклад, чи він вживає спеціальну термінологію; чи пояснює «народною» мовою, як позиціонує себе: чи як «один із нас», чи як «ментор» — той, хто розповідає аудиторії, «як правильно», чи намагається бути «суддею», відверто не демонструючи свої симпатії або антипатії. Загалом жоден текст ніколи не буває повністю знеособленим і вільним від впливу «людського чинника».

Таким чином, завданням автора є створити такий медіатекст, де будуть збалансо-

вано подані факти та судження про них, власна думка автора буде чітко відмежована від фактів. Такий текст, з одного боку, дасть читачам можливість зорієнтуватися в проблемі, ознайомитися з фактами, позиціями щодо неї, але при цьому не потрапити під цілковитий вплив однієї точки зору. Тому ознаками якісного збалансованого інформаційного медіатексту є:

- баланс думок;
- відокремлення фактів від висновків та оцінок;
- достовірність інформації;
- повнота (вичерпність) інформації.

? Яким має бути автор якісного медіатексту?

ВИСНОВКИ

Для того щоб отримати якісну інформацію з медіатекстів, необхідно керуватися здоровим глуздом та логікою, а також пам'ятати кілька нескладних правил.

По-перше, необхідно вміти відмежовувати факти від думки автора про них. По-друге, слід за найменшого сумніву перевіряти достовірність джерел інформації.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яку інформацію вважають достовірною?
2. Якою є основна ознака достовірності наведеної в тексті інформації?
3. Що таке факт і судження?
4. Як факт і судження пов'язані між собою?
5. Що є ознакою того, що речення містить фактичну інформацію?
6. Якими є ознаки оцінного судження?
7. Чи може з медіатексту бути повністю усунутий «слід» його автора?
8. Які ви можете назвати правила перевірки джерел інформації?
9. Як, на вашу думку, відрізнятиметься сприйняття аудиторією одних і тих самих фактів, але поданих різними авторами з різними стилями письма?
10. Як пов'язані автор та його текст?
11. За допомогою пошукових систем знайдіть в Інтернеті приклад медіатексту й проаналізуйте його, дотримуючись правил, наведених у висновку.
12. Висловіть свою думку стосовно епіграфів до теми. Чи згодні ви з ними? Чому?
13. Напишіть есе на тему «Як сприймати мас-медіа і не стати жертвою маніпуляцій?»

Парадокс Інтернету: він з'єднує людей, що перебувають далеко, але роз'єднує з тими, хто перебуває поруч. Інтернет — це лише інструмент. Усе залежить від того, хто і з якою метою його використовує.

Білл Гейтс

Скажи мені, що ти шукаєш в Інтернеті, і я скажу тобі, хто ти.

Ірина Бандик

Інтернет — засіб досягнення патологічних станів розуму.

Філіпп Адамс

ТЕМА 5. ІНТЕРНЕТ

1. Інтернет

Серед усіх видів мас-медіа Інтернет набуває дедалі більшого значення в першу чергу завдяки тому, що в ньому сформувалися умови для постійних двосторонніх зв'язків, які дозволяють не лише отримувати інформацію, але й висловлювати своє ставлення до неї. Завдяки Інтернету ми маємо доступ до єдиного інформаційного простору з найвіддаленіших куточків планети.

На думку більшості дослідників, сучасні інтернет- та соціальні мережі сприяють розвитку творчої енергії індивідів, ліквідують суспільну ієрархію, ефективно підтримують демократію, сприяють цілеспрямованому зростанню впливу людей, що раніше були лише пасивними споживачами інформації, і створенню нових форм зворотного зв'язку в мас-медіа.

Важливою перевагою Інтернету над іншими видами мас-медіа стало те, що інформація поширюється майже миттєво, незважаючи на державні кордони. Це позбавляє органи влади можливості цензури або обмеження інформації.

Вільне поширення інформації Інтернетом робить неможливим здійснення державою контролю над соціумом, що демонструє його несумісність з антидемократичним політичним режимом. Не випадково в Північній Кореї з 2001 р. заборонено користування Інтернетом.

Це має як переваги, так і недоліки. Досить часто користувач не може бути впевнений у якості або достовірності запропонованої йому інформації. Недостовірні джерела інтернет-інформації важко розпізнати одразу, що може спричинити чимало проблем для осіб, не причетних до подій, про які йдеться.

Іншою проблемою розвитку сучасних мас-медіа є те, що основні інформаційні процеси у світі контролюють фактично декілька інтернаціональних центрів. Так, 90% інформаційного продукту сьогодні виробляють 13 країн. Слабкість інформаційної індустрії інших держав, до яких, на жаль, належить і Україна, перетворює їх на своєрідну периферійну зону, залежну від отриманого з-за кордону інформаційного продукту. Небезпека цього полягає в тому, що цей продукт може суперечити національним інтересам держави, яка його отримує. Подолати цю суперечність допомагають альтернативні інформаційні продукти, що дає змогу споживачеві здійснювати вільний вибір і сприяє розвитку демократії.

? Якими є переваги й недоліки Інтернету?

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які існують види мас-медіа?
2. Якими є обмеження свободи слова?

Кібер- — префікс, що утворює слова зі значенням «пов'язаний із комп'ютерними мережами, Інтернетом».

ДОКУМЕНТ

Українські правники про загрози приватності в Інтернеті

Загрози для приватності можуть бути безпосередніми та опосередкованими, відкритими та прихованими. До безпосередніх належать, наприклад, хакерські атаки, шкідливе програмне забезпечення. До опосередкованих — спостереження, спам, накопичення непрямой інформації. Відкрите втручання зазвичай помітне для користувача та має наслідки у вигляді викрадення, пошкодження, зміни чи знищення інформації про особу. Приховане втручання може залишатися непоміченим, воно спрямоване на отримання інформації, маніпуляції з нею, відкладені в часі, можливу активність у мережі від імені особи. Втручання до приватного життя призводить до матеріальної шкоди для особи (наприклад, зняття коштів із рахунка, купівля товарів чи оплата послуг онлайн, витрати на заміну програмного забезпечення). Шкода може бути також моральною, репутаційною (розміщення в публічному доступі відомостей особистого характеру, поширення неправдивої інформації від імені конкретної людини тощо).

? Які види шкоди визначено в цьому уривку?

2. Безпека та приватність в Інтернеті. Кіберзлочинність

Сучасне суспільство дуже залежить від належного функціонування Інтернету. Це викликає багато питань щодо того, якою має бути ця взаємодія. Наприклад, чимало, якщо не більшість соціальних зв'язків сучасна людина встановлює через Інтернет, що, у свою чергу, породжує проблему приватності в мережі. Інтернет-сайти та служби, соціальні мережі збирають величезну кількість інформації про користувачів: що є предметом пошуку в пошукових системах, які інтернет-сторінки відвідують, які здійснюють покупки, де бувають, що вони вподобали в соціальних мережах, їхні соціальні контакти. Зібрані відомості використовують не лише з метою покращення роботи сайтів, але й для підготовки рекламних оголошень, які нібито мають якнайточніше відповідати запитам потенційного покупця. Також ці відомості потрібні для збирання статистичних даних, що дають змогу ефективно створювати медіапродукт, який відповідатиме очікуванням аудиторії.

Проте ці дані можна використовувати з метою маніпуляції суспільною свідомістю.

ДОКУМЕНТ

Із Посібника з прав людини для інтернет-користувачів

До зобов'язань держав поважати, захищати та підтримувати права людини належить і нагляд за приватними компаніями. Права людини, які є універсальними та неподільними, а також пов'язані з ними стандарти, мають переважну силу перед загальними вимогами та умовами, що висувають до інтернет-користувачів будь-які суб'єкти приватного сектору.

Інтернет є суспільно важливим ресурсом. Люди, спільноти, органи державної влади та приватні компанії здійснюють свою діяльність через Інтернет і законно сподіваються на те, що матимуть доступ до інтернет-послуг, які надаватимуться без будь-якої дискримінації, за розумну ціну, а також будуть безпечними, надійними та безпребійними. Крім того, ніхто не повинен зазнавати неправомірного або безпідставного втручання в реалізацію своїх прав та основоположних свобод під час користування Інтернетом. Користувачі повинні мати підтримку для розуміння та ефективної реалізації ними прав людини в режимі онлайн у разі обмеження або порушення їхніх прав та свобод.

? Які зобов'язання має держава перед користувачами Інтернету?

Добре вивчивши аудиторію, спеціалісти одну й ту саму думку подають у різний спосіб, щоб донести її до різних соціальних груп.

Іншою загрозою приватності є безпека комунікації. Завжди є ризик того, що листування — особисте чи пов'язане з роботою, навчанням — може потрапити до вільного доступу як через умисні дії, так і через недбалість та необережність.

Значною проблемою є питання авторського права в Інтернеті. Часто можна спостерігати, як будь-який новий медіапродукт поширюють мережею без зазначення авторства, причому на певному етапі на цьому й заробляють, у той час як автор продукту не отримує винагороди за свою інтелектуальну працю.

Поряд із тим чимало людей, позиціонуючи себе в Інтернеті, створюють так званий віртуальний образ, який досить часто не відповідає дійсності. Ці люди намагаються перенести свій інтернет-образ до реального життя. Невдалість таких спроб поряд із неузгодженістю між реальним та віртуальним життям може стати причиною психологічного дискомфорту.

Людина здатна самостійно уникнути багатьох загроз своїй приватності в Інтернеті. Перш за все, не варто свідомо розміщувати в мережі ту інформацію, яка може бути використана зі шкодою для користувача. По-друге, соціальні мережі пропонують широке поле для налаштувань конфіденційності та регулювання того, яку інформацію робити відкритою для загалу, а яку — ні. По-третє, загальна обачність, дотримання тих самих правил спілкування та взаємодії з інформацією, що і в реальному житті, а також уважність до конкретних порад з інтернет-безпеки дозволять уникнути певної кількості загроз.

Велику групу небезпек в Інтернеті об'єднує поняття **кіберзлочинності**. Так називаються ті злочини, що здійснюються у сфері інформаційних технологій. Це передусім поширення шкідливого програмного забезпечення (вірусів), злом паролів, крадіжки номерів банківських карт та інших банківських реквізитів, фішинг (вимагання в користувачів мережі персональних даних, у тому числі банківської інформації). Кіберзлочинністю є й поширення через Інтернет протиправної інформації (наклепу, матеріалів порнографічного характеру, матеріалів, що розпалюють міжнародну та міжрелігійну ворожнечу тощо), порушення авторських прав шляхом незаконного поширення інтелектуальної власності в Інтернеті (піратство), а також неправомірне, шкідливе втручання в роботу різних комп'ютеризованих систем. Також до кіберзлочинності відносять кібертероризм — використання комп'ютерних мереж для планування й підготовки терористичних актів та інших діянь, що загрожують суспільній безпеці. За здійснення цих злочинів українським законодавством, як і законодавствами інших країн, передбачена кримінальна відповідальність. У Національній поліції України діє Де-

ЦІКАВО ЗНАТИ

На думку відомого дослідника соціальних проблем сучасності М. Костельса, сьогодні людство переживає інформаційно-технологічну революцію, найвагомим наслідком якої стане формування «мережевого суспільства». Завдяки Інтернету, що є центральною ланкою цих перетворень, формується нова культура віртуальної реальності. Вчений стверджує, що зараз «місцевості втрачають своє культурне, історичне, географічне значення та реінтегруються у функціональні мережі чи в образні колажі, залучаючи до життя простір потоків, що замінює простір місць. Час — минуле, сьогодення, майбутнє — можна програмувати так, щоб вони взаємодіяли одне з одним у будь-якому повідомленні... Це культура реальної віртуальності, де вигаданий світ є вигадкою в процесі її створення».

? Що дослідник розуміє як «культуру реальної віртуальності»?

партамент кіберполіції, завданням якого є боротьба з кіберзлочинністю.

За словами правників, характерними рисами кіберзлочинів є те, що визначити сам факт їх здійснення не завжди можливо. Це робить кіберзлочини особливо небезпечними. Часто їх наслідки пояснюються недбалістю або неухважністю користувачів; транснаціональністю — для кіберзлочинців не існує державних кордонів; нерозвиненістю законодавства та відсутністю у правоохоронців багатьох країн належного матеріально-технічного забезпечення.

Правоохоронні органи з протидії кіберзлочинності пропонують кілька базових кроків, виконання яких дозволить значно зменшити рівень кіберзагрози:

- не звертати уваги на дзвінки й текстові повідомлення про виграші з незнайомих номерів, ніколи не передзвонювати на них, не відправляти повідомлення;
- не розміщувати надто детальну або таку, що можна використати як компрометуючу, інформацію про себе та своїх близьких;
- нікому не повідомляти реквізити своєї банківської карти, з усіма питаннями звертатися безпосередньо до відділення банку;
- встановити надійний антивірус і регулярно проводити повну перевірку системи;
- купувати тільки ліцензійне програмне забезпечення.

? Чи руйнує Інтернет приватне життя?

ПОСИЛАННЯ — ЦЕ НЕБЕЗПЕЧНО**ФІНАНСОВІ НЕБЕЗПЕКИ**

Не переходьте за посиланнями, позначками на фото від невідомих користувачів і навіть ваших перевірених друзів, якщо вони викликають у вас підозру. Перш ніж натиснути на посилання, перепитайте в автора, чи це справді він надіслав вам його. В іншому разі ви

можете стати жертвою вірусів або соціальної інженерії.

СПІЛКУЙТЕСЯ ЛИШЕ З ПЕРЕВІРЕНИМИ КОНТАКТАМИ**СОЦІАЛЬНІ НЕБЕЗПЕКИ**

Уникайте незнайомих. Критично ставтеся до публічної інформації, яку поширюють у мережі люди. За ширмою кумедних котиків може ховатися небезпечна особа, яка здатна вам нашкодити.

АНАЛІЗУЙТЕ ПОВІДОМЛЕННЯ**СОЦІАЛЬНІ НЕБЕЗПЕКИ**

Уважно аналізуйте формат і стиль спілкування з вашими контактами. Пам'ятайте, що неадекватні або інші підозрілі повідомлення від знайомих, позначки вас на дивних фотографіях, можливо, означають, що акаунт знайомого зламали. Ви можете бути наступним!

ТРОЛІНГ**СОЦІАЛЬНІ НЕБЕЗПЕКИ**

Не забувайте, що, принижуючи, ображаючи або висміюючи когось, ви граєте життям, а можете й самі стати об'єктом цькування. Сприймайте спілкування в соціальних мережах так, ніби ви говорите віч-на-віч із Майком Тайсоном.

? Наведіть приклади, що свідчать про небезпечність порушення зазначених норм.

3. Права людини та особливості захисту прав дитини в Інтернеті

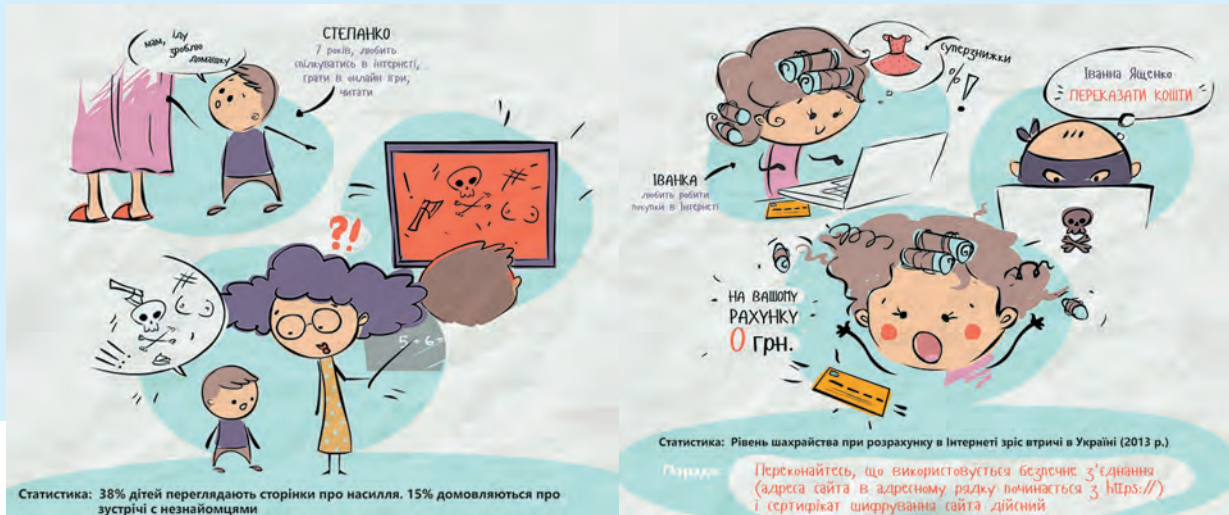
Інтернет як місце, де людина проводить багато часу, має справу з важливою інформацією, яка впливає на її соціальні зв'язки та психологічний стан. Тому міжнародні правозахисні організації розробили низку актів, спрямованих на захист прав людини в інтернет-середовищі. Так, 6 липня 2012 р. під час проведення 20-ї сесії Комітету з прав людини ООН було прийнято Резолюцію про сприяння та захист прав людини в Інтернеті. У тексті документа зазначалося, що всі права, які належать людям «офлайн», мають бути захищені і в онлайн-режимі. Зокрема, це стосується права на свободу вираження поглядів та право на приватність. Згідно з позицією Комітету, право вільно висловлювати свої думки та погляди має бути захищене без жодних перешкод незалежно від медіаресурсів та технічних засобів.

Також цим документом визначено, що основний принцип захисту приватних даних у сучасних демократичних державах можна

звести до «таких двох положень: 1) пріоритетним є право особи розпоряджатися своїми персональними даними; їх використання без дозволу власника тягне відповідальність згідно із законодавством; 2) для будь-кого, хто здійснює користування персональними даними фізичних осіб із їхнього дозволу, встановлено відповідальність у разі умисного розголошення цих даних третім особам (якщо тільки фізична особа не дала дозвіл на таке розголошення)».

Також Рада Європи у 2014 р. оприлюднила Посібник із прав людини для користувачів Інтернету, де йдеться про права людини в мережі й про можливі дії в разі їх порушення.

Захист прав дитини в Інтернеті, з одного боку, відбувається в межах захисту прав людини загалом, але з іншого, діти та підлітки є особливо вразливими до багатьох кіберзагроз. В Україні значним напрямом захисту прав дітей в Інтернеті стало створення

переліків додатків, сайтів, ресурсів, які водночас будуть безпечними для дітей, а з іншого — задовольнятимуть їх потреби в пошуку інформації, спілкуванні, навчанні, розвагах. Нині провідні розробники світу пропонують «дитячі» версії своїх додатків, що автоматично фільтрують невідповідний контент (вміст). Крім того, існує кілька рейтингових систем, які аналізують електронну продукцію та встановлюють рекомендовані вікові обмеження, щоб не травмувати дитячу психіку.

Психологи та правники рекомендують дорослим, які виховують дітей, обговорювати теми кіберзлочинності та кібербезпеки, навчати дітей, як уникати основних загроз в Інтернеті й водночас не використовувати Інтернет для поширення злісних пліток, погроз та ху-

ліганських дій, вважають корисним обговорення з дітьми їх інтернет-друзів, інтернет-дозвілля. Крім того, дитина сама має знати та застосовувати правила безпеки в Інтернеті: не спілкуватися з підозрілими людьми, не розголошувати особисті дані (від точної адреси проживання й номеру телефону до інформації про дорослих, їхні посади, рівень заробітку), не реєструватися на підозрілих сайтах та не завантажувати з Інтернету контент, у безпеці якого немає впевненості. У будь-якому випадку безпека дітей в Інтернеті є спільним завданням дорослих та дітей.

? У чому полягає основний принцип захисту приватних даних у сучасних демократичних державах?

ВИСНОВКИ

Інтернет є важливою частиною функціонування сучасного соціуму. У той самий час значна частина людського спілкування відбувається за його допомогою. Проте Інтернет не є цілковито безпечним

місцем. Існують такі загрози, як можливість втрати цифрових даних, здобуття їх сторонніми особами та поширення поза бажанням власника. Тому обачність в Інтернеті не є зайвою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яке місце належить Інтернету в сучасному суспільстві?
2. Як Інтернет сприяє побудові демократичних суспільств?
3. Які загрози, що існують в Інтернеті, ви можете назвати?
4. Складіть перелік правил безпечного користування інтернет-ресурсами.
5. Як існують види загроз приватності в Інтернеті?
6. Як Інтернет вплинув на спілкування між людьми?
7. Які існують міжнародні документи, що стосуються захисту прав людини в Інтернеті?
8. На кому, на вашу думку, лежить більша відповідальність за захист особистих даних в Інтернеті — на користувачах, на власниках, розробниках, технічному персоналі інтернет-ресурсів, провайдерах, державі загалом?
9. Яким є місце соціальних мереж у вашому житті? Які їхні функції ви використовуєте найактивніше? Як ви дбаєте про захист особистої інформації?
10. Поясніть, як ви розумієте епіграфи до теми. Із якими ви згодні, а з якими — ні? Чому?
11. Напишіть есе на тему «Яку роль відіграє Інтернет у моєму житті?»

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Створюємо шкільні медіа

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке мас-медіа?
2. Якими є їхні функції в соціумі?
3. Якою є основна мета мас-медіа?
4. У чому полягає відповідальність мас-медіа перед соціумом?

МЕТА:

- набути досвіду створення медіапродукту на прикладі шкільної газети.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Створити п'ять малих груп, які отримують різні завдання. Чотири групи впродовж тижня збирають і готують інформацію за певними напрямками — навчання, поведінка, участь у громадському житті й відпочинок учнів свого навчального закладу. П'ята відіграє роль редакції, яка опрацьовує зібрані матеріали й готує їх до друку.
2. Після випуску газети групи обговорюють, як працювали, із якими проблемами зіткнулися, чого навчилися, та оцінюють власну роботу.

ХІД РОБОТИ

1. Презентуйте створену газету.
2. Представте в групах алгоритм роботи й проблеми, які довелося долати.
3. Обговоріть представлені презентації та оцініть роботу.
4. Сформулюйте узагальнювальні висновки відповідно до мети заняття.

1. Як називається нагляд і контроль держави за мас-медіа?
А реклама
Б лобізм
В цензура
Г «джинса»
2. Як називають гарантовану державою можливість людини безперешкодно висловлювати думки в мас-медіа?
А свобода пересування
Б свобода совісті
В свобода слова
Г свобода зібрань
3. Медіа — це
А інструменти та засоби передачі будь-якої інформації з будь-якою метою
Б відомості, що прийняті та усвідомлені споживачем і визнані ним як важливі
В вид інформації, розрахований на масового споживача
Г засоби поширення інформації для масового споживання
4. Що із запропонованого НЕ є ознакою медіатексту?
А вторинність
Б завершеність
В потокове виробництво
Г колективне виробництво
5. Яка основна відмінність соціальної реклами від інших її видів?
А спрямованість на широкі кола населення
Б фінансується благодійними організаціями або державою
В не розрахована на отримання прибутку в кінцевому результаті
Г створюється задля використання в політичній боротьбі
6. Основоположним принципом якого підходу до пояснення свободи слова є те, що людська гідність не може бути забезпечена без свободи слова?
А ліберального
Б утилітарного
В позитивістського
Г демократичного
7. Що з наведеного нижче вважається головним принципом роботи професійного журналіста?
А виховування патріотичних громадян своєї країни
Б формування суспільної думки, корисної для загального блага
В забезпечення читачів інформацією, що відповідає їхнім смакам та очікуванням
Г надання читачам цінної, повної, достовірної інформації

8. Цензура в демократичних суспільствах характеризується
- А втручанням держави у творчу діяльність митців задля недопущення поширення небажаних для влади ідей
  - Б обмеженням поширення відомостей, що зображують владу в негативному світлі
  - В забезпеченням стабільності державного ладу поряд із дотриманням прав і свобод людини
  - Г існуванням системи обов'язкових дозволів, сертифікацій, реєстрацій, ліцензій, які мають отримати мас-медіа для роботи
9. Як у середовищі журналістів називають приховану рекламу?
- А «джинса»
  - Б фейк
  - В медіа
  - Г маніпуляція
10. Якщо в медіатексті активно використовують емоційно забарвлені слова, оцінні судження, заклики до конкретних дій, він є
- А професійним
  - Б неупередженим
  - В маніпулятивним
  - Г інформативним
11. Наявність чого з переліченого в медіатексті рекомендують вважати ознакою його достовірності?
- А даних соціологічних досліджень
  - Б двох або більше джерел інформації
  - В коментарів експертів
  - Г цитат з офіційних документів
12. Доступність із найвіддаленіших куточків планети до єдиного інформаційного простору найповніше забезпечує
- А реклама
  - Б преса
  - В телебачення
  - Г Інтернет

Розділ VI

Взаємодія громадян і держави в досягненні суспільного добробуту

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке піраміда Маслоу? Як вона класифікує потреби людини?
2. Якою є роль праці у становленні людини?

Потреби — прояв необхідності мати певні блага, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо бажання залишається незадоволеним.

Великі нації ніколи не стають бідними через марнотратство і нерозсудливість приватних осіб, але вони нерідко бідніють через марнотратство й нерозсудливість державної влади.

Адам Сміт

Турбота про задоволення потреб має таке ж значення, як і турбота про наше життя й наш добробут; вона є найважливішою з усіх людських прагнень.

Карл Менгер

Я завжди стверджував, що закони економіки — це закони життя.

Герберт Саймон

У всі часи люди не знали, чого вони хочуть, до тих пір, поки їм це не покажеш.

Стив Джобс

ТЕМА 1. ЗАВДАННЯ ЕКОНОМІКИ

1. Економіка як задоволення потреб людини

Історично для людства праця була й залишається головним засобом забезпечення свого існування та основою господарської діяльності людей. У процесі господарської діяльності між людьми виникли взаємини, які дали можливість забезпечувати себе всім необхідним, покращувати добробут більш ефективними методами. Систему відносин із використання ресурсів у господарській діяльності почали називати економікою. Також **економіка** — це наука про організацію та управління матеріальним виробництвом, ефективне використання ресурсів, розподіл, обмін, збут і споживання товарів та послуг.

У першому розділі вже згадувалося про те, що людина має ієрархію потреб, яку відомий американський соціолог Абрагам Маслоу запропонував зображати у формі піраміди. Нагадаємо, що в основі такої піраміди перебувають фізіологічні потреби в продуктах харчування, одязі, житлі, відтворенні роду. Наступний рівень — потреба в безпеці, захист від негативних зовнішніх чинників (посягання на свободу та життя) і від соціальних проблем (від безробіття, злиднів тощо). Третій і наступні рівні стосуються взаємодії людини й суспільства — потреба в доброзичливому спілкуванні, самовираженні, визнанні.

Усі потреби можна виділити в певні групи, тобто здійснити **класифікацію потреб**. Така класифікація може бути проведена за різними критеріями. Очевидним є поділ потреб людини на **фізичні**, або матеріальні (у їжі, одязі, житлі, предметах побуту), та **духовні** (в освіті, творчості, естетичній насолоді тощо).

Якщо ж за критерій взяти, кого стосуються і як задовольняються потреби, то можна виділити **особисті** (індивідуальні), **групові** (колективні) та **суспільні потреби**. Наприклад, задовольнити потребу в їжі та одязі людина може індивідуально; груповою може бути потреба учнів класу перемогти на конкурсі; суспільною потребою може бути чисте й безпечне довкілля.

За ознакою часу потреби можна поділити на **поточні** та **перспективні**. Так, наприклад, для певного учня середньої школи потреба мати підручник з економіки є поточною, а, скажімо, придбання власного автомобіля — перспективною потребою.

Потреби завжди усвідомлені людиною, їм надається конкретне змістове забарвлення, пов'язане зі своєрідністю цієї людини. Поміж **чинників, що впливають на формування потреб**,

особливе місце посідають вік і стать людини, місце проживання, культурні традиції та звички, рівень доходів тощо.

Потреби існують також у підприємств та урядів. Підприємства прагнуть мати у своєму розпорядженні будівлі, транспортні засоби, необхідні інформаційні системи тощо. Уряд (громада, місцева спільнота), уособлюючи колективні потреби громадян або свої власні, прагне будувати дороги, школи, лікарні тощо.

Разом із розвитком людини відбувається розвиток її потреб. Потреби людини не лише

кількісно збільшуються, але і якісно змінюються. Можна зробити висновок, що потреби людини безмежні у своєму розвитку. Це зумовлено розвитком виробництва та науково-технічним прогресом, а також розвитком самої людини, її інтелекту. Значний вплив на потреби в сучасних умовах має реклама.

Задоволення одних потреб породжує виникнення інших. У цьому знаходить свій прояв безмежне зростання потреб, що має закономірний характер.

? Як економіка задовольняє потреби людей?

2. Процеси, що забезпечують задоволення потреб

Засобом для задоволення потреб є **благо**.

Економічна наука розподіляє всі життєві блага на дві групи: дарові блага (неекономічні) та економічні.

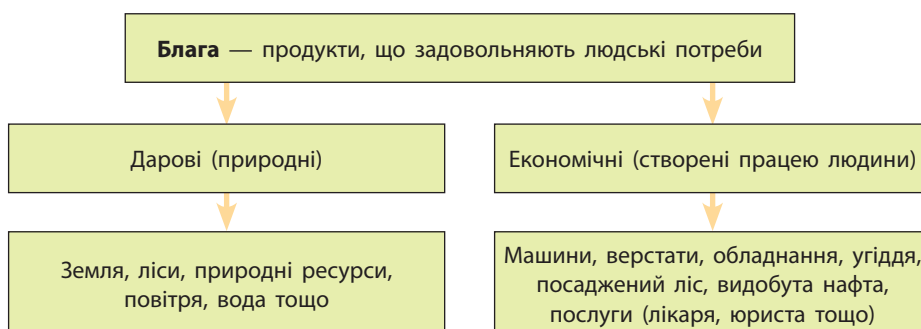
Дарові блага (переважно природні) доступні людям в обсязі, набагато більшому, ніж величина потреби в них. Ці блага не потрібно виробляти, тому люди можуть споживати їх безкоштовно: повітря, сонячне

світло, багатства океанів тощо. Економічне благо є рідкісним благом.

Економічні блага — це ті товари й послуги, обсяг яких недостатній для задоволення потреб людей і може бути збільшений лише шляхом витрати праці та інших ресурсів.

Економічні блага поділяють на споживчі та інвестиційні. *Споживчі блага* безпосередньо

ВИДИ БЛАГ

задовольняють потреби споживачів. *Інвестиційні блага* — це всі блага, які використовують для виробництва споживчих благ. Їхні корисні властивості споживають не для того, щоб задовольнити потреби людей, а для того, щоб здійснити процес виробництва.

Блага *індивідуального споживання* — предмети споживання й засоби виробництва, які споживає лише той, хто бажає та спроможний сплатити за них. *Суспільні блага* створюються не для продажу споживачам, а також не купуються і не продаються на ринку. Кошти на створення розглянутих благ держава зазвичай збирає у вигляді податків. До суспільних благ можна віднести суспільну безпеку, національну оборону тощо.

Економічні блага поділяють на товари та послуги. *Товари* — це продукти праці, що задовольняють потреби не тих, хто їх виробляє, а тих, хто отримує їх у процесі обміну. *Послуги* — це дії, які задовольняють людські потреби. Практично кожна людина протягом свого життя користується послугами сфери освіти, медицини тощо.

Для виробництва будь-яких благ необхідні ресурси (те, за допомогою чого та із чого вони створюються). Основні виробничі ресурси:

- *земля* — природні ресурси, необхідні для виробництва товарів і послуг;
- *праця* — усі фізичні й розумові здібності людини, що застосовують у виробництві товарів і послуг;

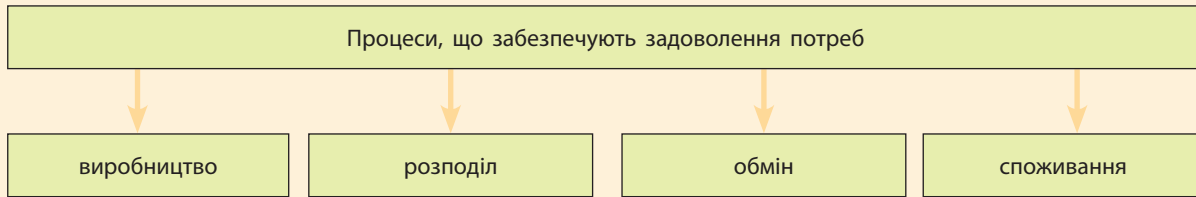
- *капітал* — сукупність матеріальних благ: машини, верстати, будівлі, дороги тощо (гроші використовуються для купівлі машин, устаткування та інших засобів виробництва, проте безпосередньо нічого не виробляють, тому їх не розглядають як виробничий ресурс);
- *підприємницькі здібності* — здатність людини організувати виробництво, приймати рішення, пов'язані з ризиком, упроваджувати інновації тощо (за статистикою, лише 5—10 % дорослого населення мають здатність до підприємницької діяльності, тобто можуть найбільш ефективно поєднати сучасні фактори виробництва, спонукати до ефективної діяльності трудовий колектив, розвивати виробництво на ризиковій, інноваційній основі). Останнім часом дедалі більша кількість економістів визнає за повноправний виробничий ресурс *інформацію*.

Для того щоб вироблені блага потрапили до споживача, необхідно продати їх на ринку. Процес отримання благ за гроші називають **обміном**.

У багатьох сучасних державах для тих громадян, які не можуть брати участь у процесі обміну (тобто не мають достатньо грошей), передбачені механізми **перерозподілу** благ. У такий спосіб держава бере на себе зобов'язання із забезпечення деяких потреб своїх громадян.

Отже, процеси виробництва, обміну, розподілу й споживання благ є ключовими чин-

ЗАДОВОЛЕННЯ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ

? Як зазначені процеси задовольняють потреби людини?

никами в забезпеченні потреб людини та функціонуванні економіки. У цих процесах бере участь велика кількість людей. Їх називають учасниками, або суб'єктами економічних відносин.

Суб'єктами економічних відносин можуть бути:

- домашні господарства (родини) як власники виробничих ресурсів і підприємці — користувачі цих ресурсів;
- працедавці, що наймають на роботу, і наймані працівники;
- власники землі, нерухомості та орендарі, що беруть землю та нерухомість у користування;
- платники податків та органи фінансової влади;
- кредитори та боржники тощо.

Держава здійснює правове регулювання відносин між суб'єктами.

Те, із приводу чого виникають економічні відносини, називають об'єктами економічних відносин. До них належать:

- готові продукти (житло, товари в мережах роздрібною торгівлі);
- доходи державного бюджету або окремої родини;
- матеріальні ресурси (земля, будівлі, машини, устаткування);
- фінансові ресурси (банківські кредити, кошти інвестиційних, страхових, пенсійних фондів);
- прибутки підприємців.

? Як задовольняються потреби людей?

ВИСНОВКИ

Економіка — це наука про те, як максимально задовольнити безмежні потреби в умовах обмеженості ресурсів. Процеси, у результаті яких задовольняються потреби людини, — це виробництво, обмін, розподіл та споживання.

У цих процесах беруть участь люди та їх об'єднання. Їх називають суб'єктами економічних відносин. Те, стосовно чого вони вступають в економічні відносини (товари та послуги), називають об'єктами економічних відносин.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як ви розумієте, що таке економіка?
2. Що таке потреби людини?
3. Чи можна задовольнити абсолютно всі потреби людини?
4. Які чинники необхідні для виробництва благ?
5. Чи можна виділити більш і менш важливі фактори виробництва залежно від того, що виробляється?
6. Які види економічних благ ви можете назвати?
7. Які економічні процеси сприяють задоволенню потреб людини?
8. Які суб'єкти економічних відносин ви можете назвати?
9. Існує інформація, що у 2011 р. сир був продуктом харчування, який найчастіше ставав об'єктом крадіжки. Як це можна пояснити з точки зору задоволення потреб людини? Які інші причини цього можна назвати?
10. Обґрунтуйте доцільність наведених епіграфів до теми. Які її аспекти вони відображають?
11. Напишіть есе на тему «Для чого потрібна економіка?»

Ми всі несемося вдалину на одній і тій самій планеті — ми екіпаж одного корабля.
Антуан де Сент-Екзюпері

У нерозвинених країнах смертельно небезпечно пити воду, у розвинених — дихати повітрям.

Джонатан Рабун

У давнину найбагатшими країнами були ті, природа яких найбільш щедра; нині найбагатші країни — ті, де людина найбільш діяльна.

Генрі Бокль

Економіка — мистецтво задовольняти безмежні потреби через обмежені ресурси.
Лоренс Пітерс

ТЕМА 2. СТАЛИЙ РОЗВИТОК

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як міжнародні організації впливають на економічний розвиток світу?
2. Які існують глобальні проблеми людства?

1. Концепція сталого розвитку

Основна суперечність економічного розвитку сучасного світу полягає в суперечності між потребами, що постійно зростають, та обмеженістю ресурсів, необхідних для виробництва.

Обмеженість ресурсів породжує потребу в їх раціональному використанні та дбайливому ставленні до них, що є однією з глобальних проблем сучасної цивілізації. За умов раціонального природокористування здійснюється максимально повне задоволення потреб у матеріальних благах при збереженні екологічного балансу та можливостей відновлення природно-ресурсного потенціалу. Досягнення балансу між використанням природних ресурсів і незавданням шкоди природі отримало назву **концепції сталого розвитку**. Вона була розроблена ООН наприкінці ХХ ст.

КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

? Поясніть за схемою, у чому полягає сутність названої концепції.

Концепція сталого розвитку ґрунтується на п'яти головних принципах:

- 1) Людство здатне надати розвитку сталого й довготривалого характеру для того, щоб світ відповідав потребам людей, що живуть зараз, не втрачаючи при цьому можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.
- 2) Обмеження, які існують у галузі використання природних ресурсів, відносні. Вони пов'язані із сучасним рівнем техніки й соціальної організації, а також зі здатністю природи до самовідновлення.
- 3) Необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на добробут. Без цього сталий і довготривалий розвиток неможливий. Одна з головних причин виникнення екологічних та інших катастроф — злидні, які стали у світі звичайним явищем.
- 4) Необхідно узгодити спосіб життя тих, хто надмірно використовує ресурси, із можливостями планети.
- 5) Розміри й темпи зростання населення мають узгоджуватися з можливостями Землі.

Концепція сталого розвитку з'явилася в результаті об'єднання трьох основних точок зору: економічної, соціальної та екологічної.

- *Економічна* складова концепції сталого розвитку передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів і застосування природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій, мінімізацію, переробку та знищення відходів.
- *Соціальна* складова спрямована на розширення варіантів вибору людини. Вона передбачає, що людина має брати участь у процесах, які впливають на формування умов її життя, прийнятті і реалізації рішень, контролі за їх виконанням. Важливим елементом є досягнення стабільності, зменшення кількості конфліктів, збереження культурного різноманіття у світі. Ще одним аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ.
- З *екологічної* точки зору сталий розвиток має забезпечувати цілісність природних систем і збереження їхньої життєздатності. Крім того, поняття природних

ЦІКАВО ЗНАТИ

Усі знають, що вода є основою життя на Землі, а отже, її головним ресурсом. Вчені підрахували вартість виробництва різних товарів у водній «валюті»: джинси — 7000 л, 1 кг яловичини — 13 000 л, легковий автомобіль — 150 000 л, порція салату — 23 л, 1 кг пшениці — 1000 л, 1 т сталі — 235 000 л, 1 т цементу — 5500 л, півлітрова пластикова пляшка для води — 8 л.

? Над чим, на вашу думку, варто замислитися на підставі цієї інформації?

систем та ареалів проживання можна розуміти широко, включно зі створеними людиною середовищами, такими як, наприклад, міста. Основну увагу приділено збереженню здатності до самовід-

новлення й адаптації таких систем до змін, а не збереженню їх в «ідеальному», незмінному стані.

? Що таке сталий розвиток?

2. Раціональне використання ресурсів

Уся економічна діяльність людини завжди й повсюдно спрямовувалася на подолання обмеженості ресурсів. Деякі з них надає природа, але ці запаси обмежені (поклади вугілля, руди, наявність запасів нафти, природного газу, інших корисних копалин). Людські ресурси обмежуються здобутою освітою, знаннями, уміннями, кваліфікацією, тобто є наслідком нашого власного розвитку. Добре відомо, що підприємницьку діяльність можуть здійснювати не всі члени суспільства, а тільки їх незначна частина. Деякі з видів ресурсів можуть відтворюватися, і тому їх наявність регулюється людиною.

Концепція сталого розвитку передбачає ощадливе використання всіх ресурсів, особливо тих, запаси яких неможливо відновити (мінеральні ресурси), а також сприяння відтворенню тих, які можна відновити. Деградація природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і втрата біологічного різноманіття скорочують здатність природи до самовідновлення. Тому людина має допомогти їм у цьому.

Найважливішим відновлюваним ресурсом є вода. Наприклад, відтворення її запасів можливе за таких умов:

- зниження споживання води;
- усунення викидів відходів у водойми;
- повне очищення та охолодження стічних вод;

- відновлення та очищення русел річок;
- накопичення вод у штучних водоймах.

Виробництво, що споживає менше ресурсів, потребує більш досконалого технічного обладнання, використання якого веде до зрощання продукції. Тому виробники часто вкрай неохоче йдуть на модернізацію свого виробництва, щоб воно стало більш безпечним для природи не лише стосовно раціонального використання ресурсів, але й щодо незавдання їй шкоди. З огляду на це міжнародною спільнотою було ухвалено кілька договорів, які встановлюють максимальні обсяги виробничих відходів у кожній країні. Одним із найвідоміших став підписаний у 1997 р. країнами — учасницями ООН Кіотський протокол. Він зобов'язує розвинені країни й країни з перехідною економікою скоротити або стабілізувати викиди парникових газів.

Також ще в 1978 р. було підписано Монреальський протокол, який передбачав припинення виробництва хімічних речовин, що руйнують озоновий шар Землі. Екологи вважають, що якщо цей документ продовжить діяти, то вже до 2050 р. озоновий шар буде в безпеці.

Також існує багато інших сфер діяльності людини, пов'язаних з охороною природи. Основними напрямками захисту навколишнього середовища є:

- перехід виробництва на безвідходні технології;

ГЛОБАЛЬНІ ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

- запровадження альтернативної енергетики (добування електроенергії з вітру, сонця, морських припливів, річок тощо);
- використання безпечного транспорту (електромобілі);
- переробка відходів;

- очищення стічних вод;
- зрошення пустель.

? На яких принципах базується раціональне використання ресурсів?

ВИСНОВКИ

Концепція сталого розвитку, запропонована ООН, передбачає, що людське споживання ресурсів має бути таким, щоб не зашкодити розвитку майбутніх поколінь. Ця концепція поширюється на різні сфери життя людини: її спілкування з природою, соціумом,

економікою. Концепція передбачає не «замороження» світового прогресу або повернення до минулого, а розвиток у такій формі, яка б сприяла збереженню балансу й гармонії в навколишньому середовищі та можлива шкода від якої була б найменшою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому, на вашу думку, полягає сутність концепції сталого розвитку ООН?
2. Назвіть головні принципи сталого розвитку.
3. Що передбачає ідея відповідальності людини за навколишнє середовище?
4. Що таке ресурси?
5. Що передбачає раціональне використання ресурсів? Чому це важливо?
6. На які види поділяють ресурси щодо можливості відновлення їхніх запасів?
7. Наведіть приклади відновлюваних та невідновлюваних ресурсів.
8. Які міжнародні угоди, що обмежують завдання людиною шкоди природі, ви можете назвати?
9. Назвіть напрямки охорони навколишнього середовища.
10. Поміркуйте, які існують способи зменшення обсягів споживання ресурсів без зменшення обсягів виробництва.
11. Запропонуйте назви до ілюстрацій на с. 131 та 132.
12. Напишіть есе за одним з епіграфів до теми.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Пригадайте з історії, що таке привласнювальне й відтворювальне господарство.
2. Коли виникли ринкові форми господарювання?

Навчіть папугу казати «попит» і «пропозиція» — і ви отримаєте справжнього економіста.

Томас Карлайл

Сплатити податки й померти має кожен.

Бенджамін Франклін

Економічна проблема — як у кожного взяти, щоб кожному дати.

Генрік Ягодзинський

Без економічної свободи ніякої іншої бути не може.

Маргарет Тетчер

ТЕМА 3. РИНКОВА ЕКОНОМІКА

1. Ринкова економічна система

Для того щоб здійснити свій вибір у світі обмежених ресурсів, господарський суб'єкт повинен мати необхідну інформацію про те, **що, як і для кого виробляти**. Різні форми господарської організації в історії людської цивілізації — первісна община, рабовласницька латифундія, феодалний маєток, капіталістичне чи соціалістичне підприємство — це різним чином упорядковані елементи системи для вирішення трьох основних завдань господарського життя. Історично можна виділити такі економічні системи: традиційну, ринкову, командну. У сучасному світі існують переважно мішані економічні системи, у яких поєднані риси традиційної, командної, ринкової систем.

У **традиційній економіці** методи й технології виробництва, обміну, розподілу доходів ґрунтуються на освячених часом звичаях і традиціях; економічна діяльність вторинна порівняно з релігійними й культурними цінностями. У **командній економіці** переважають суспільна (державна) власність на засоби виробництва, колективне прийняття економічних рішень, централізоване управління економікою за допомогою державного планування, а гіперцентралізм закономірно сприяє розростанню бюрократичного апарату, розпалюванню боротьби за контроль над каналами розподілу благ. **Ринкова економіка** характеризується як система, заснована на приватній власності, свободі вибору й конкуренції.

Система економічних відносин власності охоплює весь господарський процес. Важливо розрізнити право власності й відносини власності. **Право власності** — це право контролювати використання визначених ресурсів і розподіляти витрати й вигоди, які при цьому виникають. Право власності виражає ставлення людини до речі як до своєї або як до чужої, тобто будується за формулою: **суб'єкт → об'єкт**.

Однак у цьому трактуванні немає відповіді на запитання: звідки береться право власності і як воно реалізується? Відповідь міститься в розгляді власності як економічних відносин між людьми. **Відносини власності** — це відносини між людьми стосовно речей, що виражено формулою:

**Суб'єкт ↔ Суб'єкт
Об'єкт**

Проте які саме відносини щодо речей виражає власність? Це відносини присвоєння благ, у тому числі факторів виробництва,

? Спробуйте підбрати назву до ілюстрації.

і відносини відчуження благ. Після того як держава законодавчо врегулює майнові відносини між зазначеними особами, їх наділяють правом власності. Це право включає повноваження власника володіти, користуватися й розпоряджатися майном. **Володіння** — це фізичне володіння річчю, економічним благом.

Користування полягає в праві споживати благо для отримання доходу чи особисто споживати його для задоволення власних потреб та інтересів. **Розпорядження** — право змінювати присвоєність (належність) майна. Воно здійснюється найчастіше шляхом укладання різних угод (купівлі-продажу, обміну однієї речі на іншу, дарування тощо).

Зазначені права власника можуть бути тимчасово обмежені з його ініціативи. Так, людина, що здала в оренду річ іншій особі, позбавляє себе права володіння й користування річчю на термін дії договору оренди.

За сучасних умов у розвинених країнах держава прагне зафіксувати в нормативних документах узгоджені з юридичними законами економічні відносини.

Відносини власності можна подати як два полюси, на одному з яких — **приватна власність**, на іншому — **суспільна власність**. Відносини приватної власності будуються на відокремленому присвоєнні ресурсів і результатів виробництва, суспільної — на спільному присвоєнні. У реальності в чистому вигляді приватна й суспільна власність зустрічаються рідко. Існують різні варіанти переплетення рис приватного й суспільного, що втілюються в різноманітних формах власності: державній, кооперативній, пайовій, акціонерній.

Ринкова економіка гарантує насамперед свободу споживчого вибору на ринку товарів і послуг. Кожен самостійно розподіляє

власні ресурси відповідно до своїх інтересів і за бажанням може самостійно організувати процес виробництва товарів і послуг у тих масштабах, що дозволяють його здібності й наявний капітал. Це означає, що існує свобода підприємництва. Індивід сам визначає, що, як і для кого виробляти; де, як, кому, скільки і за якою ціною реалізовувати вироблену продукцію; яким чином і на що витратити отриманий дохід.

Економічна свобода виступає як необхідний засіб досягнення політичної свободи; у свою чергу, політична свобода є гарантом економічної свободи. У вільному суспільстві індивід може відстоювати й активно пропагувати будь-які, у тому числі радикальні, зміни в соціальній структурі, звичайно, за умови, що його агітація не трансформується в застосування насильницьких дій стосовно інших громадян. Ринкова економіка спирається на обмежену роль державного втручання в економіку. Уряд необхідний лише як орган, що визначає правила ринкової гри та стежить за виконанням цих правил.

Свобода вибору стає основою конкуренції. **Конкуренція** — це суперництво між суб'єктами ринкової економіки за найкращі умови виробництва, вигідну позицію на ринку тощо. Розрізняють конкуренцію продавців, конкуренцію покупців, конкуренцію продавців і покупців.

Досконала (чиста) конкуренція виникає за таких умов: багато дрібних підприємств, що пропонують на ринку однорідну продукцію; частка кожного підприємства настільки незначна, що будь-яке його рішення про підвищення або зниження ціни не позначиться на ціні ринкової рівноваги; для входу нових підприємств до галузі немає жодних перешкод; інформація доступна для всіх клієнтів (наприклад, ситуація влітку

ЦІКАВО ЗНАТИ

Згубність монополії для розвитку економіки усвідомили наприкінці XIX ст., тому з ними було розпочато справжню боротьбу. Першою країною, яка ввела обмежувальні закони для монополій, стали США. У 1890 р. було ухвалено так званий Закон Шермана. Відповідно до нього, фірма, яка контролює понад 65 % ринку, могла бути звинувачена в спробі монополізації. За це закон установлював покарання у вигляді штрафів, конфіскацій та позбавлення волі до десяти років. У 1914 р. було прийнято другий за значенням акт — Закон Клейтона, який забороняв локальне зниження цін для боротьби з конкурентами, злиття фірм за рахунок придбання акцій конкурентів,

якщо такі дії зменшували конкурентну боротьбу, поєднання посад у радах директорів різних фірм та ділових підприємств, що діють в одній сфері бізнесу. При цьому в Законі Клейтона деякі положення Закону Шермана були пом'якшені й уточнені: було дозволено профспілки та сільськогосподарські кооперативи, мирні страйки, пікети та бойкоти. Нині антимонопольні закони діють у всіх економічно розвинених країнах. Вони сприяють розвитку досконалої конкуренції, зростанню економіки.

- ? 1) Що таке ринок?
2) Чи існує ринкова економіка в чистому вигляді?

на ринку овочів, ягід, фруктів). Для недосконалої конкуренції характерні незначна кількість фірм у кожній сфері підприємницької діяльності, можливість якоїсь групи підприємств впливати на ціни (наприклад ринок мобільного зв'язку в Україні). Найбільш яскравим прикладом недосконалої конкуренції є монополія: один унікальний товар пропонує лише один виробник (монополіст), він же встановлює ціну на цей товар і перешкоджає потраплянню на ринок конкурентів.

За методами ведення конкурентної боротьби розрізняють цінову та нецінову, яка ґрун-

тується на технічних перевагах, вищій якості та більшій надійності товару, ефективніших методах збуту, поліпшенні умов оплати тощо.

Добросовісна конкуренція — це таке суперництво, за якого дотримуються правових та етичних норм взаємовідносин із партнерами. Недобросовісна конкуренція передбачає технічне шпигунство, переманювання фахівців-професіоналів, підкуп працівників підприємства-конкурента, неправдиву рекламу (чорні технології) тощо.

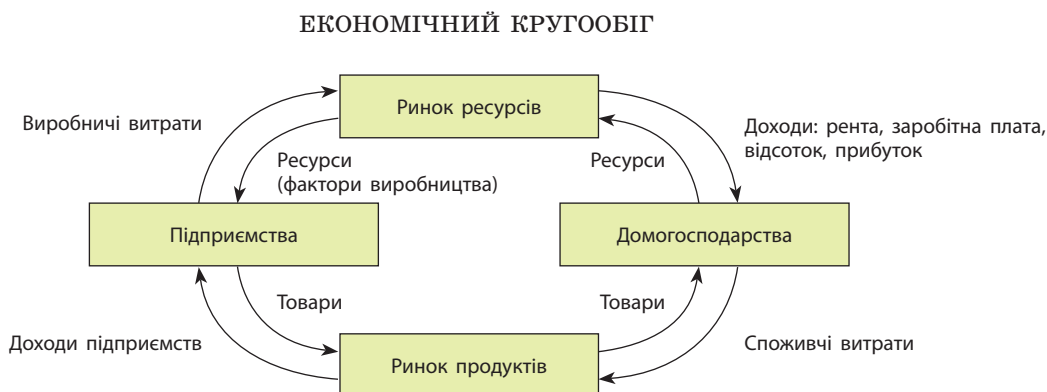
? На чому заснована ринкова економіка?

2. Кругообіг у ринковій економіці

Функціонування будь-якої економіки ґрунтується на взаємопов'язаному русі ресурсів, споживчих благ і доходів, який називають **економічним кругообігом**. Такий підхід до моделювання процесів ринкової економіки базується на тому, що головною одиницею виступає сімейне домогосподар-

ство, яке є основним споживачем товарів та послуг і водночас основним власником ресурсів, необхідних підприємствам для виробництва.

Кругообіг починається з домашніх господарств як власників ресурсів, що постачають на ринок ресурси праці, землю, капітал і під-

? Поясніть за схемою, як відбувається економічний кругообіг.

? Яким чином це зображення допомагає зрозуміти сутність ринкової економіки?

приемницькі здібності. Ресурси потрапляють до підприємств, які, розподіливши та поєднавши їх певним чином, створюють товари та послуги. Товари та послуги опиняються на ринку продуктів, де їх купують домогосподарства. Цим завершується перше (на цій схемі — внутрішнє) коло кругообігу ринкової економіки. Друге коло починається з підприємств. Підприємства, здійснюючи виробничі витрати, виступають на ринку ресурсів

як покупці. Купуючи ці ресурси в домогосподарств, вони сплачують їм доходи: заробітну плату, ренту, відсоток і прибуток. Домогосподарства, отримавши доходи, здійснюють споживчі витрати і на ринку продуктів купують товари та послуги. Підприємства, які ці товари та послуги реалізують, отримують доходи.

? Що покладено в основу кругообігу в ринковій економіці?

3. Закони ринкової економіки

У ринковій економіці головне правило — купити задешево, а продати задорого. Баланс між цими двома прагненнями й породжує головний закон ринкової економіки — закон попиту і пропозиції.

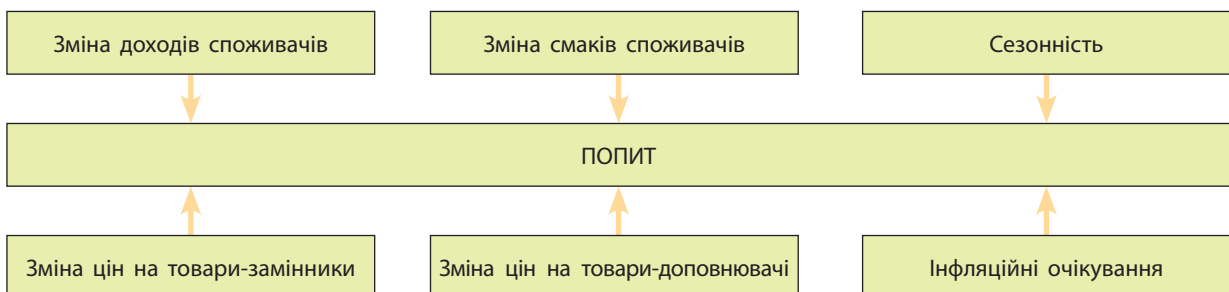
Попит можна визначити як ту кількість товару, яку споживачі бажають та можуть придбати за певною ціною у визначений період часу. Ціна попиту — найвища ціна, яку згодні заплатити споживачі за ту чи іншу кількість товарів. За інших рівних умов величина попиту на товар більша, якщо нижча його ціна (і навпаки). Ця обернена залежність називається **законом попиту**. Якщо припустити, що ціна товару залишатиметься

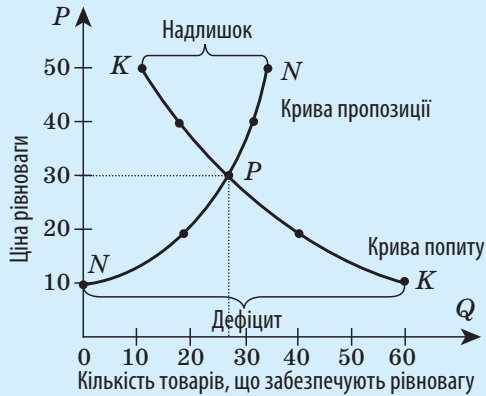
ся незмінною, то інші чинники змінюватимуть сам попит за кожного рівня цін.

До цих чинників належать:

- 1) *зміна доходів споживачів*: зростання доходів зумовлює збільшення попиту на товари й послуги;
- 2) *зміна смаків споживачів, мода*;
- 3) *сезонність*: взимку зростає попит на зимовий одяг, а навесні — на сонцезахисні окуляри;
- 4) *зміна цін на товари-замінники (субститути)*: зростання цін на троянди у квіткових магазинах зумовлює збільшення попиту на інші квіти, наприклад хризантеми;

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПОПИТ

Графік, що відображає взаємозв'язок попиту та пропозиції

- 5) *зміна ціни товарів-доповнювачів* (комплементів): стрімке зростання цін на бензин і дизельне паливо спричиняє зменшення попиту на окремі моделі автомобілів;
- 6) *інфляційні очікування*: за умови появи інфляційних очікувань попит на ті чи інші товари та послуги зростає.

Пропозиція — це та кількість товару, яку виробники готові постачати для продажу на ринку за певною ціною у визначений період часу. *Ціна пропозиції* — найнижча ціна, яку згодні отримати продавці за ту чи іншу кількість товарів.

За інших рівних умов величина пропозиції товару більша, якщо вища його ціна. Ця пряма залежність називається **законом пропозиції**. Якщо припустити, що ціна товару залишатиметься незмінною, то нецінові чинники змінюватимуть саму пропозицію товару за кожного рівня цін.

Головними чинниками, що впливають на пропозицію, є такі:

- 1) *ціни на ресурси*: якщо витрати виробника на сировину, матеріали, паливо, а також робочу силу зменшуються, то ви-

робник пропонуватиме більшу кількість продукції за кожного рівня цін, тобто пропозиція товару зростає;

- 2) *прибутковість галузі*: зростання прибутку в певній галузі робить її більш привабливою, тому приводить до зростання пропозиції;
- 3) *кількість виробників (продавців) на ринку*: якщо кількість виробників певного товару збільшується, то збільшуватиметься і його пропозиція;
- 4) *рівень технологій*: більш досконала технологія виробництва збільшує продуктивність праці та пропозицію товару на ринку;
- 5) *податки та субсидії*: підвищення податків буде збільшувати витрати виробника та скорочувати пропозицію, а державні дотації знижують витрати підприємств, тим самим збільшуючи пропозицію;

- 6) *вплив природно-кліматичних умов*.

Баланс між попитом і пропозицією породжує ту ціну, за яку покупець згоден купити, а продавець — продати.

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОПОЗИЦІЮ

Андрей Шептицький

Проаналізуємо інформацію про попит і пропозицію на ринку певного товару.

Величина попиту, тис. т	Ціна за 1 т, тис. грн	Величина пропозиції, тис. т	Надлишок (+) або нестача (-)
10	20	6	-4
8	30	8	0
6	40	10	+4

За ціною 30 тис. гривень величина попиту та величина пропозиції рівні між собою.

Отже, **ринкова рівновага** — ситуація на ринку, коли величина попиту дорівнює величині пропозиції, ціна попиту збігається із ціною пропозиції.

Ринок ніколи не перебуває в спокої. Чинники попиту й пропозиції впливають на стан рівноваги та здатні його порушувати. Унікальність ринкової моделі ціноутворення полягає в тому, що рівновага може відновлюватися без втручання держави.

4. Функції держави в ринковій економіці

У ринковій економіці держава виступає в ролі регулятора відносин між покупцями і продавцями, вона встановлює деякі «правила гри» законодавчою та судовою владою безпосередньо, а виконавчою — тільки опосередковано, шляхом запровадження різних податків, зборів, пільг тощо.

Ринкова економіка не може існувати без грошей. Проте не у всіх людей є рівні можливості щодо накопичення достатнього рівня багатств для задоволення навіть своїх базових потреб в умовах ринкової

ДОКУМЕНТ

Митрополит Андрей Шептицький про соціальне питання

Два стани — убожіший і багатший — не суть собі з природи ворожими. Блудним єсть суд, що сама природа пхає їх до завзятої вічної боротьби... Капітал і праця не стоять в суцільній і природній суперечності, боротьба між ними випадкова — не конечна. Капітал не обійдеться без праці, а праці потреба капіталу. Зі згоди і лучности, так, як в кожній річі, так і тут, слідує порядок і краса; незгода і боротьба приносить все замішанне, нелад і упадок...

Віддати кожному то, що йому належить, кожде его право пошанувати — се підстава всякого ладу, до котрого веде наука Церкви... коли абсурдом є дбати про одну частину громадян і занедбувати іншу, Держава має обов'язок дбати про добробут робітників. Інакше порушується справедливість, яка вимагає віддати кожному, що йому належить.

- ?
- 1) Як автор розумів сутність соціального питання?
  - 2) Чи згодні ви з ним? Чому?

Трапляються ситуації, коли ціни визначають «згори» державні органи. Прикладом може бути встановлення урядом ціни «стелі» або «підлоги». Ціна «стелі» нижча за ціну рівноваги, її встановлюють із метою захисту споживача. Унаслідок такого втручання величина попиту зростає, а величина пропозиції зменшується, виникає дефіцит товару на ринку. Ціна «підлоги» вища за ціну рівноваги, її встановлює уряд із метою захисту осіб та соціальних груп, що виробляють або володіють ресурсами (наприклад, законодавче встановлення мінімальної заробітної плати). У цьому випадку попит на робочу силу зменшується, величина пропозиції збільшується і виникає безробіття.

- ?
- Назвіть основні закони ринкової економіки.

економіки. Це так звані соціально незахищені верстви населення (пенсіонери, безробітні, студенти, люди з особливими фізичними потребами). Про таких громадян дбає держава за допомогою соціального законодавства й соціальної політики за такими напрямками:

- підтримка соціально незахищених верств населення;
- охорона праці і здоров'я людей;
- усунення соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів;

- підтримка сім'ї, материнства, батьківства, дитинства;
- фінансова підтримка освітніх і культурних програм;
- боротьба з безробіттям.

Така державна політика була особливо поширеною в Європі та США в 1960—1970-х рр. та отримала назву «держава загального добробуту». Держава тут відіграє ключову роль у захисті та розвитку економічного і соціального благополуччя її громадян. Вона ґрунтується на принципах рівності можливостей, справедливого розподілу багатств і соціальної відповідальності за тих, хто не може забезпечити собі мінімальні умови гідного рівня життя.

Як правило, у «державі загального добробуту» за допомогою прогресивного оподаткування здійснюється перерозподіл багатств, завдяки чому громадянам незалежно від рівня їхнього доходу як безкоштовні послуги надають середню (часто і вищу) освіту, широкий спектр медичних послуг, а соціально незахищені отримують адресні програми соціальної допомоги.

Фінансування допомоги соціально незахищеним верствам населення відбувається

з державного бюджету, який у країнах із ринковою економікою наповнюється завдяки податкам. Так, їхня частка в наповненні бюджетів розвинених країн може становити 80—90 %, а в США — понад 95 %. Таким чином, перерозподіл багатства відбувається шляхом оподаткування населення країни та підприємств.

Розміри й час надходження податків до державної скарбниці визначаються законом. За формою оподаткування всі податки поділяють на дві групи: прямі й непрямі (опосередковані). *Прямі податки* накладають на прибуток, заробітну плату, дохід від власності на землю, капітал. Їхній розмір залежить від величини доходу, що оподатковується. У такий спосіб за прямого оподаткування більше платять ті члени суспільства, які мають вищі доходи. Такий принцип оподаткування більшість економістів світу визнає найсправедливішим.

Разом із тим форма прямого оподаткування потребує і складного механізму стягнення податків, оскільки виникають проблеми обліку об'єктів оподаткування й ухилення від сплати. Тому, незважаючи на справедливість прямих податків, подат-

МОДЕЛІ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Вільний ринок	Соціально орієнтований ринок	Державно-керований ринок
Економіка США	Економіка країн Західної Європи	Економіка країн Східної Азії
Незначне втручання держави та всебічна підтримка підприємництва. Роль уряду менша, ніж в інших країнах. Частка державної власності в промисловості незначна	Суттєве втручання держави в економіку. Держава відіграє ключову роль у розподілі прибутків на соціальні програми. Розвинена система соціального забезпечення (державне страхування здоров'я, надання грошової та іншої допомоги соціально незахищеним категоріям населення)	Тісна взаємодія держави та бізнесу в розробленні стратегічного планування розвитку економіки, визначення ключових галузей для вкладення коштів. Державне соціальне забезпечення в деяких країнах відсутнє — цю функцію виконують підприємства

кова система не може обмежуватися тільки ними. Це був би однобічний підхід, згубний для будь-якої системи. Тому існує також *непряме оподаткування*, за якого податок накладають не на дохід, а на витрати. Непрямий податок сплачують під час купівлі товару.

Непрямі податки закладені в цінах товарів і послуг, їхній розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. З іншого боку, оскільки непрямі податки

включаються в ціни, то фактично їх платять у більшому розмірі той, хто більше споживає, а більше споживає той, хто має вищі доходи. Тому непрямі податки вважають найбільш несправедливими. Прикладами непрямого оподаткування є податок на додану вартість, акцизний збір, мито.

? У чому полягає сутність «держави загального добробуту»?

ВИСНОВКИ

У сучасному світі саме ринкова система забезпечує належне функціонування економіки та доступ людей до споживчих благ. Функціонування ринків визначають закони попиту та пропозиції, ціноутворення. Щодо ринку завданням держави є законодавчо за-

безпечити захист прав продавців та споживачів. Також держава здатна впливати на його функціонування через соціальне законодавство, яке сприяє такому перерозподілу благ, що забезпечить належний рівень життя всіх членів суспільства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке ринок як економічне поняття?
2. Що таке ринкова система?
3. Поясніть, що таке кругообіг у ринковій економіці.
4. Що таке попит та пропозиція? Як вони пов'язані між собою?
5. Як встановлюється ціна на товар або послугу в умовах ринку?
6. Якою є роль держави в ринковій економіці?
7. Як ви розумієте поняття конкуренції?
8. Які види економічної конкуренції ви можете назвати?
9. Чим небезпечна монополія для ринку?
10. У який спосіб відбувається перерозподіл багатств у «державі загального добробуту»?
11. Про які види оподаткування ви дізналися? Чим вони відрізняються між собою?
12. Висловіть своє ставлення стосовно епіграфів до теми. Із якими ви погоджуєтесь, а з якими — ні? Чому?
13. Напишіть есе за висловом Маргарет Тетчер, наведеним як епіграф до теми.

Ощадливість — коли нічого не витрачається даремно; скупість — прагнення не витратити зовсім нічого.

Мадлен де Пуїзьє

Домашнє господарство належить до сфери науки про споживання.

Альфред Маршалл

Є кілька способів ділити бюджет сім'ї, і всі вони невдалі.

Роберт Бенчлі

Боже, вбережи мого сусіда від покупки речей, які мені не по кишені.

Петро Каница

ТЕМА 4. ЕКОНОМІКА ДОМОГОСПОДАРСТВА

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке ринкова економіка?
2. Хто є учасником економічних відносин?
3. Коли гроші втрачають сенс?

1. Домашнє господарство як власник і споживач

У ринковій системі надзвичайно важливе місце посідає домашнє господарство. Воно є власником більшої частини ресурсів і відіграє помітну роль в організації всього суспільного виробництва.

Домашнє господарство (домогосподарство) — економічний суб'єкт, у складі якого виділяють одного або більшу кількість індивідів, що спільно здійснюють господарську діяльність і мають спільний бюджет.

Характерними рисами домогосподарства є:

- приватна власність на економічні ресурси (трудові, грошові й деякі види земельних ресурсів);
- здатність самостійно приймати рішення;
- прагнення максимального задоволення своїх потреб.

Домашні господарства використовують доходи, отримані від продажу своїх ресурсів, для придбання товарів і послуг, вироблених підприємствами.

В економіці країни домогосподарство виконує чотири основні функції:

- 1) постачальника ресурсів;
- 2) споживача товарів і послуг;
- 3) заощадника доходів;
- 4) інвестора доходів.

Важливою функцією домогосподарств є споживання. На рівень споживання та процес прийняття рішення щодо споживчого вибору впливає поведінка споживача.

Кожен споживач прагне отримати від споживання максимальну (найбільшу) корисність. *Корисність* — це оцінка споживачем здатності речей та послуг задовольняти його потреби. Споживач оцінює речі та послуги суб'єктивно. У демократичному суспільстві визнають і поважають право кожної людини мати свою оцінку корисності. Наприклад, цілком природно, що одна людина віддає перевагу (тобто визнає вищу корисність) новому кінофільму, друга — заняттям у спортзалі. Так само природною є і зміна вподобань людей протягом життя. Важливо, щоб, задовольняючи власні потреби та досягаючи максимальної корисності для себе, людина не шкодила іншим, не обмежувала їхнє право на задоволення потреб.

Раціональним можна вважати лише того споживача, який здатний усвідомити власні потреби та визначити корисність речей і послуг, якими він ці потреби задовольняє; зорієнтований

на досягнення найбільшої корисності від усіх споживаних речей та послуг.

Суттєвим обмеженням у задоволенні потреб є дохід споживача. Кожна спожита річ або послуга мають ціну. Їхня сукупна вартість не може перевищувати доходу споживача. Тому раціональний споживач узгоджує власні потреби, оцінки корисності, переваги з наявними доходами.

? Яку роль в економіці відіграє домогосподарство?

2. Права споживачів

Споживання товарів та послуг є невідмінною умовою задоволення потреб членів домогосподарств. Для того щоб ці потреби задовольнялися найбільш ефективно, необхідно знати, які права має людина як споживач. Так, у 1973 р. Консультативна Асамблея Євросоюзу прийняла Хартію захисту споживачів, у 1985 р. ООН було ухвалено, а в 1999 р. — розширено Керівні принципи ООН для захисту інтересів споживачів. Це такі права:

- право на основні (базові) товари й послуги, які забезпечують життєздатність людини: достатнє харчування, одяг, житло, санітарні умови, охорону здоров'я, освіту, житлово-комунальні послуги, водопостачання та санітарію;
- право бути захищеним від товарів і послуг неналежної якості та технологій їх виробництва, шкідливих для здоров'я або життя;
- право на повну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про товари й послуги, щоб робити свідомий вибір та бути захищеним проти шахрайства та введення в оману через рекламу та маркування;

ЦІКАВО ЗНАТИ

Всесвітній день захисту прав споживачів

Всесвітній день захисту прав споживачів уперше відзначався 15 березня 1983 р. Він був запроваджений з ініціативи Всесвітньої організації союзів споживачів для того, щоб привернути увагу світової спільноти до найбільш актуальних питань у відстоюванні інтересів та прав споживачів. Щороку визначають тему Всесвітнього дня захисту прав споживачів, яка одночасно стає пріоритетною темою року для досягнення окресленої мети та поєднання на цьому шляху спільних зусиль союзів споживачів різних країн.

Темою Всесвітнього дня захисту прав споживачів 2015 р. було визначено зосередження уваги на правах споживачів на здорове харчування, у 2016 р. — припинення продажу м'яса та м'ясних продуктів, вирощених із використанням великої кількості антибіотиків, у 2017 р. — про споживчі права в цифрову епоху, а у 2018 р. — доброчесність цифрових ринків.

? Про що свідчить той факт, що два роки поспіль тема Всесвітнього дня захисту прав споживачів пов'язана з інтернет-торгівлею та споживанням?

- право на вільний свідомий вибір товарів і послуг, керуючись оптимальним співвідношенням ціна—якість;
- право відстоювати свої споживчі інтереси та здійснювати вплив на урядову політику;
- право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої неякісними або небезпечними товарами й послугами, намаганнями ввести в оману;
- право на здобуття знань і навичок, які дозволяють споживачу здійснювати компетентний вибір товарів і послуг, знати свої споживчі права та нести відповідальність за свої дії;
- право жити та працювати в здоровому фізичному оточенні, що не несе загрози добробуту теперішніх і майбутніх поколінь.

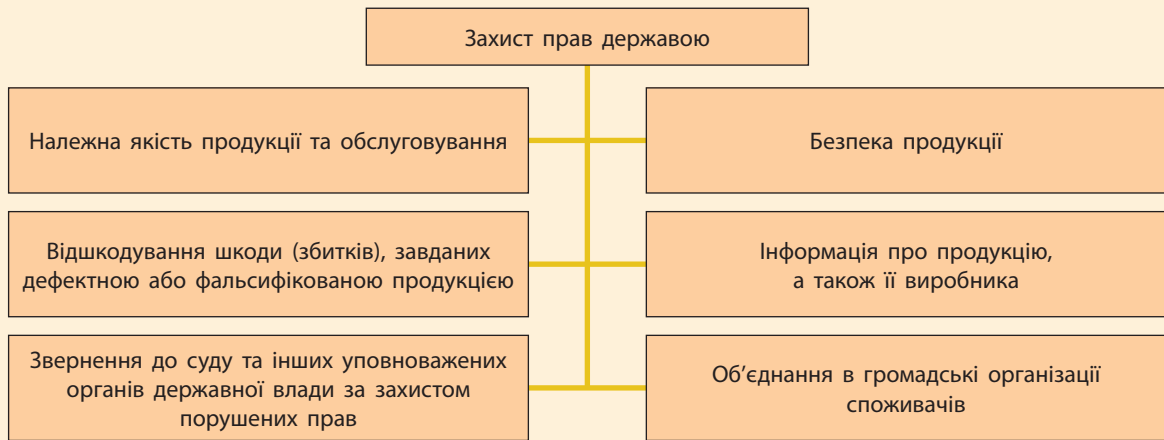
Прийняття ООН цих принципів сприяло остаточному вдосконаленню визначення прав споживачів і зміцненню їхніх позицій та авторитету у світовій спільноті як для країн із розвинутою економікою, так і для країн, що розвиваються. Також ці принципи втілені в Конституції України та Законі України «Про захист прав споживачів».

ПРАВА СПОЖИВАЧІВ

? Поясніть, як ви розумієте зазначені права споживачів. Наведіть приклади їх реалізації.

Крім того, кожен споживач має сам докласти зусиль до того, щоб отримати якісний товар або послугу. Для цього спеціалістами було розроблено спеціальні пам'ятки споживачів, де вміщено поради, які необхідно знати кожному.

Так, у кожному магазині обов'язково мають бути:

- «Куточок споживача», де містяться пам'ятка про права й обов'язки продавця та покупця, відомості про продавця (адреса, телефон, ПІБ директора), адреса і телефони контролюючих органів;
- Закон України «Про захист прав споживачів», відповідні правила торгівлі тощо;
- «Книга відгуків і пропозицій» у доступному місці.

Продавці й касири мусять мати значки (бейджики), на яких зазначені їхні посади й імена.

Перш ніж оплачувати обраний товар або послугу, перевірте:

- відповідність названої продавцем ціни до тієї, що зазначена в ціннику чи прейскуранті;

- якщо товар штучний — чи не пошкоджена упаковка і чи справді в ній той товар, за який ви сплачуєте гроші; комплектність товару; наявність супроводжувальної документації. При цьому попросіть продавця продемонструвати, як працює товар і як ним користуватися;

- якщо товар ваговий — чи правильно працюють ваги;
- наявність необхідної інформації на упаковці та в супроводжувальній документації. Слід детально ознайомитися із цією інформацією, перш за все звернути увагу на термін придатності, гарантійні зобов'язання виробника тощо.

Під час купівлі товару (оплати послуги, роботи) простежте:

- щоб вам видали касовий чек (якщо товар тривалого зберігання, попросіть також написати товарний чек) і щоб на чеку було відображено сплачену суму;
- щоб у паспорті виробу було точно вказано дату покупки й назву магазину-продавця.

? Чому необхідно захищати права споживача?

3. Бюджет домогосподарств

Можливості споживання безпосередньо залежать від бюджету домогосподарства.

Бюджет (від фр. *budget* — шкіряний гаманець) — грошове вираження збалансованого розпису доходів і видатків за певний період часу.

Бюджет наповнюється з доходів членів домогосподарства, які можуть бути такими:

- заробітна плата;
- пенсія, стипендія, інша соціальна допомога;
- дохід від особистого підсобного господарства;
- дохід від підприємницької діяльності;
- дохід від інших джерел (банківські рахунки, цінні папери, рента).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Структура витрат українських домогосподарств свідчить про те, що Україна — неможлива країна, у якій середньостатистична сім'я витрачає майже половину своїх доходів на продукти харчування. У середньому в Україні частка грошових витрат домогосподарств на продукти харчування у 2016 р. становила 47,8 % (49 % у міській місцевості, 45 % — у сільській). Для порівняння: у Японії вона дорівнює 25 %. На другому місці після витрат на продукти харчування — витрати на житло, електроенергію, газ та інші види палива. Найбідніші категорії витрачають зовсім мало на відпочинок, освіту, розваги, часто значно менше, ніж на алкогольні напої та тютюнові вироби.

? Про що свідчить аналіз структури витрат домогосподарств України?

Звичайно, у багатьох випадках поняття бюджету в домогосподарстві розглядають неофіційно. Загалом це рідкість, коли хтось із родини береться скласти реальний, відбитий в окремому документі план доходів і витрат. Хоча коли це справді потрібно, зручно застосовувати спеціалізовані програми або мобільні додатки.

Однією із частин бюджету домогосподарства є заощадження. *Заощадження* — це та частина доходу, яка не витрачена на сплату податків або купівлю благ. Домогосподарства заощаджують, щоб мати кошти в разі непередбачених обставин: хвороби, нещасного випадку або втрати роботи, виходу на пенсію, а також на майбутні ви-

трати на освіту дітей, для фінансової захищеності тощо.

Однак просто необхідності до заощадження недостатньо. Вона має супроводжуватися можливістю заощаджувати, що залежить від розміру доходу.

Якщо дохід сім'ї дуже низький, то вона може мати від'ємні заощадження, тобто сім'я споживає більше, ніж складає її дохід. Це відбувається тоді, коли беруть позику або використовують заощадження, зроблені в роки з вищими доходами. Ідея раціонального споживання передбачає, що доходи домогосподарства не можуть бути меншими за його витрати.

І нарешті, деякі люди заощаджену частину доходу використовують для здійснення ділових операцій, наприклад, інвестують його в цінні папери, валюту, коштовності, нерухомість тощо.

? Як формується бюджет домогосподарства?

ВИСНОВКИ

Домогосподарства є важливою частиною функціонування економіки країни. В економічних відносинах вони виступають одразу і власником благ, і їх споживачем. Фактично рівень купівельної спроможності

домогосподарств є показником рівня заможності країни. Раціональне ведення бюджету домогосподарства дозволяє уникнути зайвих витрат, заощадити і в такий спосіб отримати ресурси для важливих покупок.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке домогосподарство?
2. Якими є економічні функції домогосподарства?
3. Як рівень споживання домогосподарств впливає на економіку?
4. Що ви знаєте про права споживачів?
5. Спробуйте скласти власний перелік порад обачного споживача.
6. Із чого складається бюджет домогосподарства?
7. Якою є функція заощаджень у бюджеті домогосподарства?
8. Як ви розумієте ідею раціонального споживання?
9. Поясніть, як ви розумієте епіграфи до теми. Чи погоджуєтеся ви з ними? Чому?
10. За допомогою пошукових систем знайдіть в Інтернеті інформацію про бюджети домогосподарств в Україні та країнах різного рівня розвитку. Порівняйте їх. Результати подайте у вигляді повідомлення або презентації.
11. Напишіть есе на тему «Яким має бути бюджет домогосподарства».

Уже Адам Сміт знав: якщо підприємці об'єднуються, то лише заради змови проти споживача.

Нейдер Ралф

Вам завжди не вистачатиме або часу, або грошей.

Закон технології Лернера

У бізнесі не треба боятися втрат: те, що раніше здавалося втратою, насправді може виявитися прибутком.

Лі Ка-Шин

Усе, що може зробити приватний сектор, уряд може зробити гірше.

Дікі Рей

ТЕМА 5. ПІДПРИЄМНИЦТВО

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якою є роль ринкової економіки в суспільстві?
2. Хто такі споживачі?

1. Підприємницька діяльність

Одними з головних цінностей сучасного світу вважають ініціативність, здатність людини самостійно шукати шляхи вирішення своїх проблем і забезпечення належного рівня життя. Виявлення та використання людиною цих якостей можливе, якщо вона займеться підприємництвом, що поєднує в собі елементи творчої, пошукової, ризикової соціальної діяльності.

Як зазначають науковці, **підприємництво** — це самостійна (може здійснюватися в будь-яких організаційних формах, визначених законами України, на вибір підприємця), ініціативна (ведення підприємницької діяльності є добровільним вчинком), систематична, на власний ризик (підприємець бере на себе відповідальність як за позитивні, так за і негативні наслідки підприємницької діяльності) господарська діяльність, що здійснюється з метою досягнення економічних і соціальних результатів та отримання прибутку.

В Україні слова «підприємництво» і «бізнес» вживають як синоніми. У правознавстві для характеристики підприємницької діяльності використовують такі терміни, як фізична та юридична особа. Фізична особа — термін, яким позначають людину (громадянина, особу без громадянства) як учасника правових відносин. Юридична особа — група людей або організація, які в правознавстві розглядаються як окремі особи. Підприємства є юридичними особами, але й окрема людина може бути підприємцем. В українському законодавстві зазначено основні принципи ведення бізнесу:

- вільний вибір видів діяльності;
- залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;
- самостійне формування програм діяльності та вибір постачальників і споживачів виробленої продукції, встановлення цін відповідно до законодавства;
- вільний найм працівників;
- залучення матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших ресурсів, використання яких не заборонено або не обмежено законодавством;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, встановлених законодавством;
- самостійне здійснення підприємцем — юридичною особою зовнішньоекономічної діяльності.

? Що називають підприємницькою діяльністю?

ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ

? Наведіть приклади проявів соціальної відповідальності бізнесу в названих сферах життя суспільства.

2. Мета і соціальна відповідальність підприємця

Підприємницька діяльність суттєво впливає на розвиток економіки та соціальної сфери. У розвинених країнах бізнес є одним з основних платників податків. Серед економічних результатів найбільш принциповими є утворення конкурентного середовища на ринку, насичення ринку товарами й послугами, підтримання доброзичливих відносин між країнами через налагодження економічних зв'язків. Також підприємницька діяльність створює нові робочі місця, дозволяє проявити ініціативу й творчі здібності як підприємців, так і найманих працівників, загалом сприяє живанню населення в кризові періоди.

Поступове зміцнення підприємництва, його прибутковість закладає додаткову фінансову базу для такої соціально корисної діяльності, як благодійництво та спонсорство. Отже, підприємництво здатне суттєво впливати на розвиток суспільства, за наявності якісної правової бази шлях ринкової організації економіки є найбільш ефективним і перспективним для досягнення суспільного прогресу.

Один із видів взаємозв'язків між підприємництвом та суспільством закладено в поняття соціальної відповідальності бізнесу.

Соціальна відповідальність бізнесу — це добровільна безкорислива підтримка, участь підприємця у вирішенні соціальних проблем. Така діяльність підприємця корисна як для суспільства, так і власне для нього. Соціаль-

на допомога від бізнесу, що поліпшує рівень життя регіону або зменшує соціальне напруження, незважаючи на витрати, зрештою стимулюватиме зростання прибутку, оскільки в споживачів та місцевої влади сформується більш привабливий образ цього підприємства та його власника.

Часто соціальна відповідальність бізнесу реалізується у формі так званих соціальних програм, які можуть бути такими:

- програми планування підвищення освітнього рівня, що передбачають відрахування коштів на підготовку й перепідготовку працівників та їхніх дітей;
- програми організації охорони здоров'я, що націлені на безкоштовне медичне обстеження, лікування й оздоровлення співробітників та їхніх сімей;
- програми додаткової оплати викладачам університетів, а також адресна допомога соціально незахищеним категоріям населення;
- надання обладнання, технічних засобів освітнім та медичним закладам;
- фінансування громадських проєктів;
- організація благодійних заходів, збирання коштів для благодійності;
- програми підтримки розвитку мистецтва, дитячої творчості тощо.

? Яким є співвідношення між прибутком і соціальним благом?

3. Правовий захист бізнесу

Відповідно до чинного законодавства України, держава гарантує всім підприємцям рівні права й можливості для доступу

до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів. Також вона законодавчо забезпечує

ЦІКАВО ЗНАТИ

Одним із важливих соціальних завдань сучасного бізнесу є забезпечення рівного доступу до благ різними людьми. Так, наприклад, інтернет-покупки можуть значно спростити життя людям з обмеженими можливостями, для яких відвідування магазину поєднане із чималими ускладненнями. Сайти різних компаній та інша цифрова продукція мають режими роботи, адаптовані для таких людей. Вони можуть мати більші зображення, можливість озвучення тексту, іншу кількість та розміщення активних зон (кнопок для натискання тощо). Магазины та установи теж встановлюють спеціальне обладнання для людей з обмеженими фізичними можливостями. Воно полегшує їх доступ до послуг, що надає підприємство.

? Для чого необхідний правовий захист бізнесу?

свободу конкуренції між підприємцями, захищає споживачів від проявів несумлінної конкуренції та монополізму.

Втручання державних органів у господарську діяльність підприємців не допускається, державні органи й службові особи можуть давати підприємцям вказівки тільки відповідно до своєї компетенції, встановленої законодавством. Не допускається прийняття державними органами актів, які визначають привілейоване становище одних суб'єктів підприємницької діяльності щодо інших.

У разі видачі державним чи іншим органом акта, який не відповідає його компетенції або вимогам законодавства, підприємець має право звернутися до суду із заявою про визнання такого акта недійсним.

Захист підприємницької діяльності відбувається через суд.

ВИСНОВКИ

Підприємництво є одним з ефективних способів отримання доходів. Також приватне підприємництво є неодмінною умовою існування ринкової економіки. Підприємці, певним чином подібно до держави, можуть спрямовувати частину своїх при-

бутків для підтримки соціально незахищених верств населення — це є складовою поняття соціальної відповідальності бізнесу. Держава має створювати умови для ведення бізнесу, оскільки це сприяє її збагаченню.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке підприємництво?
2. Якою є головна мета підприємництва?
3. Які принципи ведення бізнесу закладено в українському законодавстві?
4. Назвіть економічні функції підприємців.
5. Поміркуйте, який вплив має розвинене підприємництво на суспільний розвиток країни?
6. У який спосіб підприємці можуть реалізувати свою соціальну відповідальність?
7. Як здійснення соціальної допомоги сприяє отриманню прибутку підприємцями?
8. Яким чином держава забезпечує правовий захист бізнесу?
9. Як, на вашу думку, ефективна судова система пов'язана з розвитком у країні підприємництва?
10. Як в епіграфах до теми відображено особливості підприємництва? Яким є ваше ставлення до цих тверджень?
11. Проведіть інтерв'ю з двома-трьома підприємцями в Україні. З'ясуйте спільне й відмінне в тому, як вони ведуть бізнес. Результати подайте у вигляді повідомлення або презентації.

Ми добре знаємо собі ціну. І вона завжди вища за нашу зарплату.
Невідомий автор

Багате те суспільство, у якому матеріальні блага... дешеві, а люди —
дорогі.
Річард Тоні

Мрія роботодавця — виробляти без робітників, мрія робітників —
заробляти, не працюючи.
Ернст Шумахер

Зрештою вільна праця обходиться дешевше, ніж невільна.
Адам Сміт

ТЕМА 6. РИНОК ПРАЦІ

1. Ринок праці

Одним із видів ринків є ринок праці, елементами якого є товар, попит, пропозиція та ціна. У сучасній економічній літературі відсутня однозначна відповідь на запитання, що вважати товаром на ринку праці: робочу силу, працю чи послуги праці. Більшість авторів вважають, що товаром на ринку праці є індивідуальна робоча сила. *Індивідуальною робочою силою* називають сукупність фізичних та духовних якостей людини, які використовують у процесі виробництва товарів і послуг.

Ринок праці є сферою працевлаштування, формування попиту й пропозиції на робочу силу. Також його можна розглядати і як механізм, що забезпечує узгодження ціни та умов праці між роботодавцями й найманими працівниками. Ринок праці як економічне явище охоплює відносини з моменту наймання працівників на роботу до їхнього звільнення.

На ринку праці власником, носієм і продавцем товару під назвою «робоча сила» виступає людина, що прагне стати найманим працівником, покупцем — підприємець або держава. Рівень попиту визначає кількість вакантних (вільних) робочих місць, що мають підприємці. Ціною на ринку праці є рівень заробітної плати, за який найманий робітник погоджується працювати, а підприємець — його найняти. Висока заробітна плата обмежує можливості підприємця в найманні додаткових працівників, скорочуючи попит на них, і навпаки, низький рівень заробітної плати дає можливість збільшити кількість робочих місць.

? Що таке ринок праці?

2. Поняття професії, спеціальності, кваліфікації працівника

Важливою умовою формування й функціонування ринку праці є відповідність працівника вимогам робочого місця, а запропонованого місця — інтересам працівника. Часто можна почути, що для того щоб отримати робоче місце, працівник повинен мати певний рівень професійної кваліфікації, бути спеціалістом у своїй справі. Насправді ці терміни позначають дещо різні речі.

Отже, **професія** — рід трудової діяльності, що вимагає певної підготовки (учитель, психолог, менеджер, лікар тощо). У межах

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке ринок?
2. Хто такі підприємці?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Як стверджував шотландський економіст Адам Сміт, нормальний рівень заробітної плати підтримується стихійним ринковим механізмом, і залежить він від попиту й пропозиції на ринку праці. Зниження заробітної плати до фізичного мінімуму загрожує робітникам вимиранням, а її значне підвищення веде до зростання народжуваності, збільшення пропозиції робочої сили на ринку, посилення конкуренції. Отже, заробітна плата зрештою знову почне знижуватися.

Робоча сила, як зазначалося, є об'єктом купівлі-продажу. Купівля товару «робоча сила» називається найманням на роботу. Працівник продає свою робочу силу підприємцю на певний період, залишаючись власником цього товару.

Найманий працівник і підприємець юридично рівноправні, а відносини між найманим працівником та роботодавцем оформлюються трудовим договором

(контрактом). У цьому документі зазначаються взаємні права й обов'язки обох сторін щодо виконання умов купівлі-продажу робочої сили.

Згідно з трудовим договором, найманий працівник зобов'язаний працювати в організації підприємця за певною професією, кваліфікацією, мати певне робоче місце й дотримуватися режиму праці цієї організації.

Підприємець, у свою чергу, зобов'язаний виплачувати найманому працівнику заробітну плату відповідно до його кваліфікації та виконаної роботи, забезпечувати умови праці, які передбачені законодавством про працю та зайнятість, колективним договором і трудовим договором (контрактом).

? У чому полягають відносини між підприємцем і найманим працівником за умов ринкової економіки?

кожної професії в результаті розподілу праці виділяють спеціальності, пов'язані з виконанням більш вузького кола функцій. Таким чином, **спеціальність** — вид занять у межах однієї професії, що потребує конкретних знань, умінь і навичок, набутих завдяки фаховій освіті, які забезпечують вирішення окремих професійних завдань (наприклад менеджер із персоналу, менеджер із маркетингу).

Щодо **кваліфікації** розрізняють кваліфікацію роботи і кваліфікацію працівника. *Кваліфікація роботи* — це сукупність вимог до того, хто має виконувати роботу. *Кваліфіка-*

ція працівника — це ступінь професійної підготовки, представлений сукупністю набутих людиною професійних якостей. Кваліфікація працівника визначається такими чинниками, як: рівень загальних і спеціальних знань; стаж роботи на цій або аналогічній посаді.

Посада — формально закріплене місце працівника в трудовому колективі, яке передбачає виконання певних посадових обов'язків.

? Який показник найбільше впливає на ціну робочої сили?

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ГРУПИ

Назва кваліфікаційної групи	Загальна характеристика
Спеціалісти вищої кваліфікації	Вища спеціальна освіта та значний практичний досвід роботи за фахом (понад п'ять років)
Спеціалісти середньої кваліфікації	Вища або середня спеціальна освіта та деякий практичний досвід роботи
Спеціалісти-практики	Відсутність спеціальної освіти, але значний досвід практичної роботи
Висококваліфіковані робітники	Середня спеціальна освіта (два-три роки), значний досвід практичної роботи на найбільш складних ділянках
Кваліфіковані робітники	Середня спеціальна освіта (один-два роки) та чималий досвід роботи
Малокваліфіковані робітники	Спеціальна підготовка (від трьох місяців до року), незначний досвід роботи
Некваліфіковані робітники	Відсутність спеціальної підготовки та досвіду практичної роботи

? Наведіть приклади представників різних кваліфікаційних груп.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Багато професій передбачають наявність певної освіти в працівника, проте є чимало і таких професій, для опанування яких здобути освіту загалом неможливо. Наприклад, на деяких підприємствах є професія дегустатора котячого корму. Оскільки тварини не можуть сказати, чи подобається їм та чи інша страва, то існують цілі групи дегустаторів, що кушують корм і після цього виголошують своє рішення.

Існує посада нюхальників на підприємствах, що виробляють дезодоранти. Тільки нюхати їм доводиться не сам запах, а пахви людей. У такий спосіб перевіряють стійкість того чи іншого запаху.

Меблеві салони, які продають спальні гарнітури, у штаті працівників мають вирівнювачів подушок. Вони зобов'язані стежити й за тим, щоб подушки, які представлені в залі, не були зігнані та стояли рівно.

ВИСНОВКИ

Наймана праця — один із найпоширеніших способів отримання доходів. На ринку праці людина, що прагне стати найманим працівником, продає товар «робоча сила». Покупцем цього товару виступає її роботодавець, ціною — заробітна плата.

Ринок праці підпорядковується законам ринкової економіки. Найманих працівників можна класифікувати за професією та спеціальністю, рівнем кваліфікації. Останній чинник значно впливає на ціну робочої сили конкретного найманого працівника.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що є товаром на ринку праці?
2. Дайте визначення поняття «індивідуальна робоча сила».
3. У який спосіб оформлюються відносини між найманим працівником та роботодавцем?
4. Які обов'язки має роботодавець відносно найманого працівника та найманий працівник — відносно роботодавця?
5. Як на ринку праці формується ціна на робочу силу — зарплата?
6. Чим професія відрізняється від спеціальності?
7. Як визначають кваліфікацію працівника?
8. Прокоментуйте епіграфи до теми. Які ви поділяєте, а які — ні? Чому?
9. Зверніть увагу на вислів Річарда Тоні, наведений як епіграф до теми. Спираючись на нього, проведіть дебати на тему «Коли стане багатим українське суспільство?».
10. За допомогою пошукових систем знайдіть в Інтернеті інформацію про те, які професії є найбільш популярними в сучасній Україні та в декількох інших країнах (за вашим вибором). Поцікавтеся перспективними потребами ринку праці в цих країнах. Результати подайте у вигляді повідомлення або презентації.
11. Напишіть есе на тему «Якою я бачу свою майбутню професію?»

ПРИГАДАЙТЕ

Які існують правові основи захисту бізнесу?

В уряді реформаторів мають бути три людини, яких усі зневажатимуть. Один має садити всіх, хто краде. Другий — знищувати перепони. Третій — прикривати всіх політично.

Каха Бендুকідзе

Корупція — то є духовна недуга.

Любомир Гузар

Ніщо так не збільшує суми хабарів, як боротьба з корупцією.
Народний афоризм

Про корупцію в уряді завжди повідомляють у минулому часі.
Закони Мерфі

ТЕМА 7. ЛОБІЮВАННЯ ІНТЕРЕСІВ ТА КОРУПЦІЯ

1. Лобізм

Із характером впливу політичних партій на суспільне життя пов'язують виникнення такого явища, як лобізм, за якого певні групи домагаються від органів влади сприятливих умов для реалізації своїх інтересів.

Лобізм — цілеспрямований вплив груп осіб або різноманітних організацій, що представляють інтереси якоїсь частини економічно потужних прошарків суспільства, на рішення законодавчих органів із метою отримання користі. Представників зацікавлених груп називають лобістами, а їхні групи — лобі. Також іноді лобізм називають «публічною адвокацією».

Лобізм поділяють на легальний (виступи на слуханнях у парламенті, розробка документів, особисті зустрічі, формування громадської думки, здійснення й поширення результатів соціологічних досліджень тощо) та нелегальний (фінансування виборчих кампаній «своїх людей», усунення незгодних різними шляхами, прямий підкуп посадових осіб тощо). Легальний лобізм не порушує чинних законів, нелегальний — ототожнюється з корупцією.

Легальний лобізм просуває інтереси окремих осіб чи організацій, що відповідають загальнонаціональним інтересам і мають важливе значення для економіки всієї країни. Таке лобіювання здійснюють спеціальні структури — рухи, ліги, асоціації, союзи, діяльність яких оцінює та контролює громадськість завдяки доступу до інформації про їхню роботу. Такі лобістські групи намагаються оприлюднити свої наміри з метою залучення на свій бік широкої громадської думки. Також між ними існує конкуренція, що дозволяє їм контролювати одна одну, апелюючи в разі необхідності до мас-медіа громадськості.

Ставлення до лобізму в різних країнах відрізняється. У США та Канаді він регулюється спеціальними законами, у Франції — вважається незаконним, в Індії — прирівнюється до корупції. В Україні не існує законів, що регулюють лобістську діяльність, хоча є пропозиції про необхідність прийняття відповідного закону.

? Чим небезпечний лобізм?

2. Корупція

Лобізм не можна назвати ні негативним, ні позитивним явищем. Усе залежить від того, із якою метою його використовують.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Лобізм походить від англійського *lobby* — кулуари. У 1640-х рр. так називали вестибюль і два коридори в будівлі палати громад британського парламенту, куди виходили голосувати депутати і де вони могли зустрітися із зацікавленими особами, яких не допускали до зали на пленарні засідання.

Засідання британського парламенту

153

Головна проблема лобізму полягає в тому, що він може вести до корупції.

Корупція (від латин. *corrumpere* — псувати) — негативне суспільне явище, яке проявляється в незаконному використанні службовими особами, громадськими й політичними діячами їхніх прав і посадових можливостей із метою особистого збагачення, що завдає шкоди державі.

Корупція відрізняється від лобізму тим, що лобісти не мають прямої вигоди від прийняття лобіюваних ними рішень. Крім того, різні лобістські групи змагаються між собою за вплив на тих, хто приймає рішення.

Корупція з'явилася в результаті споконвічного людського бажання збагатитися. Характерною ознакою корупції є конфлікт між діями посадової особи та інтересами її працедавця або конфлікт між діями виборної особи й інтересами суспільства. До корупції може бути схильна будь-яка людина, що має повноваження щодо розподілу ресурсів, які їй не належать, на власний розсуд (чиновник, депутат, суддя, співробітник правоохоронних органів, адміністратор, екзаменатор, лікар тощо). Головним стимулом до корупції є можливість отримання прибутку, пов'язаного з використанням владних повноважень, а головним стримувальним чинником — ризик викриття й покарання.

Розрізняють багато різних видів корупції: кумівство, розтрата (розкрадання), хабарництво, здирництво, шахрайство.

Кумівство (непотизм) — перевага в наданні грошових коштів або іншого майна, пільг, послуг, нематеріальних цінностей наближеним особам, родичам тощо.

Розтрата — витрата посадовою особою законно довірених їй ресурсів, що їй не належать, із метою особистого збагачення.

Хабарництво — надання посадовою особою послуг або певних привілеїв фізичній

або юридичній особі в обмін на матеріальні блага або послуги, що призводить до завдання збитків державі, іншим фізичним та юридичним особам.

Вимагання (здирництво) — примушення приватної або юридичної особи сплатити гроші або надати інші цінності в обмін на певні дії або бездіяльність. Здирництво практикується чиновниками, які мають владу перешкоджати комусь в отриманні послуг, що належать до компетенції чиновника. Якщо чиновник має повноваження оцінювати суму належних виплат (наприклад податків або мит), це також відкриває можливість для здирництва.

Шахрайство — поведінка, націлена на обман або введення в оману приватної чи юридичної особи з метою особистої вигоди або вигоди третьої сторони.

Також проявами корупції вважають використання інформації, отриманої під час виконання посадових обов'язків, в особистих інтересах, необґрунтовану відмову в наданні відповідної інформації, несвоєчасне її надання, надання недостовірної або неповної службової інформації. І якщо посадовій особі зробити подарунок, який теоретично може змінити її ставлення до дарувальника, це також вважають корупцією. Крім того, якщо в межах однієї державної установи підлеглі дарують подарунки керівнику — це теж буде проявом корупції, тому що подарунок від підлеглого може вплинути на прийняття керівником рішень. При цьому дароване не обов'язково має бути матеріальним — переваги, пільги, послуги — усе, що надають безкоштовно або за дуже заниженою ціною відносно ринкової, із точки зору закону є подарунком і може стати елементом корупції.

? Чим корупція відрізняється від лобізму?

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ

? Обґрунтуйте важливість названих шляхів подолання корупції.

3. Наслідки корупції та боротьба з нею

Дослідники вважають, що корупція є найбільшою перешкодою до економічного зростання й розвитку, здатною поставити під загрозу будь-які прогресивні перетворення. Корупція характерна перш за все для країн, що розвиваються, де причинами її високого рівня є недосконалість політичних інститутів. Крім того, причинами корупції є:

- двозначні закони. Просте, недвозначне, лаконічне й зрозуміле законодавство скорочує потреби у великому апараті чиновників і полегшує розуміння законів громадянами, але якщо закони двозначні, судді можуть тлумачити їх так, щоб прийняти «правильне» рішення;
- незнання або нерозуміння законів населенням, що дозволяє посадовим особам довільно перешкоджати здійсненню бюрократичних процедур або завищувати належні виплати;
- залежність стандартів і принципів, що лежать в основі роботи бюрократичного апарату, від політики правлячої еліти;
- професійна некомпетентність бюрократії;
- можливість легалізації незаконно здобутих благ;
- кумівство та політичне заступництво, унаслідок чого формуються особисті стосунки (таємні домовленості), що послаблюють механізми контролю та запобігання корупції;
- відсутність єдності в системі виконавчої влади, тобто регулювання однієї і тієї самої діяльності різними інстанціями;

- нерозвинене або слабке громадянське суспільство, унаслідок чого громадяни не мають достатнього впливу для ефективного контролю за діями законодавчої, виконавчої та судової гілок державної влади. Корупція є давнім елементом існування держави. Її не можна повністю позбутися. Проте існують способи, які дозволяють максимально зменшити її рівень:

- удосконалення законодавства таким чином, щоб уникнути двозначності в тлумаченні законів та судової системи з метою невідворотності покарання за корупційні злочини;
- створення спеціальних антикорупційних державних органів, що компетентні у визначенні, чи є та або інша дія або бездіяльність проявом корупції;
- створення економічних механізмів, що дозволяють посадовим особам збільшити свої доходи, не порушуючи закони;
- посилення ролі ринків та конкуренції, що може зменшити розмір потенційного прибутку від корупції. До останнього також належить конкуренція в наданні державних послуг за умови дублювання одними державними органами функцій інших органів;
- виховання в суспільстві нетерпимості до корупції;
- можливість громадського контролю за діями влади.

? Що є головним у боротьбі з корупцією?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Прикладом ефективної реалізації антикорупційних заходів є Сингапур. На момент здобуття незалежності в 1965 р. Сингапур був країною з високим рівнем корупції. Тактику боротьби з нею було побудовано на таких засадах: удосконалення законодавчого регулювання діяльності чиновників, спрощення бюрократичних процедур, суворий нагляд за дотриманням ними високих етичних стандартів. Було створено автономне Бюро з розслідування випадків корупції, до якого громадяни можуть звертатися зі скаргами на державних

службовців і вимагати відшкодування збитків. Поряд із цим було підвищено незалежність судової системи (високі зарплати й привілейований статус суддів), введено економічні санкції за давання хабара або відмову від участі в антикорупційних розслідуваннях. Також було здійснено інші засоби, у тому числі звільнення всіх співробітників митниці й інших державних служб. Це поєднувалося з дерегулюванням економіки, підвищенням зарплат чиновників і підготовкою кваліфікованих адміністративних кадрів.

ВИСНОВКИ

Лобізм та корупція — неодмінні супутники існування будь-якої держави. Лобізм — цивілізована легальна форма впливу зацікавлених осіб на владні органи. Він, на відміну від корупції, не передбачає збагачення тих осіб, які здійснюють цей вплив. Корупція виражається в тому, що посадові особи

намагаються отримати особисту неправомірну вигоду зі своїх посадових можливостей. Це негативне суспільне явище, що перешкоджає економічному, суспільному та політичному розвитку держави, завдає їй матеріальних збитків, підриває легітимність влади.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке лобізм? Звідки походить його назва?
2. На які види можна поділити лобізм?
3. Що таке корупція?
4. До яких наслідків для суспільства призводить високий рівень корупції у країні?
5. Чи може існувати держава, абсолютно вільна від корупції? Відповідь аргументуйте.
6. У чому, на вашу думку, полягає відмінність між лобізмом та корупцією?
7. Які форми корупції ви можете назвати?
8. Які чинники суспільно-політичного та економічного життя країни найчастіше призводять до високого рівня корупції?
9. Які, на вашу думку, методи будуть найбільш ефективними для боротьби з корупцією в Україні?
10. У висновках із дослідження про рівень корупції в Україні міжнародної організації «Трансперенсі Інтернешнл» ідеться: «Більшість корупційних практик в Україні відбувається внаслідок мовчазної згоди громадян, які знають про факти корупції, але не збираються про них повідомляти». Чи погоджуєтеся ви із цим твердженням? Аргументуйте свою відповідь.
11. Поясніть, як ви розумієте епіграфи до теми.
12. За допомогою пошукових систем знайдіть в Інтернеті інформацію про боротьбу з корупцією в різних країнах світу. Результати подайте у вигляді повідомлення або презентації.
13. Напишіть есе на тему «Як подолати корупцію в Україні?»

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Родинний бюджет

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке раціональне споживання?
2. Для чого існує бюджет?
3. Що таке домогосподарство?
4. Яке місце в економіці належить домогосподарствам?

МЕТА:

- отримати уявлення про механізм раціонального використання доходів на основі ознайомлення з витратами домогосподарства своєї родини.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Ознайомитися зі структурою витрат домогосподарства своєї сім'ї.
2. Підготувати матеріал, необхідний для проведення розрахунків бюджету домогосподарства своєї сім'ї.

ХІД РОБОТИ

1. Обчисліть витрати своєї сім'ї протягом місяця, трьох останніх місяців, на:
  - 1) продукти;
  - 2) відвідування закладів громадського харчування;
  - 3) комунальні послуги;
  - 4) податки та виплати кредитів;
  - 5) транспортні витрати (громадський транспорт, витрати на обслуговування автомобіля, якщо він є);
  - 6) одяг та взуття;
  - 7) освіту (позашкільні заняття, канцелярські товари, книги тощо);
  - 8) медицину;
  - 9) спорт;
  - 10) розваги;
  - 11) інші потреби;
  - 12) заощадження.
2. Дайте відповіді на запитання.
  - 1) Чому ми витрачаємо стільки коштів на певну категорію? Чи можна витратити менше?
  - 2) Чи не варто обмежити певну категорію витрат?
  - 3) Які витрати видаються непотрібними?
  - 4) Які способи економії ви можете запропонувати?
3. Обчисліть, скільки грошей від ваших щомісячних витрат становить 7 %. Якщо завдяки бюджету ви заощадите цю суму й щомісяця почнете відкладати її на банківський рахунок під 18 % річних у гривні, то скільки коштів накопичиться через п'ять років?
4. Обговоріть у групах: що більш ефективно — збільшення доходів чи зменшення видатків?
5. Сформулюйте узагальнювальні висновки відповідно до мети заняття.

1. Яку потребу ви задовольнили, переглянувши цікавий кінофільм?
А матеріальна, особиста
Б духовна, особиста
В матеріальна, суспільна
Г духовна, групова
2. Яка з груп виробничих ресурсів найкраще ілюструє три їх основні види?
А заробітна плата, працівники, гроші
Б нафта, таксисти, ціни
В родовище вапняку, вчителі, верстати
Г фермери, інвестори, виробники
3. Продукт має корисність, якщо він
А потребує значних ресурсів для виробництва
Б попит на нього на ринку завжди однаковий
В здатний задовольнити яку-небудь потребу споживача
Г є доступним за ціною для споживача
4. Економічна раціональність передбачає таку поведінку людей, за якої
А кожен суб'єкт економічних відносин ощадливо витрачає гроші
Б кожна людина робить вибір відповідно до своїх вигод
В кожен суб'єкт ринкових відносин має діяти відповідно до інструкцій
Г усі люди діють однаково в однакових умовах
5. Під економічною категорією «власність» розуміють
А належність людини до об'єкта власності
Б відносини між державою та фізичною особою стосовно привласнення державного майна
В відносини між суб'єктами стосовно привласнення економічних благ
Г відносини між людьми з приводу використання споживчих благ
6. Основними перевагами ринкової економіки є
А забезпечення ефективного використання ресурсів та економічної свободи
Б рівномірний розподіл особистих доходів і забезпечення повної зайнятості
В забезпечення стабільності цін і справедливого розподілу особистих доходів
Г ліквідація дискримінації і зведення до мінімуму забруднення довкілля
7. У схемі економічного кругообігу (с. 136) плата за електроенергію власника сімейної кав'ярні Свиридюка відображає рух
А грошових потоків від домогосподарств на ринок товарів
Б грошових потоків від підприємств на ринок товарів і послуг
В грошових потоків від підприємств на ринок ресурсів
Г грошових потоків від домогосподарств безпосередньо до підприємств

8. Ринкова система — це
- А система господарювання, заснована на приватній власності, ринковому ціноутворенні та конкуренції
  - Б система, де поєднуються державні важелі регулювання економіки з монополістичною конкуренцією
  - В складний механізм взаємоузгодження економічних відносин між державою й приватними підприємствами
  - Г економічна система, яка заснована на приватній власності та традиційних методах господарювання
9. Яке із тверджень є правильним?
- А у зв'язку з подорожчанням бензину його пропозиція на ринку зменшилася
  - Б обсяг попиту на автомобілі зріс у зв'язку з підвищенням цін на бензин
  - В на ринку апельсинів зросли ціни, тому підвищився попит на мандарини
  - Г унаслідок зниження ціни на канцелярські товари зменшився обсяг попиту на них
10. Причиною дефіциту товару на ринку є те, що
- А ціна на товар перевищує рівноважну ціну
  - Б ціна на товар нижча від рівноважної ціни
  - В товар не відповідає державному стандарту якості
  - Г обсяг пропозиції перевищує обсяг попиту
11. Ситуація в Україні, наближена до досконалої конкуренції, швидше за все буде характерна для ринку
- А зерна
  - Б легкових автомобілів
  - В послуг викладачів
  - Г послуг мобільного зв'язку
12. Обмеженість трудових ресурсів зумовлена
- А загальною кількістю населення і часткою працездатних людей
  - Б загальною кількістю безробітних у країні
  - В загальною кількістю робочих місць на підприємствах
  - Г зменшенням потреб виробництва в робочій силі

Розділ VII

Україна, Європа, світ

Глобалізація глобалізує всі проблеми, і ні одної не зменшить.

Ліна Костенко

Людство «глобалізується» протягом усієї своєї історії, але тільки зараз воно почало ставитися до цього процесу свідомо, не розуміючи ще до кінця, чи радіти йому, чи сумувати, і які висновки слід зробити із цього усвідомлення.

Валерія Гольберт

Поряд із суцільною глобалізацією та комп'ютеризацією не можна забувати про такі гарні речі в житті, як приготування картоплі чи юшки.

Ангела Меркель

ТЕМА 1. ІНТЕГРАЦІЯ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Членом яких міжнародних організацій є Україна?
2. Які глобальні проблеми людства вам відомі?

1. Поняття глобалізації та інтеграції

Наприкінці ХХ ст. політики, економісти, громадськість заговорили про явище глобалізації. **Глобалізація** — це термін, яким називають дедалі глибшу взаємозалежність людей і країн у всьому світі. Цей процес особливо прискорився наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Це було зумовлено припиненням «холодної війни», ліквідацією торговельних бар'єрів, об'єднанням світових фінансових ринків, розгортанням процесів інтеграції тощо. Глобалізація має всеохопний характер: вона спричинила зміни в економіці, політиці, соціальній сфері, культурі й довкіллі. У доповіді Генерального секретаря ООН про розвиток людини за 1999 р. зазначалося: *«Головним наслідком глобалізації є не інтернаціоналізація виробництва, не революція в засобах комунікації, не навіть виникнення так званого антигромадянського суспільства тощо. Двома головними проблемами глобалізації є наслідки цих процесів та їх спільний вплив на розробку й здійснення політики як на національному, так і на міжнаціональному рівнях».*

Сучасний світ стає все більш цілісним. Завдяки розвитку засобів комунікації та транспорту спілкування та пересування стало простішим і доступним набагато більшій кількості людей, ніж будь-коли. Ідеї, інформація, знання, відкриття, культурні здобутки нині легко стають надбанням усього людства. Державні кордони тепер не є значною перешкодою для такого обміну. Це стосується й економіки, адже тепер нікого не дивує те, що у звичайному магазині можна знайти товари з усіх куточків світу.

Як і будь-яке інше людське досягнення, глобалізація має свої позитивні та негативні риси. Недоліки цього процесу породили досить потужний антиглобалістський рух. Антиглобалісти виступають проти ідеології капіталізму та низки впливових міжнародних організацій, за обмеження впливу транснаціональних корпорацій. Першим антиглобалістським виступом стало повстання індіанців Мексики, яке переросло в 1994 р. у сепаратистський рух. Головною вимогою руху було збереження своєї ідентичності.

Однією зі складових глобалізації є інтеграційні процеси. Загалом **інтеграція** — це добровільне об'єднання окремих частин у єдине ціле. Розрізняють вертикальну й горизонтальну; міжнародну й регіональну інтеграцію. Попередником інтеграції є тісне міждержавне співробітництво. Практичного втілення інтеграційні процеси набули лише в другій половині ХХ ст. і зараз є невід'ємною складовою сучасного світу.

Глобалізація — злиття економік різних країн у єдину економічну систему, об'єднання фінансових, товарних та інформаційних потоків у світовому масштабі.

Глобальні проблеми — сукупність соціоприродних проблем, від вирішення яких залежать соціальний прогрес людства та збереження цивілізації.

**Вашингтонський консенсус 1992 р.
провідних країн світу**

Принципи Вашингтонського консенсусу такі:

- лібералізація торгівлі;
- фінансова лібералізація;
- приватизація;
- дерегулювання;
- усунення бар'єрів для прямих іноземних інвестицій;
- забезпечення прав власності;
- уніфіковані й конкурентні курси обміну валют;
- скорочення державних витрат (фінансова дисципліна);
- перемикання державних витрат на першочергові потреби охорони здоров'я, освіти та розвитку інфраструктури;
- податкова реформа, спрямована на розширення податкової бази, зменшення граничних ставок

оподаткування та встановлення менш прогресивної шкали оподаткування;

- соціальні мережі безпеки.
Пізніше до цих 11 елементів Світовий банк і Міжнародний валютний фонд додали ще один, пов'язаний із регулюванням відносин між працею та капіталом:
- гнучкість ринків праці, що передбачає децентралізацію трудових відносин на основі згортання тієї нормативно-правової бази, яка забезпечує захист інтересів найманих працівників і є однією з основ соціальної держави.

? Як ви вважаєте, Вашингтонський консенсус став реакцією на глобалізацію чи дав поштовх глобалізації?

Характеризуючи сучасний світ, науковці використовують поняття міжнародної інтеграції. Воно означає процес набуття різними сферами людського життя в різних країнах світу спільних рис. Тому як складові міжнародної інтеграції виділяють міжнародну, економічну, політичну, військову, культурну інтеграцію.

Для покращення співробітництва між різними країнами та контролем над глобальними процесами було створено численні міжнародні організації. Із деякими з них ви вже

знайомі. Наприклад, це ООН, завданням якої є підтримання безпеки та мирного співробітництва в усьому світі. ОПЕК об'єднує країни — експортери нафти. Також існують регіональні об'єднання, такі як Європейський Союз (ЄС), НАФТА, АНЗІУС тощо.

Найбільш успішним інтеграційним проектом є ЄС.

? У чому, на вашу думку, полягають позитивні й негативні риси глобалізації?

2. Витоки та процес європейської інтеграції

Ідея єдиної Європи не залишала думки європейських політиків уже тривалий час, але лише в другій половині ХХ ст. знайшла своє

практичне втілення. Інтеграція не може бути породженням однієї політичної волі, для її розвитку необхідні певні передумови.

ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ ЄДИНОЇ ЄВРОПИ

Цивілізаційні	Економічні	Історичні	Військово-політичні	Геополітичні
Наявність спільних духовних цінностей, сумісність соціальних і політичних ідеалів	Можливість взаємодоповнюючого економічного й науково-технічного розвитку	Традиційна взаємодія, взаємоповага. Традиційне прагнення єдності (насиллям або добровільне)	Спільність інтересів у вирішенні головних питань міжнародного життя, співробітництво у військових і військово-політичних союзах, урегулювання територіальних суперечок	Можливість розвитку економічно рентабельної мережі транспортних комунікацій

? Наведіть факти, що підтверджують наявність зазначених передумов для утворення єдиної Європи.

Європейська інтеграція є наочним прикладом вертикальної інтеграції, яка має кілька аспектів: економічний, політичний, військовий. Її започаткувала реалізація «плану Маршалла», а активного розвитку вона набула з 1950-х рр. У квітні 1948 р. утворилася Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), яка у вересні 1950 р. була доповнена Європейським платіжним союзом (ЄПС). У 1961 р. його замінила Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

Перехід від простого міжнародного європейського співробітництва до справжнього наднаціонального співтовариства розпочався 9 травня 1950 р. Цього дня було оприлюднено план створення галузевого об'єднання шести країн (Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу) — Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС). Новизною цієї організації було створення європейського органу управління, незалежного від урядів країн.

Наступним кроком стало заснування 25 березня 1957 р. Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) («Спільний ринок») і Європейської спільноти з атомної енергії (ЄСАЕ), або «Євратом». Мета ЄЕС — сприяти розвитку національних економік і захищати Європу від засилля американського капіталу. Умовами участі в ЄЕС є ліквідація збиткових підприємств і державних дотацій.

Країни-учасниці спільно розробляють економічну політику, міждержавні проекти, митні тарифи, регулюють фінансову систему, налагоджують систему міжнародної спеціалізації з метою забезпечення рентабельності виробництва, створюють єдиний ринок праці.

У другій половині 1960-х рр. відбулося об'єднання структур ЄОВС, ЄЕС, «Євратому» з метою створення єдиних органів (Ради,

Комісії, Суду тощо). У 1968 р. сформувався єдиний Митний союз.

Подальший розвиток ЄЕС ішов шляхом поглиблення економічної та політичної інтеграції.

Процес становлення ЄЕС був тривалим і супроводжувався кризовими явищами, зумовленими структурними змінами в економіках країн, процесом напрацювання системи інтеграції.

Було чимало й противників ЄЕС. Так, у 1960 р. на противагу «Спільному ринку» Велика Британія утворила Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ), до якої, крім неї, долучилися Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія, Австрія, Португалія.

У 1960-ті рр. між ЄЕС і ЄАВТ спалахнула гостра конкурентна боротьба. У ній ЄЕС здобуло переконливу перемогу: за десять років (1960—1970 рр.) частка ЄЕС у світовому виробництві зросла з 26 до 32%, у той час як частка ЄАВТ зменшилася із 16,5 до 15%. У результаті ЄАВТ розпалася, а її члени один за одним почали переходити в ЄЕС.

У 1970-ті рр. членами ЄЕС стали Велика Британія, Данія, Ірландія, у 1980-ті рр. — Греція, Іспанія, Португалія.

Перехід від конфронтації до співробітництва держав світу, завершення «холодної війни» (друга половина 1980-х — 1990-ті рр.) дали новий імпульс інтеграційним процесам у Європі. Вони розвивалися за двома напрямками: поглиблення інтеграційних процесів і розширення ЄС (залучення нових членів за рахунок країн Центральної, Північної, Східної Європи).

У 1987 р. члени ЄЕС зробили чинними «Єдиний європейський акт», за яким ліквідували існуючі перешкоди в економічному співробітництві, створили єдину податкову систему, скасували відмінності у своїх зако-

подавствах. Крім того, країни ЄЕС у травні 1992 р. уклали угоду з ЄАВТ про утворення Європейського економічного простору (ЄЕП). У межах ЄЕП передбачено вільне пересування капіталів, товарів, послуг і робочої сили. 6 лютого 1992 р. у місті Маастрихт (Нідерланди) країни-члени ЄЕС підписали угоди, за якими з 1 січня 1993 р. розпочалося функціонування єдиного ринку. Тоді ж набув чинності договір про Європейський Союз (ЄС), на основі якого в 1999 р. завершилося створення єдиного валютного простору — замість національних валют було введено єдину європейську валютну одиницю — євро.

Успіхи європейської інтеграції зробили ЄС привабливим для інших європейських держав. Станом на січень 2018 р. ЄС об'єднує 28 держав. Проте на початку 2000-х рр. у європейській інтеграції почали проявлятися деякі негативні тенденції. Так, не вдалося ухвалити єдину Конституцію ЄС, значної критики зазнає бюрократичний апарат ЄС. У 2016 р. у Великій Британії відбувся референдум (Брексіт), на якому більшість громадян висловилися за вихід із ЄС. Брексіт завдав важкого удару авторитету ЄС, але не зупинив процесів інтеграції.

? Визначте основні етапи європейської економічної інтеграції.

ЕТАПИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Етапи	Зміст
Зона вільної торгівлі	Скасування мита, квот та інших обмежень у торгівлі між державами-учасницями за умови збереження їхньої автономії в митній і торговельній політиці щодо третіх країн
Митний союз	Запровадження спільних зовнішніх митних тарифів і перехід до єдиної торговельної політики щодо третіх держав
Єдиний внутрішній (спільний) ринок	Митний союз доповнено здійсненням заходів, які забезпечують вільний рух послуг, капіталів і робочої сили (у тому числі свобода їхньої професійної діяльності)
Економічний і валютний союз	Єдиний внутрішній ринок і гармонізація та координація економічної політики держав-учасниць на основі спільного прийняття рішень і контролю над їх виконанням, заміна національних валют єдиною. Єдина валютна й грошова політика

? Укажіть хронологічні межі наведених етапів європейської економічної інтеграції.

3. Міграція

Міграція — переселення, переміщення населення, трудових ресурсів, капіталу з однієї країни в іншу, а також внутрішньодержавна — з одного регіону в інший.

У демографічних та економічних дослідженнях термін «міграція» вживають щодо таких актів переміщень у просторі, які пов'язані, по-перше, із перетином адміністратив-

них меж населених пунктів, по-друге, зі зміною індивідом місця проживання назавжди чи на певний строк.

Класифікуючи міграції стосовно будь-якої країни, виділяють зовнішню (міждержавну) і внутрішню. До зовнішньої міграції відносять такий рух населення через державні кордони, який пов'язаний зі зміною місця проживання.

Зовнішня міграція за територіальним охопленням передбачає міжконтинентальні та внутрішньоконтинентальні переміщення. Зовнішня (міждержавна) міграція існує в різних формах: трудовій, сімейній, рекреаційній, туристичній та ін. Міждержавна міграція робочої сили в другій половині ХХ ст. стала важливою частиною процесу інтернаціоналізації міжнародного господарського життя. Трудовий потенціал як важливий фактор виробництва шукає свого найефективнішого використання не лише в межах національного господарства, але й у масштабах світової економіки. Зовнішня міграція має два види: **еміграція** — виїзд працездатного населення з країни перебування для довгострокового або постійного проживання в іншу країну; **імміграція** — в'їзд робочої сили в певну країну з-за кордону (на постійне або тривале проживання для навчання, працевлаштування або з метою втечі від дискримінації, переслідувань тощо).

Внутрішня міграція — це переміщення населення в межах однієї країни. Розрізняють міграції сільського та міського населення, міжміські міграції та міграції в межах сільської місцевості. Існують також міграції в межах окремих великих територіальних одиниць — області, економічного району, автономної республіки. У цих випадках міграції поділяють на внутрішньообласні та міжобласні, внутрішньорайонні та міжрайонні.

За тривалістю розрізняють постійні (безповоротні) та тимчасові (зворотні) міграції.

За правовою ознакою мігрантів поділяють на легальних, напівлегальних, нелегальних. **Легальні мігранти** перетинають міжнародні кордони на законних підставах, тобто мають візу на в'їзд на певний термін або, перебуваючи в інших країнах, продовжують термін її дії. **Напівлегальні мігранти**, маючи візу, перебувають до країни на законних підставах, але через певний час із різних причин відмовляються виїхати до своєї батьківщини й залишаються в країні перебування. **Нелегальні мігранти** виїжджають із країн постійного проживання, перетинають кордони держав без офіційного дозволу, тобто без візи на в'їзд.

За способом реалізації міграції поділяють на організовані та неорганізовані, індивідуальні. Перша здійснюється за допомогою й за участю державних і громадських органів, другі ж — силами й коштом самих мігрантів без матеріальної та організованої підтримки з боку будь-яких установ.

Міграція — явище не нове. Вона виникла з появою людства й має різні причини: зміна клімату, стихійні лиха, освоєння нових життєвих просторів, релігійні конфлікти, кочівництво скотарів, військові й колоніальні загарбання тощо. Становлення єдності світу призвело до того, що головною причиною міграції стає економічна доцільність. Серед економічних чинників зараз виділяють такі:

- прагнення зменшити витрати на виробництво за рахунок використання дешевої, порівняно з національною, іноземної робочої сили;
- залучення кваліфікованих працівників;
- доцільність транснаціональних корпорацій, що не тільки підвищує географічну мобільність робочої сили, але й вирів-

нює умови її застосування у світовому масштабі;

- розвиток засобів транспорту та зв'язку;
- дедалі активніша взаємодія виробничих, науково-технічних і культурних зв'язків;
- пошук кращих умов життя.

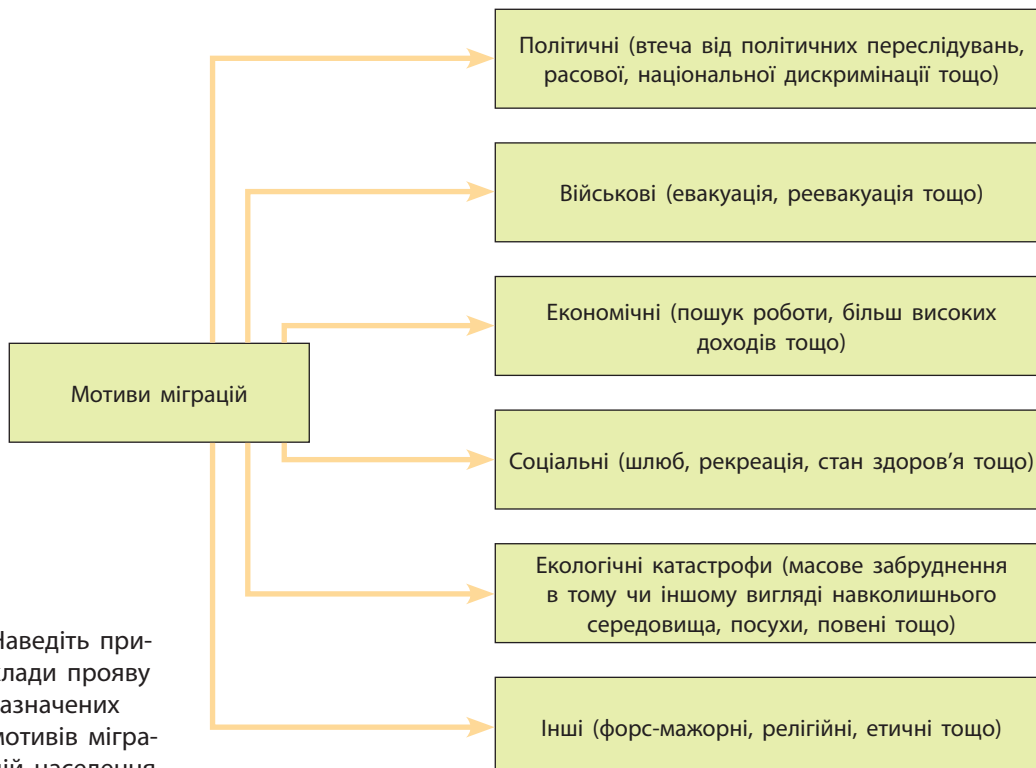
Згідно з дослідженнями ООН, міжнародна міграція у світі в останні роки становить близько 300 млн осіб на рік. Найбільше мігрантів проживає на території США, Німеччини, Росії.

Регіони, які зараз дають найбільшу частку мігрантів: країни Африки (Лівія, Судан,

Ангола, Нігерія тощо), Азії (Сирія, Ірак, Афганістан, Пакистан, Бангладеш та ін.), Латинської Америки (Венесуела, Мексика тощо).

Будь-який міграційний акт відбувається під дією комплексу мотивів. Вони залежать від суб'єктивних та об'єктивних причин. Міграції відбуваються за особистим бажанням — кожен громадянин має право й можливість вибрати для себе місце проживання та праці, тобто задовольнити свої різноманітні потреби матеріального, професійно-кваліфікаційного й духовного характеру.

ОСНОВНІ МОТИВИ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ

? Наведіть приклади прояву зазначених мотивів міграцій населення.

ЧИННИКИ ВПЛИВУ МІГРАЦІЙ НА ЕКОНОМІКУ КРАЇН-ЕКСПОРТЕРІВ І КРАЇН-ІМПОРТЕРІВ РОБОЧОЇ СИЛИ

Позитивні чинники	
для країни виїзду	для країни приймання
<ul style="list-style-type: none"> Відчуває зниження тиску надлишкових трудових ресурсів, які є в неї, і зменшення соціальної напруженості в країні. Поповнює дохідну частину платіжного балансу за рахунок грошових переказів громадян, що працюють за кордоном. Отримує значні вигоди за рахунок ввезення емігрантами матеріальних цінностей: грошових коштів, автомобілів, товарів тривалого користування тощо. Отримує більш кваліфіковану робочу силу, яка повертається на батьківщину й використовує накопичені знання, досвід, грошові та матеріальні кошти для розвитку економіки країни 	<ul style="list-style-type: none"> За рахунок залучення додаткової кваліфікованої робочої сили відбувається стимулювання продуктивності праці й ефективності виробництва в країні. Отримує економію на витратах на освіту і професійну підготовку. Отримує можливість економити за рахунок скорочення купівлі ліцензій, патентів ноу-хау за кордоном і, відповідно, за рахунок продажу їх на світовому ринку. Підвищує конкурентоспроможність своїх товарів унаслідок зменшення витрат виробництва і завдяки низькій ціні іноземної робочої сили. Стимулює власне виробництво та збільшує зайнятність за рахунок додаткового попиту на товари й послуги робочої сили. Виграє внаслідок відходу від реалізації різних соціальних програм для іноземних робітників. Покращує демографічну ситуацію у своїй країні, уповільнює загальний темп старіння населення
Негативні чинники	
для країни виїзду	для країни приймання
<ul style="list-style-type: none"> Втрачає (зазвичай кращу) частину своєї робочої сили, оскільки, як правило, країну залишають найбільш кваліфіковані працівники. Особливо страждають країни, що розвиваються, оскільки втрачають вкрай необхідні для розвитку найкращі кадри, на підготовку яких раніше були витрачені значні кошти. У результаті постійного зростання еміграції зникає так званий «ефект віри» в розвиток економіки власної країни, що врешті-решт призводить до зниження рівня інвестицій в економіку цієї країни. У результаті «відпливу умів» за межі національних кордонів посилюються й без того потужні позиції конкурентів у міжнародній торгівлі. Не отримує певну частину національного доходу та податкових надходжень до бюджету 	<ul style="list-style-type: none"> Отримує додаткову конкуренцію на ринку, що призводить до зростання безробіття. Отримує елементи соціальної напруженості в суспільстві у вигляді конфліктів на національному, релігійному ґрунті, а також зростання злочинності тощо

Сьогодні міграційні процеси мають такі тенденції, що неухильно зростатимуть міграції з регіонів із високою кількістю населення до тих, де вона є невеликою, — Північної Америки, Європи, Австралії. Це призведе до спроб країн цих континентів зупинити переселення суворими законами для іммігрантів. Проте вони не зможуть змінити ситуацію,

наслідком чого стане застосування сили західними країнами для захисту від мігрантів. Також міграційні процеси можуть використовувати окремі держави для дестабілізації ситуацій в окремих регіонах світу і досягнення певних політичних вигод.

? Якою є роль міграції в сучасному світі?

4. Виклики сучасного світу

Сучасний світ мінливий, але загальні тенденції його розвитку демонструють існування **глобальних проблем**, спільних для всього людства.

Проте не всі підтримують цю мету. У світі набув поширення так званий антиглобалістський рух, що виступає проти сучасної цивілізації.

Антиглобалісти стали унікальним явищем сьогодення. Уперше частина людства виступає не проти якихось конкретних політичних або економічних рішень влади, а проти напрямку розвитку цивілізації.

Наприкінці 1960-х рр. вчені, занепокоєні гостротою накопичених суперечностей і проблем, які робили реальністю загрозу загибелі людства, уперше застосували щодо них поняття «глобальні проблеми». Глобальний характер їм надавали:

- загальнолюдський масштаб, тобто їх не вирішеність створювала загрозу всьому людству;
- поширення на весь світ, усі його регіони та сфери;
- необхідність вирішення з використанням спільних зусиль усього людства.

Глобальні проблеми без перебільшення мають планетарний характер, оскільки стосуються інтересів не лише окремих народів. Вони

є надзвичайно динамічними, несвоечасність їх розв'язання матиме катастрофічні наслідки. Усі глобальні проблеми пов'язані між собою, загальнолюдська сутність робить їх зрозумілими та актуальними для всіх країн.

У 1970-х рр. члени Римського клубу (громадської організації, яка однією з перших звернула увагу на питання, що загрожують існуванню людства) уперше визначили комплекс класичних глобальних проблем, до яких віднесли:

- запобігання війні, збереження миру та роззброєння;
- соціальний розвиток та економічне зростання у світі;
- подолання економічної відсталості, бідності та злиднів у країнах «третього світу»;
- раціональне використання природних ресурсів і збереження навколишнього середовища;
- здійснення активної демографічної політики.

У сучасному світі відчутною стала потреба оперативно визначати найбільш болючі та небезпечні тенденції в розвитку людства. Серед сучасних глобальних проблем вчені визначили три основні групи. До першої належать проблеми, пов'язані зі сферою міжна-

родних відносин, що відображають притаманні для них суперечності й об'єктивно потребують перетворень. Однією з найважливіших є проблема війни і миру. За останні 5,5 тис. років в історії людства відбулося понад 14 тис. війн. На цей період припадає лише 292 мирні роки, коли не відбувалося збройних конфліктів. Із початком глобалізації життєдіяльності людської спільноти, формуванням світового господарства й виникненням у цих умовах сил, що прагнули перерозподілу світу або встановлення світового панування, війни набули всесвітнього, глобального характеру. У XVII ст. лише на території Європи у війнах загинуло щонайменше 3,3 млн осіб, а у двох світових війнах XX ст. — понад 65 млн людей. У післявоєнних конфліктах і локальних війнах періоду «холодної війни», яких було більше 200, кількість загиблих становила понад 20 млн осіб.

Не менш небезпечною глобальною проблемою сьогодення став міжнародний тероризм. За даними ООН, теракти, викрадення, тортури, убивства здійснюють уряди, політичні,

екстремістські рухи або воєнізовані групи, що перебувають під їхнім контролем (більш ніж у 40 країнах світу). Боротьба з тероризмом також вимагає об'єднання зусиль усієї світової спільноти, стимулювання нею дій щодо вирішення в окремих державах і регіонах культурних, національних, економічних, соціальних, політичних, релігійних та інших проблем.

До першої групи глобальних проблем належить також подолання економічної відсталості багатьох країн, що розвиваються. Сьогодні в країнах цієї групи існує чимало гострих соціально-економічних проблем, до яких у першу чергу відносять незадовільний стан охорони здоров'я, голод, відсталість у сфері освіти, безробіття, масову бідність, нестачу житла з елементарними зручностями тощо.

Друга група глобальних проблем охоплює сферу відносин особи й суспільства. Ці проблеми насамперед стосуються людини як біосоціальної істоти й безпосередньо пов'язані з її майбутнім. Без багатопланової роботи всієї людської спільноти вирішити їх неможливо.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Проблеми міжнародних відносин	Проблеми взаємовідносин особи й суспільства	Проблеми взаємовідносин суспільства й природи
<ul style="list-style-type: none"> • Проблеми війни і миру. • Міжнародний тероризм. • Подолання економічної відсталості країн, що розвиваються. • Етнополітичні проблеми. • Мирне освоєння Космосу й багатств Світового океану 	<ul style="list-style-type: none"> • Демографічна проблема. • Наркотики. • Вразливі групи населення. • Нові види небезпек, викликані діяльністю людини. • Ліквідація небезпечних хвороб. • Захист духовного середовища та збереження культурної різноманітності людства 	<ul style="list-style-type: none"> • Екологічна проблема. • Енергетична проблема. • Зміни клімату. • Сировинна проблема

? Які заходи світового співтовариства щодо здійснення глобальних проблем сучасності вам відомі?

? Доберіть назви до ілюстрацій на с. 168 і 169.

Серед другої групи глобальних проблем значну увагу дослідників привертає прискорене зростання кількості населення нашої планети, або демографічний вибух. Так, у 1800 р. кількість населення Землі становила 952 млн осіб, у 1900 р. — 1,66 млрд, у 1987 р. — 5 млрд, у 2000 р. — 6,12 млрд, а у 2100 р., за прогнозами, вона досягне 10,5 млрд.

Демографічна ситуація на нашій планеті ускладнюється також тим, що основний приріст її населення здійснюється в країнах, що розвиваються, де на початку XXI ст. живе 4/5 населення Землі. Однак унаслідок своєї економічної відсталості ці країни неспроможні забезпечити задовільні умови життя для свого населення.

Наркотики також перетворилися на одну із глобальних проблем сучасності. Вони стали однією з найбільш прибуткових форм міжнародної торгівлі. Сукупні прибутки налічують

сотні мільярдів доларів і перевищують показники найбільших транснаціональних корпорацій. У країнах, що розвиваються, наркобізнес призводить до трансформації національних економік і впливає на політику. Зазвичай він поєднується з торгівлею зброєю й відіграє важливу роль у збройних конфліктах.

Україну сьогодні розглядають не лише як канал постачання наркотиків на Захід, але і як ринок їх збуту. Значна частина її населення, перш за все молодь, уражена цим злом. Незважаючи на боротьбу з поширенням наркотиків, за різними оцінками, лише 3—8% від загальної кількості вдається перехопити й знищити.

Однією з глобальних проблем, що виникла в сучасному світі, стали уразливі групи населення — молодь, біженці, мігранти та знедолені. Із молоддю пов'язують проблеми охорони дитинства, безпритульних і молоді

ЦІКАВО ЗНАТИ

Навіть збільшення температури на один градус (за Цельсієм) у планетарному масштабі призведе до того, що на середину XXI ст. відбудуться помітні зміни в циркуляції атмосфери й умовах зволоження ґрунтів. Через це суттєво перемістяться зони, придатні для землеробства та інших видів господарської діяльності. Як наслідок, міграції десятків мільйонів людей спричинять тяжкі соціальні наслідки і політичні потрясіння. Їхніми проявами стануть деградація навколишнього середовища, голод, деморалізація знач-

ної частини жителів Землі, зростання рівня дитячої смертності, безробіття тощо. Під час реалізації такого сценарію подальше існування людства опиниться під загрозою. Для того щоб цього не відбулося, необхідна ефективна й збалансована екологічна, енергетична та сировинна політика на національному, регіональному і глобальному рівнях.

? Поясніть, чому зміну клімату вважають однією з найскладніших проблем сучасності?

в містах. Так, проблема молоді в містах пов'язана з тим, що через низьку якість життя, перенаселеність, проблеми з роботою та втрату ціннісних орієнтирів вона втягується у світ злочинності, проституції та наркоманії. Труднощі з отриманням освіти, медичного обслуговування, низькооплачувана праця викликають пригніченість, відчуженість, невдоволення, у результаті чого досить багато молоді обирає шлях насильства як засіб швидкого вирішення своїх проблем. Особливо гостро ця проблема постає в країнах, що розвиваються.

До групи небезпечних глобальних проблем, зумовлених діяльністю людини, належать ті, що пов'язані з ядерною енергетикою, генною інженерією, та промислові аварії. Глобальний характер цих проблем засвідчує, що фактично весь світ відчув на собі наслідки аварій на атомних електростанціях в українському Чорнобилі та на японській «Фукусімі».

До третьої групи глобальних проблем належать ті, що пов'язані з відносинами людини й природи. Вони полягають у незбалансованості потреб життєдіяльності людини та можливостей навколишнього середовища. Найбільш важливою серед них сьогодні, як і серед усіх глобальних проблем, на думку багатьох дослідників, є екологічна проблема. Саме екологічна безпека становить найбільшу загрозу для існування людства. Природа вичерпала свої можливості самоочищення й не здатна подолати наслідки впливу людської діяльності на біосферу. У результаті цього небезпечного характеру набуло забруднення повітряного й водного простору, виснаження природних ресурсів, вимирання багатьох видів рослин і тварин, збідніння біологічних ресурсів загалом, скорочення невідновлюваного енергетичного потенціалу (вугілля,

нафти, природного газу) тощо. При цьому ситуацію ускладнює нерівномірне використання ресурсів.

Вплив людини на природу суттєво змінює зовнішній вигляд планети. Лише в останній третині XX ст. на ній з'явилося понад 9 млн км² нових пустель. За останні 500 років людство знищило 2/3 всіх лісів на Землі. Особливо вчених турбує перспектива глобального потепління клімату нашої планети, пов'язана з так званим парниковим ефектом. Вони стверджують, що неконтрольований парниковий ефект може знищити людську цивілізацію впродовж 500 років.

Перелік глобальних проблем, які постають перед людством сьогодні, не є повним або завершеним. Розвиток суспільства спричинятиме повне або часткове розв'язання одних і виникнення інших проблем. Необхідно вчасно помічати появу нових проблем, які можуть поступово набути характеру глобальних, і визначати шляхи реагування на ці виклики. До цього часу людство недооцінювало серйозність глобальних проблем, що зробило деякі з них вкрай небезпечними.

Антиглобалісти основну критику спрямовують проти таких міжнародних структур, як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі. Вони виступають також проти втілення в життя окремих міжнародних угод, які базуються на ідеології неолібералізму. Це, наприклад, Північно-американська угода про вільну торгівлю, Шенгенська угода. Нападкам піддаються також міжнародні бізнес-альянси, компанії та уряди окремих країн.

? Чим глобальні проблеми відрізняються від інших викликів, із якими стикаються людські спільноти?

ВИСНОВКИ

Наприкінці ХХ ст. прискорилися процеси глобалізації та інтеграції. Цьому сприяло багато чинників, але наслідки для людства ще залишаються незрозумілими.

Найуспішніший інтеграційний проект — це створення Європейського Союзу, який об'єднав 28 європейських держав.

У ХХІ ст. людство постало перед небаченим у світовій історії загостренням глобальних проблем. Вони стали важливим чинником розвитку людства, ігнорування якого матиме катастрофічні наслідки. Саме тому дослідники вивчають прояви глобальних проблем і намагаються визначити шляхи їх подолання.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке глобалізація?
2. Якими є причини й мотиви міграції у сучасному світі?
3. Проведіть дискусію, яке місце посідає Україна в міграційних процесах світу.
4. Проаналізуйте за таблицею (с. 165) позитивні й негативні чинники впливу міграції на розвиток країн виїзду та країн приймання. Які з них, на вашу думку, є найважливішими в кожній групі? Чому?
5. Охарактеризуйте місце України в загальноцивілізаційному процесі та її геополітичне становище.
6. Що таке глобальні проблеми? У чому полягає їхня сутність?
7. Охарактеризуйте глобальні проблеми сучасності. Наведіть приклади їх прояву.
8. Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що для подолання глобальних проблем сучасності необхідна співпраця людства? Обґрунтуйте свою точку зору.
9. **Робота в групах.** Проаналізуйте розглянуті в темі три групи глобальних проблем сучасності. Скористайтеся планом та обговоріть у класі висновки, яких ви дійшли:
  - 1) У чому полягає важливість цієї групи проблем для розвитку людства?
  - 2) Які заходи здійснюють громадянськість, держава і світова спільнота щодо їх подолання?
  - 3) Які глобальні проблеми, на вашу думку, крім наведених, можна зарахувати до цієї групи? Обґрунтуйте свій вибір.
  10. Підготуйте есе на тему «Яким я бачу місце України у світовому співтоваристві?».
  11. Існують дві відмінні точки зору щодо майбутнього людства. Прибічники першої стверджують, що людство не зможе вирішити глобальні проблеми сучасності, і пророкують знищення сучасної цивілізації. Інші переконані, що людство знайде прийнятні шляхи вирішення глобальних проблем, а спільний пошук сприятиме об'єднанню народів і становленню якісно нової єдиної цивілізації. Якою є ваша позиція?
  12. Поясніть гасла антиглобалістів: «Люди і планета, а не прибуток», «Планета Земля не продається».
  13. Як ви розумієте висловлювання, використані як епіграфи до теми? Які завдання, на вашу думку, стають актуальними в ситуаціях, описаних у них?

У кожному столітті, немов слідуючи якомусь закону природи, з'являється країна, що володіє могутністю, волею, а також інтелектуальними й моральними стимулами, необхідними, щоб узгодити всю систему міжнародних відносин зі своїми цінностями.

Генрі Кіссінджер

ООН створили не для того, щоб допомогти нам потрапити на «небо», а для того, щоб урятувати нас від пекла.

Вінстон Черчилль

ТЕМА 2. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що ви знаєте про Організацію Об'єднаних Націй (ООН)? Коли її було створено? Які її завдання?
2. Що таке конфлікт?

Транснаціональні корпорації — акціонерні товариства, що володіють підприємствами в інших країнах, виготовляють і продають свою продукцію за кордоном.

Міжнародне право — система юридичних принципів і норм договірної й звичаєвого характеру, які виникають унаслідок погодження між державою та іншими суб'єктами міжнародного співтовариства з метою мирного співіснування.

Об'єкт — те, на що спрямована діяльність суб'єкта.

Суб'єкт — той, хто здійснює таку діяльність.

Злочини проти людства (людяності), миру та безпеки людства — системні широкомасштабні прояви особливо тяжких злочинів (масові вбивства, тортури, зґвалтування, політичні, расові або релігійні переслідування, воєнні злочини), що організуються, підтримуються або замовчуються урядами країн.

1. Міжнародні відносини

Нині подія, що відбулася в одному місці, може вплинути на весь світ. Велика кількість тісних політичних, економічних, культурних та інших зв'язків між регіонами й країнами потребує врегулювання, визначення чітких правил того, як вони здійснюються. Ці принципи були викладені в численних міжнародних угодах та деклараціях, що дозволяє, з одного боку, уникнути конфліктів, а з іншого — зробити співпрацю між країнами більш ефективною. Існуючу систему зв'язків між країнами називають міжнародними відносинами.

Міжнародні відносини — система взаємодій, суб'єктами яких є держави, міжнародні міжурядові та міжнародні неурядові організації, **транснаціональні корпорації** та, за особливих умов, приватні особи. До сфери міжнародних відносин належать військово-політичні, економічні, екологічні, гуманітарні та інші проблеми світового співтовариства.

Засобом здійснення міжнародних відносин є дипломатія. До поняття дипломатії належить і сукупність практичних заходів, прийомів і методів, що застосовують за конкретних умов і характеру завдань, і офіційна діяльність глав держав та урядів щодо здійснення зовнішньої політики держав, а також щодо захисту інтересів цих держав. Крім того, із поняттям дипломатії пов'язують мистецтво ведення переговорів для запобігання або врегулювання конфліктів, пошуків компромісів і взаємоприйнятних рішень, розширення та поглиблення міжнародного співробітництва.

Науковці вважають, що, незважаючи на багатогранність міжнародних зв'язків, міжнародні відносини передусім базуються на політичних відносинах між країнами. Цей пункт визначає й решту особливостей того, що розуміють під поняттям міжнародних відносин.

Головною дійовою особою міжнародних відносин є держава, яка здійснює їх за допомогою дипломатії. Проте останнім часом стають популярними ідеї, які стверджують, що в сучасних умовах роль держави падає, при цьому роль інших чинників — транснаціональних корпорацій, міжнародних урядових та неурядових організацій — зростає.

Основа всіх міжнародних дій держав базується на їхніх національних інтересах, що перш за все полягають у прагненні держав забезпечити свої безпеку, суверенітет і виживання.

Міжнародна взаємодія базується на так званому принципі «балансу сил», згідно з яким у здійсненні міжнародних відносин

МЕТА ТА ВИДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

? Розкрийте за схемою особливості сучасних міжнародних відносин.

перевагу мають найбільш могутні держави, тому менші держави змушені об'єднуватися між собою або з однією з великих держав для захисту своїх інтересів. Баланс сил може набувати різних форм — однополярної, коли одна держава домінує у світовій полі-

тиці, біполярної (конфлікт між двома великими державами та їхніми прибічниками за світове домінування), триполярної, мультиполярної.

? Що таке міжнародні відносини?

2. Міжнародна безпека

Упродовж минулого століття розвиток світу визначало протиборство двох геополітичних об'єднань держав, приблизно рівних за силою, — соціалістичного табору, очолюваного СРСР, і західних демократій на чолі зі США. Унаслідок розпаду СРСР, що зазнав поразки в «холодній війні», у світі залишився лише один полюс сили — США, тобто світ став однополярним. Проте такі держави, як Китай, Японія, Росія, Індія, Німеччина, Франція, теж претендують

на свій «шматок пирога». Це має такі наслідки:

- відсутність безумовної підтримки політики США союзниками;
- наростання протестних настроїв серед самих американців, не згодних сплачувати вартість світової гегемонії своєї країни як доларами, що можуть бути спрямовані на інші цілі, так і життями американських солдатів, які гинуть у різних куточках світу;

- обурення й організований опір потенційних жертв, не згодних із тим, що великі держави відповідно до своїх інтересів вирішують їхню долю.

Для уникнення чергового світового конфлікту через прагнення великих держав глобального панування в період після Другої світової війни було розроблено принципи міжнародної безпеки, які полягають у підтриманні та зміцненні міжнародного миру та безпеки на основі спільних дій держав:

- сучасні міжнародні відносини мають гарантувати однаковий рівень безпеки для всіх країн;
- для розв'язання проблем безпеки необхідна співпраця всіх учасників міжнародних відносин;
- для усунення агресії та розв'язання конфліктів мають бути застосовані колективні дії світового співтовариства;
- використання широкого арсеналу засобів підтримання миру;
- міжнародні відносини мають базуватися на принципах взаємної довіри, прозорості світової політики та системності безпеки.

Механізмом дотримання цих принципів є діяльність ООН. Відповідно до Статуту ООН, підтримання міжнародного миру та безпеки має будуватися на основі загально-визнаних принципів і норм міжнародного права та здійснюватися Генеральною Асамблеєю (загальними зборами представників країн — учасниць ООН) і Радою Безпеки (вищий орган із 15 членів — п'ять постійних та десять непостійних, яких обирають кожні два роки), компетенція яких у цій сфері чітко розмежована.

Генеральна Асамблея може обговорювати будь-які питання чи справи, що стосуються миру та безпеки, у тому числі розгля-

дати загальні принципи співробітництва в цій області, давати рекомендації державам і Раді Безпеки із цих питань. На Раду Безпеки покладена головна відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Рада Безпеки є єдиним органом ООН, що має право починати дії, превентивні (запобіжні) та примусові, від імені ООН, у тому числі об'єднаними збройними силами держав — членів ООН.

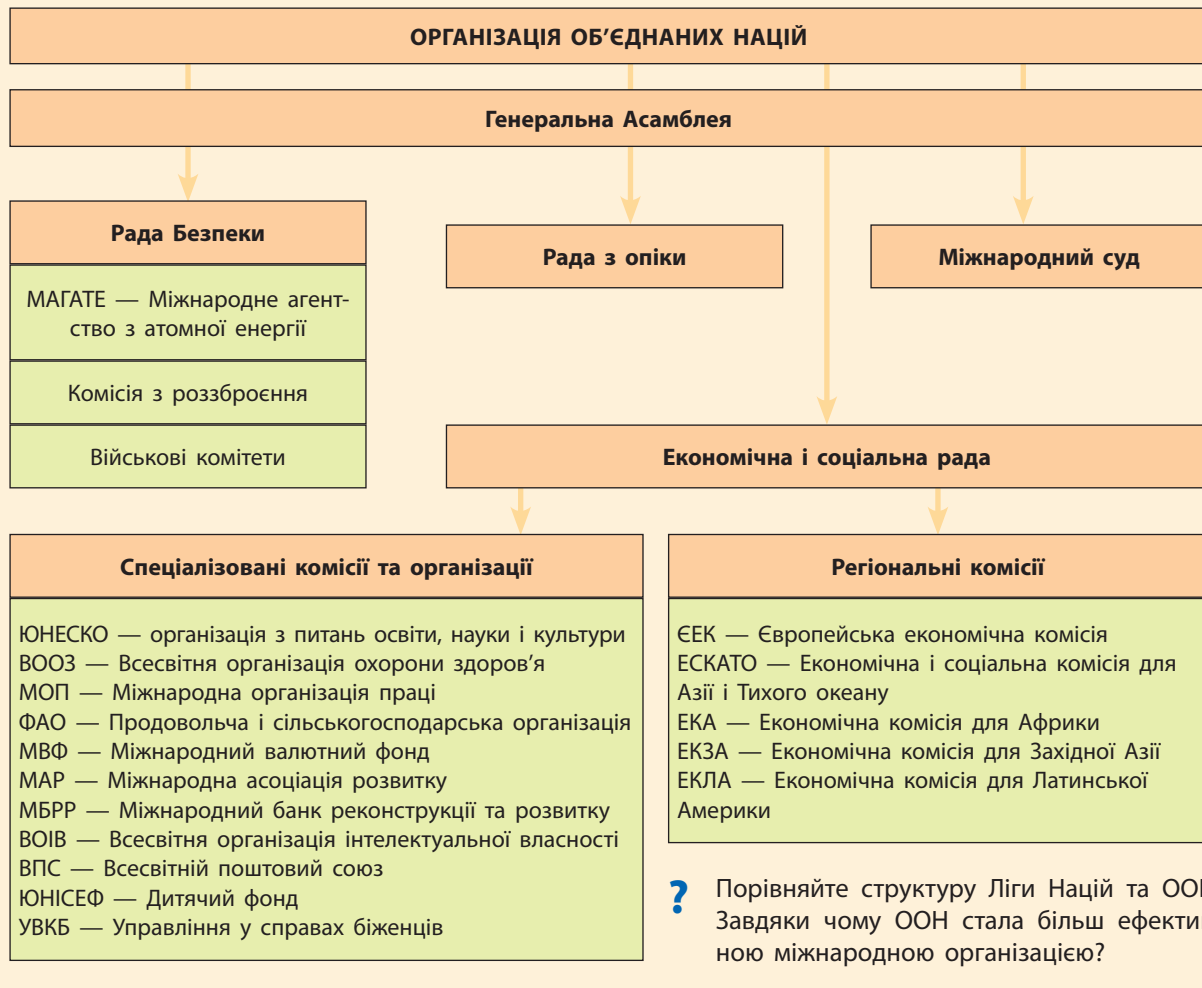
У Європі принципи міжнародної безпеки здійснюються за допомогою Наради з безпеки та співробітництва. Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ) проходила з 3 липня 1973 до 1 серпня 1975 р. за участю 33 європейських держав, США й Канади. Вона завершилася підписанням главами держав та урядів у місті Гельсінкі Заключного акта, який визначив засади співробітництва держав у Європі та став довгостроковою програмою дій, спрямованою на розбудову єдиної, мирної, демократичної і процвітаючої Європи.

Цей Акт стверджує, що «у межах міжнародного права всі держави-учасниці мають рівні права й обов'язки. Вони поважатимуть право всіх членів визначати та здійснювати за своїм бажанням відносини з іншими державами згідно з міжнародним правом і в дусі цієї Декларації». Також цим Актом було зафіксовано принцип непорушності існуючих кордонів європейських країн, дотримання прав людини та встановлення міжнародного правового контролю за цим процесом, співробітництво європейських країн у галузі економіки, науки, техніки, охорони навколишнього середовища, а також вільний обмін інформацією.

? Які міжнародні організації покликані бути на сторожі міжнародної безпеки?

СТРУКТУРА ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

3. Міжнародне право

Систему відносин між державами, міжнародними організаціями регулюють норми міжнародного права. Передусім воно засноване на Статуті ООН, який започаткував сучасне міжнародне право. У ньому закріплені основоположні принципи міжнародного права.

Відносини між державами є предметом міжнародного права. Його суб'єктами виступають держава загалом та міжнародні організації, а об'єктами — матеріальні та нематеріальні блага, із приводу яких виникають міждержавні відносини (наприклад територія, природні ресурси). Суб'єкти міжнародного права — це утворення, здатні мати права й обов'язки, що впливають із міжнародного права, захищати їх і здійснювати міжнародні відносини, регульовані міжнародним правом.

У міжнародному праві над суб'єктами немає верховного органу, а діє давньоримський принцип «рівний над рівним не має влади». Тому суб'єкти міжнародного права самі створюють механізми його забезпечення.

Виділяють первинні, вторинні й нетипові суб'єкти міжнародного права.

Первинними та основними суб'єктами міжнародного права є держави. Держави є суб'єктами міжнародного права внаслідок свого існування. Незалежно від того, які органи представляють державу в міжнародних відносинах — уряд, глава держави, міністр закордонних справ, якість суб'єкта міжнародного права належить державі загалом.

Держава як суб'єкт міжнародного права має володіти такими ознаками: державний суверенітет, державна територія, населення, державна влада.

Державний суверенітет — це верховенство влади держави на своїй території та її незалежність у міжнародних відносинах. Для реалізації суверенних прав держави істотно значення має поняття юрисдикції.

Юрисдикція — це прояв суверенітету держави, який означає обсяг і сферу дії державної влади. Розрізняють такі види юрисдикції:

- за обсягом: повну або обмежену;
- за сферою дії: територіальну та екстериторіальну;
- за характером влади: законодавчу, виконавчу й судову.

У межах території держава здійснює повну юрисдикцію. Повну екстериторіальну юрисдикцію держава здійснює на морських, повітряних та космічних кораблях, що перебувають у міжнародному просторі, а також у приміщеннях дипломатичних представництв на території інших держав. Обмежену юрисдикцію держава здійснює щодо своїх громадян, які перебувають за межами її території.

Наявність території (так само, як і наявність суверенітету) є властивістю держави як суб'єкта міжнародного права. У міжнародному праві розрізняють три види території залежно від правового режиму: державна територія, територія зі змішаним режимом і територія з міжнародним режимом.

Державна територія — це територія, на яку поширюється суверенітет держави.

Територія зі змішаним режимом — це простір, який не перебуває під суверенітетом якоїсь держави, але стосовно якого держава здійснює деякі суверенні права в межах, встановлених міжнародним правом. Насамперед це права розвідки, розробки та охорони природних ресурсів. До територій зі змішаним режимом належать виключна економічна зона та континентальний шельф.

Територія з міжнародним режимом — це простір, розташований за межами державних кордонів, що перебуває в загальному й рівноправному користуванні всіх держав. Режим цього виду територій визначається тільки міжнародним правом. До таких територій належать: Космос, відкрите море, дно під ним і повітряний простір над ним, а також Антарктика.

Населення держави — це сукупність усіх фізичних осіб, які перебувають на території держави та підкоряються її юрисдикції. Держава здійснює територіальну юрисдикцію щодо осіб, які перебувають на її території незалежно від їхнього громадянства, а також персональну юрисдикцію щодо власних громадян, які перебувають за її межами. Категорією осіб, які не підпадають під юрисдикцію держави, де вони перебувають, є дипломати, консульські працівники, співробітники спеціальних місій, члени їх сімей.

Вторинними суб'єктами міжнародного права є міжнародні організації, тому що їх створюють держави — первинні суб'єкти.

Міжнародна організація — це організація, яка створена на основі міжнародного договору для здійснення цілей, передбачених статутним документом, має постійні органи управління та стійку організаційну структуру. Міжнародні організації створюються відповідно до норм міжнародного права, їх існування не має порушувати інтереси окремої держави або міжнародного співтовариства загалом. Як правило, міжнародні організації створюються для співпраці в конкретній сфері, наприклад Організація країн — експортерів нафти (ОПЕК). Однак існують і універсальні міжнародні організації, до яких перш за все належить ООН.

Крім названих основних суб'єктів міжнародного права — держав та міжнародних організацій, існують так звані «нетипові

суб'єкти». Це утворення, які міжнародне співтовариство визнає як суб'єкта, хоча воно не відповідає критеріям повноцінного суб'єкта міжнародного права. До них відносять нації і народи, що борються за свою незалежність, та Ватикан.

Нації і народи, що борються за свою незалежність, є державами на стадії становлення. У таких ситуаціях створюють органи, які

ефективно здійснюють контроль над значною частиною території, представляють народ на міжнародній арені, тобто набувають деяких ознак державності. До таких суб'єктів міжнародного права можна віднести невизнані або частково визнані держави, наприклад Тайвань, Курдистан і Косово.

? Якими є особливості міжнародного права?

4. Міжнародне гуманітарне право

Міжнародне право регулює відносини між країнами у сфері військового, наукового, культурного співробітництва, економічних відносин, захисту навколишнього середовища, прав людини тощо.

Таким чином, у міжнародному праві існує багато галузей. Одна з них — це гуманітарне право. У ньому деякі дослідники виділяють міжнародне гуманітарне право в мирний час (міжнародне право прав людини), предметом якого є здійснення, забезпечення й захист прав людини, та міжнародне гуманітарне право в період збройних конфліктів (право збройних конфліктів).

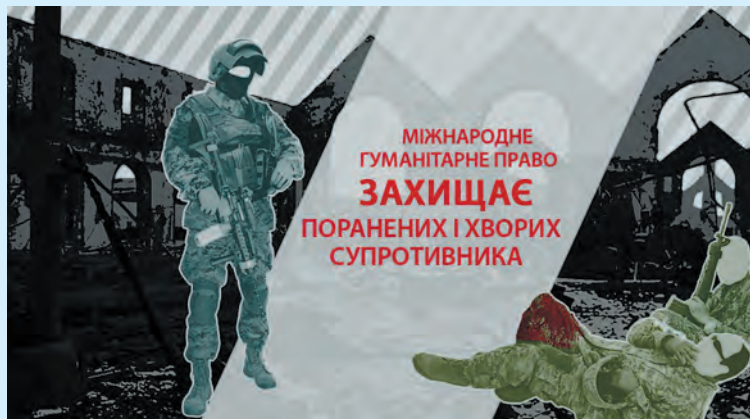
Гуманітарне право визначає стандарти в галузі прав людини — обов'язкові для всіх держав правила поведінки з людьми. Вони затверджують рівні права всіх людей, їх право на свободу й особисту недоторканність,

свободу думки, совісті та релігії, право на мирні збори, регулюють право брати участь в управлінні державними справами, забороняють дискримінацію, жорстоке, принизливе поводження з будь-ким та рабство, торгівлю, примусову працю тощо.

Отже, норми гуманітарного права можна поділити на такі тематичні групи:

- боротьба з масовими порушеннями прав людини, зі злочинами проти людства;
- захист прав окремих категорій індивідів;
- питання правового статусу індивідів.

У разі порушення державою визначених нормами гуманітарного права прав і свобод людини потерпіла особа може звернутися з позовом проти держави до Європейського суду з прав людини, а також (за умови дотримання певної процедури) до ООН.

Завданням права збройних конфліктів є забезпечення максимально можливого захисту учасників конфлікту, мінімізації кількості жертв та визначення відповідальності за порушення цих норм. Міжнародне право збройних конфліктів кодифіковане в Гаазьких конвенціях та деклараціях 1899 і 1907 рр., Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 р. і Додаткових протоколах до них 1977 р., резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та інших документах. Ними заборонено:

- використовувати вибухові боеприпаси, хімічну та біологічну зброю, а також будь-яку іншу зброю, боеприпаси або матеріали, створені з метою завдання зайвих страждань;

- убивати або завдавати поранень супротивнику, який здався;
- віддавати наказ не залишати нікого в живих або погрожувати діяти таким чином;
- вживати не за призначенням прапор перемир'я, національний прапор, розпізнавальні знаки й уніформу;
- знищувати або конфіскувати власність ворога, якщо тільки це не продиктовано військовою необхідністю;
- завдавати ударів по незахищених містах, селищах і будівлях;
- грабіж та мародерство тощо.

? У яких документах записані основні права людини?

ВИСНОВКИ

Система міжнародних відносин та міжнародного права регулює відносини між державами та міжнародними організаціями. У сучасному вигляді міжнародні відносини сформувалися після Другої світової війни.

Міжнародні відносини охоплюють різноманітні види зв'язків між державами. Одним із найголовніших їх завдань є збереження миру, уникнення конфліктів, а за умов війни — максимальне зменшення кількості її жертв.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як ви розумієте поняття міжнародних відносин?
2. Що таке дипломатія?
3. Хто є основним учасником міжнародних відносин?
4. Якими ознаками володіє держава як суб'єкт міжнародного права?
5. Що таке державний суверенітет? На що він поширюється?
6. У чому полягає потреба існування міжнародного права?
7. Як ви розумієте поняття «баланс сил»?
8. Яку сферу людського існування регулює гуманітарне право?
9. Визначте основні принципи сучасного гуманітарного права.
10. Визначте обов'язкові умови існування міжнародної організації.
11. На думку американського політолога Дж. Розенау, символічними суб'єктами міжнародних відносин є турист і терорист. Як ви розумієте цей вислів?
12. Підготуйте короткі повідомлення про міжнародні організації, завданням яких є підтримання миру; регіональний розвиток; культурне співробітництво; захист прав людини; активність молоді.
13. Які особливості міжнародних відносин відображені в епіграфах до теми? Поясніть, як ви їх зрозуміли.
14. Напишіть есе на тему «Чи потрібні діалоги і дискусії в міжнародних відносинах?»

Світ не дружній і не ворожий стосовно нас, а просто байдужий.

Д. Холмс

Ми не можемо врятувати світ, не змінивши його.

Г. Фосдін

У цьому світі все відбувається зовсім не так, як очікуєш.

Агата Крісті

Світ закінчився би, якби він не оновлювався і не змінювався.

Жорж Санд

Світ чомусь влаштований безглуздо, але журитися із цього приводу не варто, усе одно із цим нічого не вдієш.

Етель Ліліан Войніч

ТЕМА 3. УКРАЇНА — ЧЛЕН ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА

1. Геополітичне становище України

Сучасна Україна є однією з найбільших за площею європейських держав. На її території розташований географічний центр Європи.

Особливості географічного положення мали визначальний вплив на геополітичне становище українських земель: вони завжди сполучали й водночас роз'єднували Європу та Азію. Територія України не має природно захищених кордонів із сусідніми державами. Вона є компактною, освоєною людиною, без екстремальних умов для життя. Помірні природно-кліматичні умови, родючі землі, наявність досить багатих мінеральних та інших ресурсів створюють сприятливі можливості для її розвитку. Одночасно із цим Україна має високий рівень транзитності території та вихід до морів, які створюють для неї сприятливі умови для інтеграції у світове господарство.

Особливості географічного розташування визначили специфіку цивілізаційного розвитку українських земель. Вони стали межею розподілу сфер впливу західноєвропейської католицької, східноєвропейської православної та ісламської цивілізацій. Спроби цих цивілізацій у минулому розширити свою сферу впливу спричиняли їх боротьбу за українські землі, що постійно порушувало мир і спокій населення.

Сьогодні історична ситуація змінилася, але чинник цивілізаційних впливів сусідніх держав залишається досить вагомим і спонукає Україну враховувати його під час визначення свого місця у світі, у вирішенні глобальних проблем сучасності, участі в інтеграційних процесах у Європі тощо.

Соціокультурна й географічна рубіжність становища України обумовлює для неї можливості стати як мостом, що поєднує Схід і Захід, так і «сірою» буферною зоною між ними. Яка з них буде реалізована, залежить від українських політиків та народу.

? Якого геополітичного вибору зараз дотримується Україна?

2. Співпраця України з міжнародними організаціями

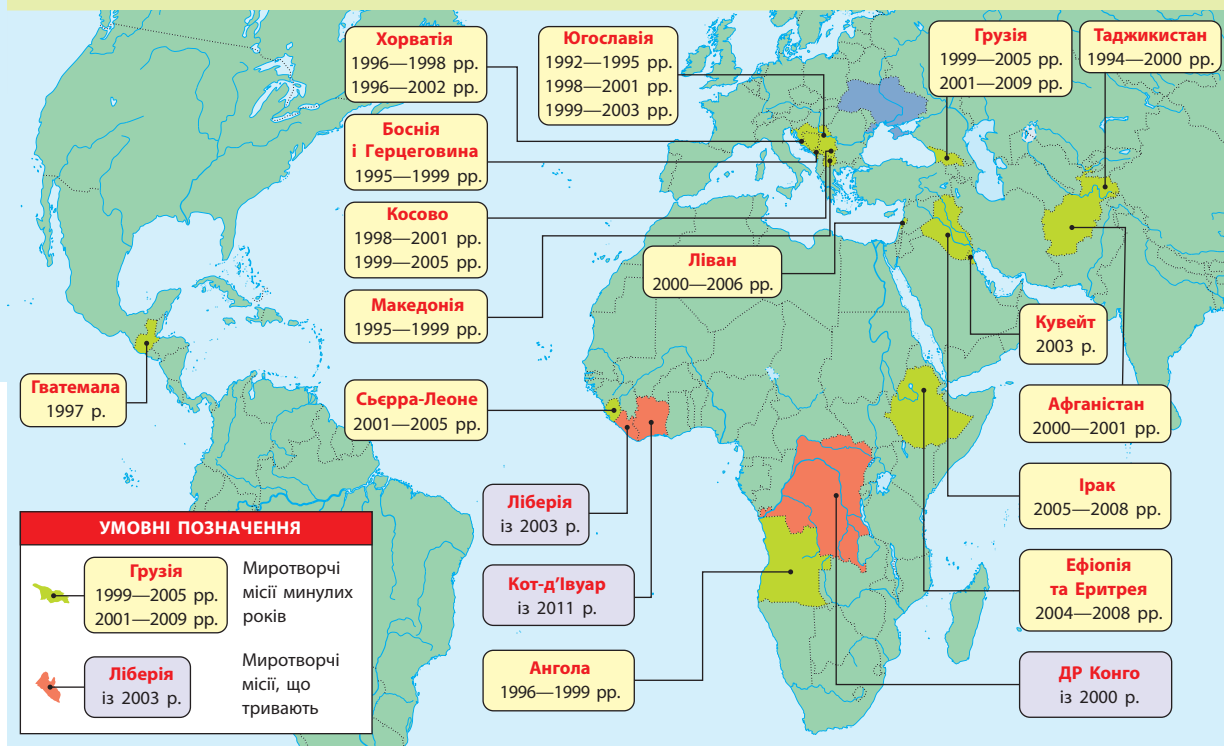
Україна є однією з країн — засновниць ООН і нині бере активну участь у всіх напрямках діяльності цієї організації. Найважливішими з них є підтримання міжнародного миру та безпеки,

ПРИГАДАЙТЕ

1. У якому регіоні Україні розташований географічний центр Європи?
2. Які структурні підрозділи ООН займаються питаннями міжнародної безпеки?
3. Яке місце, на вашу думку, посідає Україна в сучасному світі?

Геополітика — наука, що вивчає взаємодію різних країн у масштабах усього світу або великих регіонів з урахуванням географічних чинників.

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В МИРОТВОРЧИХ МІСІЯХ ООН

? Назвіть країни, у яких українські військові здійснювали миротворчі місії.

зміцнення верховенства права в міжнародних відносинах, розвиток співробітництва у вирішенні проблем соціально-економічного та гуманітарного характеру, забезпечення прав людини. Починаючи з липня 1992 р. українські військовослужбовці беруть участь в операціях ООН із підтримання миру на Кіпрі, у Косово, Кот-д'Івуарі, Ліберії, Судані та Південному Судані. За цим показником Україна посідає п'яте місце серед країн Європи.

Україна є учасницею більшості універсальних міжнародних договорів, депозитарієм яких виступає Генеральний секретар ООН. Україну неодноразово обирали непостійним членом Ради Безпеки ООН та інших виборних органів, вона є членом керівних органів ООН та спеціалізованих установ системи ООН. Представники України також входили до складу керівних органів: Програми розвитку ООН та Фонду ООН у галузі народонаселення, Дитячого фонду ООН (Виконавчої ради ЮНІСЕФ), Всесвітньої туристичної організації, ООН із питань освіти, науки і культури (Виконавчої ради ЮНЕСКО), Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, Всесвітньої продовольчої програми ООН. Триває ефективна взаємодія України зі спеціалізованими установами ООН із багатьох

питань глобального порядку денного, у тому числі боротьби з бідністю, охорони навколишнього середовища, удосконалення системи охорони здоров'я. Важлива роль у здійсненні цієї взаємодії належить Офісу ООН в Україні, який забезпечує реалізацію проєктів ООН в Україні.

На окрему увагу заслуговує ґрунтовна робота, яку здійснює українська сторона на різних напрямках співробітництва з МАГАТЕ. Одним з актуальних завдань цього співробітництва є налагодження взаємодії Україна—ЄС—МАГАТЕ в межах інтеграції енергетичних просторів.

Прикладом успішної участі України в діяльності міжнародних організацій також може бути різнобічна взаємодія з ЮНЕСКО, спрямована на розширення міжнародного співробітництва наукових, освітніх, культурних інституцій. Завдяки співробітництву із цією інституцією чимало пам'яток історії та культури України потрапили до списку Світової спадщини і, відповідно, під її захист.

Світова організація торгівлі (СОТ) — це міжнародна організація, метою якої є розробка системи правових норм міжнародної торгівлі та контроль за їх дотриманням. Її головними цілями є забезпечення трива-

Україна є учасницею Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) від 30 січня 1992 р. Згідно з Гельсінським Заключним актом ОБСЄ 1975 р., до основних напрямів діяльності організації належать питання, що стосуються безпеки, співробітництва в галузі економіки, науки, технологій та довкілля, а також у гуманітарній та інших сферах (права людини, інформація, культура, освіта).

Сьогодні ОБСЄ є найбільшою регіональною організацією, яка об'єднує 57 держав Європи, Центральної Азії та Північної Америки для розвитку політичного діалогу та співробітництва у сфері безпеки в усіх її вимірах: військово-політичному, економічному та гуманітарному. Регіон відповідальності організації охоплює Європу, Далекий Схід, Центральну Азію та Північну Америку. Крім того, з ОБСЄ підтримують зв'язки різного рівня та інтенсивності низка держав інших регіонів — Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Марокко, Туніс (середземноморські партнери); Афганістан, Південна Корея, Таїланд і Японія (азіатські партнери).

Діяльність України в ОБСЄ забезпечує рівноправну участь нашої держави в обговоренні й вирішенні актуальних проблем міжнародної безпеки та співпраці в регіоні. Серед головних напрямів співпраці України з ОБСЄ — зміцнення превентивної ролі ОБСЄ та активізація її участі у врегулюванні заморожених конфліктів. Українська сторона послідовно залучається до вирішення актуальних питань реформування та подальшої інституціональної розбудови ОБСЄ. У 2013 р. Україна головує в цій організації. На сьогодні місія ОБСЄ виконує важливу спостережну функцію на лінії розмежування українських і російських військ на Донбасі, виконуючи роль стримуючого чинника для розв'язання повномасштабних бойових дій. Через агресію Росії проти України ОБСЄ призупинило діяльність російської делегації в діяльності організації.

? У чому, на вашу думку, полягає важливість участі України в діяльності ОБСЄ?

лого й стабільного функціонування системи міжнародних торговельних зв'язків, лібералізація міжнародної торгівлі, поступове скасування митних і торговельних обмежень, забезпечення прозорості торговельних процедур. Набуття Україною членства в СОТ у травні 2008 р. відкрило для нашої країни можливість ведення переговорів щодо угод про вільну торгівлю з ЄС та Європейською асоціацією вільної торгівлі, посилило позицію нашої країни у провадженні чинних двосторонніх угод про вільну торгівлю. Вступ України до СОТ відкрив перспективи для розвитку національної економіки. Україна на абсолютно рівних умовах та правах з іншими членами організації бере безпосередню участь у формуванні новітніх правил торгівлі на світовому ринку. Актуальним завданням залишається подальше реформування зовнішньоторговельного режиму України з метою узгодження його з нормами та прин-

ципами СОТ. Завдяки членству в СОТ економіка нашої держави позбулася дискримінаційних правил щодо участі в міжнародній торгівлі.

Членство України в Раді Європи (РЄ) є важливим чинником інтеграції країни в єдиний європейський правовий простір шляхом узгодження національного законодавства з нормами організації. Основні напрями співробітництва України та РЄ, зокрема забезпечення прав людини та соціальної єдності, реформування судової системи, боротьба з корупцією, покладено в основу Плану дій РЄ для України на 2008—2011 рр. Відповідно до Статуту РЄ, Україна представлена в усіх головних органах РЄ; у 2010—2011 рр. відбулося головування України в Комітеті Міністрів РЄ.

? Що дає Україні співпраця з міжнародними організаціями?

3. Європейський вибір України. Угода про асоціацію Україна — ЄС

Після здобуття Україною незалежності перед нею відкрився вибір зовнішньополітичної орієнтації. У міжнародних відносинах Україну представляє Президент.

У першій половині 1990-х рр. головними завданнями зовнішньої політики України були: забезпечити її міжнародне визнання, відстояти статус позаблокової держави в обмін

на ліквідацію ядерної зброї та її носіїв і домогтися міжнародних гарантій незалежності. Більшість цих завдань було виконано.

У другій половині 1990-х рр. Україна намагалася реалізувати стратегію багатовекторності. Стратегічними партнерами були проголошені США, Росія, Польща та деякі інші держави. Проте домогтися рівно-

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Назва	Рік, із якого Україна бере участь у діяльності
Організація Об'єднаних Націй (ООН)	1945
Всесвітній поштовий союз (ВПС)	1947
Всесвітній союз електрозв'язку, міжнародний консультативний комітет із питань радіо	1947
Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)	1948—1949, поновлено з 1992
Всесвітня метеорологічна організація (ВМО)	1951
ООН із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)	1954
Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)	1957
Всесвітня організація інтелектуальної власності	1970
ООН із промислового розвитку (ЮНІДО)	1985
Співдружність Незалежних Держав (СНД)	1991
Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)	1992
Парламентська асамблея Чорноморського економічного співробітництва, Чорноморська асоціація економічного співробітництва	1992
Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк (СБ) (раніше Міжнародний банк реконструкції та розвитку)	1992
Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО)	1992
Міжнародна морська організація (ІМО)	1994
Рада Європи (РЄ)	1995
Об'єднання країн: Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова (ГУАМ) (раніше ГУУАМ; до об'єднання входив також Узбекистан)	1996
Світова організація торгівлі (СОТ)	2008
Угода про асоціацію з Європейським Союзом (ЄС)	2014—2015

? У роботі яких міжнародних організацій брала участь Україна після здобуття незалежності?

значних відносин з основними партнерами виявилось неможливо, хоча й були досягнуті значні успіхи у двосторонніх відносинах. Час від часу загострювалися відносини зі США, ЄС і НАТО через корупцію в Україні та невиконання нею взятих на себе зобов'язань.

З іншого боку Росія стала вживати заходів, щоб включити Україну в коло своїх геополітичних планів. Зрештою Україна опинилася перед вибором інтеграції з НАТО, ЄС або з Росією. У 2002 р. Україна оголосила про євроінтеграційний вибір. Цей шлях передбачав здійснення широкомасштабних реформ, які наблизили країну до стандартів ЄС і НАТО. Проте реформи так і не відбулися. Єдиною втіхою стало надання Україні статусу країни — сусіда ЄС. Щоб налагодити зіпсовані відносини зі США, наша країна взяла участь у війні в Іраку.

У 2003 р. Україна різко змінила курс і підписала з Росією, Білоруссю та Казахстаном угоду про Єдиний економічний простір. Проте ця угода залишилася лише на папері.

Після «помаранчевої революції» Україна повернулася на шлях європейської інтеграції. У 2005 р. вона отримала статус країни з ринковою економікою, що відкрило перспективи для більш тісної економічної співпраці з країнами Заходу. У 2008 р. Україна приєдналася до СОТ.

У 2010 р. відбувся новий поворот зовнішньополітичного курсу України в бік Росії. Було оголошено про відмову від намірів вступити до НАТО. Однак така зміна курсу призвела до опору в суспільстві, що почав посилюватися. Непідписання тогочасним президентом України В. Януковичем асоціації з ЄС підштовхнуло народ до Революції Гідності.

ДОКУМЕНТ

Із виступу президента Європейської ради Дональда Туска

Зовнішньому ворогу вас не здолати. Ви занадто сильні. Проте ви можете зазнати поразки від самих себе внаслідок внутрішньої боротьби. Саме тому ви маєте зберігати єдність та уникати внутрішніх конфліктів...

Якщо ви й надалі будете такими рішучими, хоробрими та послідовними, якими були на Май-

дані, якими ви є під час боротьби за цілісність держави, якщо ви зможете витримати тягар реформ та не здатися, ви втілите свої мрії та досягнете своїх цілей.

? Які чинники, на думку представника ЄС, сприятимуть європейському вибору України?

Революція Гідності, агресія Росії, широкомасштабні реформи визначили для України єдиний напрям розвитку — євроатлантична інтеграція. У 2015 р. набула чинності підписана угода про асоціацію з ЄС, яка відкрила ринок Європи для українських товарів.

У 2017 р. Україна отримала безвізовий режим із країнами ЄС. НАТО активно допомагає Україні реформувати армію, давати відсіч російській агресії.

? Коли Україна зробила вибір на користь євроатлантичної інтеграції?

ВИСНОВКИ

Геополітичне становище України обумовлює для неї можливість стати як мостом, що поєднує Схід і Захід, так і «сірою» буферною зоною між ними. Зрештою було обрано курс на євроатлантичну інтеграцію. Каталізатором цього стала збройна агресія

Росії проти України. У міжнародних відносинах Україна посідає активну позицію. Вона бере участь у діяльності різноманітних міжнародних організацій, налагоджує двостороннє співробітництво.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке геополітика?
2. Які чинники є визначальними в геополітичному становищі України?
3. У яких регіонах світу українські військові під егідою ООН брали участь у миротворчих операціях?
4. Чи згодні ви з думкою, що активна участь у діяльності міжнародних організацій підвищує міжнародний авторитет країни?
5. Проведіть дискусію, чи є закономірним вибір євроінтеграційного шляху розвитку України.
6. Підготуйте есе на тему «Яким я бачу місце України у світовому співтоваристві?»
7. **Обговоріть у групах.** Що заважає Україні стати повноправним членом Європейського Союзу і НАТО?
8. Складіть перелік перетворень, які, на вашу думку, необхідно здійснити Україні на шляху до європейського і світового співтовариства.
9. Поясніть, як ви розумієте наведені епіграфи до теми. Як, на вашу думку, вони пов'язані з її змістом?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

I варіант

Глобальні проблеми сучасності

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які проблеми називають глобальними?
2. Які глобальні проблеми зараз є найактуальнішими?
3. Які існують три групи глобальних проблем? Назвіть проблеми, які до них належать.

МЕТА:

- на підставі аналізу підготовлених повідомлень (презентацій) дати відповідь на запитання: чи мають вирішення глобальні проблеми.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Підготувати повідомлення (презентації) за однією із запропонованих тем (теми розподіляє вчитель): 1) Міжнародний тероризм. 2) «Золотий мільярд». 3) Чи існує обмеженість ресурсів? 4) Рух антиглобалістів.

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень та обговоріть результати роботи над ними.
2. Повідомте однокласників про висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Представте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень (презентацій).
4. Сформулюйте узагальнювальні висновки відповідно до мети заняття.

II варіант

Як ви ставитеся до процесів глобалізації

МЕТА:

- визначити, чи є ви прихильниками або противниками глобалізації; чи стикалися з проявами глобалізації; які позитивні й негативні наслідки цього процесу ви відчули.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Об'єднатися у дві групи: 1) для організації опитування; 2) для аналізу отриманих результатів.

ХІД РОБОТИ

1. Презентуйте класу результати опитування.
2. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть результати проведеного опитування.
3. Повідомте однокласників про висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
4. Сформулюйте узагальнювальні висновки відповідно до мети заняття.

Анкета № 1

Чи вважаєте ви себе прибічником або противником глобалізаційних процесів?

Так / Ні

Анкета № 2

Чи знаєте ви, чули або чуєте вперше слово «глобалізація»?

Знаю	
Чув	
Чую вперше	
Важко сказати	

Анкета № 3

1. Чи їздили ви за товарами за кордон?
2. Чи користувалися ви послугами іноземних інтернет-магазинів?
3. Чи користувалися ви послугами міжнародних банків?
4. Чи користувалися ви іноземною валютою?
5. Чи користувалися ви мережею Інтернет?
6. Чи їздили ви або ваші близькі за кордон на роботу?
7. Чи навчалися ви за кордоном, відвідували курси, що проводили за іноземними методиками в нашій країні?

Анкета № 4

Тепер багато говорять про процеси глобалізації — зближення країн та народів. Із чим ви пов'язуєте ці процеси?

Повсюдний прояв тероризму	
Можливість об'єднувати зусилля для боротьби з тероризмом	
Неоколонізаторська політика економічно розвинених країн Заходу	
Можливість більш швидкого розвитку відсталих країн	
Можливість для розвинених країн використовувати нашу дешеву робочу силу	
Можливість для наших людей знайти роботу за кордоном	
«Відплив умів» у багаті країни Заходу	
Можливість для нашої молоді здобути освіту на Заході	
Можливість для розвинених країн використовувати нашу територію для ввезення відходів свого виробництва	
Можливість об'єднати зусилля в боротьбі з екологічними катастрофами	
Наступ американської культури	
Можливість користуватися глобальною мережею Інтернет	
Інше	
Нічого не чув(-ла) про такі процеси	
Важко сказати	

1. Якою, на вашу думку, є роль західного способу життя й культури в нашому житті?

Залучають до кращих зразків культури	
Підривають коріння нашої національної культури	
Допомагають молоді опанувати сучасний світ	
Формують примітивні смаки	
Сприяють тому, щоб побут і поведінка жителів України стали більш сучасними	
Руйнують моральні засади нашого суспільства	
Сприяють формуванню терпимого ставлення до людей інших рас, національностей, культур і релігій	
Формують ідеали й моральні цінності, що не є притаманними жителям України	
Ведуть до єднання людей різних національностей на основі єдиної універсальної культури та способу життя	
Спричиняють оглушення народу	
Не чинять суттєвого впливу	
Їх сприймає лише вузька, «елітна» верства населення	
Породжують роздратування й неприйняття в більшості населення	
Інше	
Важко сказати	

2. Які з моральних цінностей і норм західного способу життя найбільш активно, на ваш погляд, входять у наше сьогодення?

Особиста свобода й незалежність	
Практичність, прагматизм	
Уміння багато й напружено працювати	
Спрямованість до життєвого успіху за будь-яку ціну	
Самостійність і незалежність жінок	
Культ грошей	
Терпимість до інших поглядів, переконань, вірувань	
Індивідуалізм	
Культ здоров'я	
Підприємливість	
Сексуальна свобода	
Терпимість до чужого багатства	
Оптимізм	
Слабкі родинні зв'язки	
Інше	
Важко сказати	

- Адаптивність 9
- Благо 127
- Бюджет 144
- Вибори 68
- Волонтерство 83
- Гендерна демократія 65
- Гендерний 24
- Геополітика 179
- Гідність 22
- Глобалізація 160
- Глобальні проблеми 160
- Громада 79
- Громадянин 6
- Громадянське суспільство 74
- Гуманізм 22
- Демократія 64
- Державна територія 176
- Державний суверенітет 176
- Дискримінація 56
- Домогосподарство 142
- Економіка 126
- Забобони 58
- Ідентичність 7
- Індивід 6
- Індивідуальність 7
- Інтеграція 160
- Інтернет 115
- Інформація 98
- Кваліфікація 150
- Компромiс 46
- Комунікація 53
- Контркультура 12
- Конфлікт 52
- Корупція 152
- Креативність 7
- Лобізм 152
- Маніпулювання 110
- Медіа 98
- Меншина 94
- Міграція 163
- Міжнародна організація 176
- Міжнародне право 176
- Міжнародні відносини 172
- Мобільність 9
- «Мова ворожнечі» 112
- Мультикультуризм 50
- Населення держави 176
- Обмін 128
- Опозиція 64
- Особа 6
- Особистість 7
- Підприємництво 146
- Плебiсцит 64
- Плюралізм 46
- Полікультурність 46
- Політична партія 64, 71
- Політичні вибори 64
- Посада 150
- Потреби 126
- Права дитини 32
- Права і обов'язки людини 30, 31
- Право 24
- Професія 149
- Реклама 98
- Референдум 65
- Ринкова економіка 134
- Рівність 46
- Самоідентифікація 7
- Самореалізація 9
- Свобода 24
- Сім'я 12
- Совість 22
- Соціалізація 9, 12
- Соціальна активність 83
- Соціальний статус 47
- Соціум 47
- Соціальна роль 47
- Спілкування 52
- Спорідненість 12
- Стереотип 56
- Субкультура 12
- Судження 115
- Творчість 7
- Терпимість 46
- Толерантність 46, 57
- Транснаціональні корпорації 172
- Упередження 57
- Факт 115
- Фейк 110
- Шлюб 12
- Цензура 108
- Цінності 9
- Юрисдикція 176

Як навчитися розуміти основні поняття і категорії

1. Уважно прочитайте формулювання поняття.
2. Якщо формулювання містить терміни й слова, у розумінні яких ви не впевнені, то з'ясуйте їхнє значення за відповідними словниками (тлумачними, іноземних слів, спеціальними тощо).
3. Проаналізуйте наведене визначення поняття за його складом.
  - 1) Установіть той центральний змістовий елемент, без якого воно втратить свій сенс.
  - 2) Визначте складові, які доповнюють і конкретизують центральний елемент.
4. З'ясуйте, у якому розумінні використовується поняття (широкому, вузькому, спеціальному, із позицій певного історичного типу світогляду тощо).
5. Порівняйте формулювання, яке ви аналізуєте, з іншими визначеннями цього поняття. При цьому пам'ятайте, що необхідно порівнювати аналогічні розуміння цього поняття.
6. Спробуйте сформулювати власне визначення поняття в цілому або тих його окремих частин, що здаються вам важкими для запам'ятовування. Поміркуйте, чи змінить ваше визначення зміст поняття.
7. Установіть, якими є характерні риси й особливості поняття.

Як брати участь у дискусії

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні, як правило, протилежні точки зору.

1. Перш ніж виступати, чітко визначте, якою є ваша позиція. Переконайтеся, що ви розумієте сутність проблеми.
2. Уважно вислухайте опонента і лише після цього висловлюйте свою точку зору.
3. Пам'ятайте, що найкращим засобом доказу або спростування є досконала логіка, беззаперечні факти й аргументи.
4. Сперечайтесь чесно й відверто, намагаючись спростувати, а не викривити висловлювання своїх опонентів.
5. Доводячи або спростовуючи думку, необхідно висловлюватися чітко й зрозуміло, своїми словами.
6. Якщо під час дискусії було доведено хибність вашої позиції, визнайте це.
7. Ніколи не використовуйте образливих висловлювань стосовно опонента або його позиції.
8. Завершуючи свій виступ, необхідно підбити підсумки та сформулювати висновки.

Правила проведення дискусії

1. Необхідно критикувати ідеї, а не опонентів.
2. Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
3. Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення питань.
4. Кожен учасник дискусії має рівні право й можливість висловити свою думку.
5. Виступи мають відбуватися організовано за дозволом ведучого.
6. Будь-яка точка зору підлягає обговоренню, її не можна відкидати не проаналізувавши всі «за» і «проти».
7. Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів та аргументів можуть змінювати свою позицію.
8. Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.

Як скласти простий або розгорнутий план

1. Зверніть увагу на тему плану. Уважно прочитайте текст, за яким вам необхідно скласти план, і виберіть із нього лише той матеріал, що відповідає його темі.
2. Розпочинайте складати план лише тоді, коли з'ясуєте зміст матеріалу загалом.
3. Залежно від того, який вид плану (простий або розгорнутий) необхідно скласти,

оберіть один із двох запропонованих шляхів.

- 1) Якщо потрібно скласти простий план, то поділіть текст на логічно завершені частини; знайдіть у кожній із них головну думку, чітко й конкретно сформулюйте та запишіть її.
- 2) Якщо план розгорнутий, у кожній із логічно завершених частин тексту ви-

різніть декілька положень, які розкривають головну думку; сформулюйте та запишіть головні думки у вигляді пунктів плану, а положення, що їх розкривають, — як підпункти.

4. Перш ніж записати план, перевірте, чи всі головні ідеї тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти тези

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді. Це короткий письмовий виклад основних думок джерела без пояснень, ілюстрацій та посилань. У тезах переважають загальні положення.

1. Уважно прочитайте текст, на підставі якого вам необхідно скласти тези.
2. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі.

3. Розпочинайте складати тези лише тоді, коли ви з'ясували зміст тексту в цілому та його головну думку.
4. Визначте в тексті основні положення, що є ланками логічного ланцюжка, за допомогою якого автор послідовно розкриває свою думку.
5. Сформулюйте їх своїми словами (це сприяє кращому розумінню тексту) і запишіть.

Як написати есе

1. Опрацюйте відповідний теоретичний матеріал за темою есе.
2. Продумайте, у чому може полягати актуальність заявленої теми.
3. Складіть план у вигляді тез, сформулюйте думки та ідеї, що виникли з приводу теми.
4. Виділіть ключову тезу й визначте свою позицію щодо неї.

5. Напишіть текст есе в чорновому варіанті.
6. Проаналізуйте зміст написаного; перевірте зміст і грамотність, композиційну побудову есе, логічність і послідовність викладеного.
7. Внесіть необхідні зміни й напишіть остаточний варіант.

Як здійснити аналіз джерела додаткової інформації, у якому викладені світоглядні проблеми

1. З'ясуйте походження джерела: хто його автор, коли він жив.
2. Що являє собою джерело за змістом і формою (уривок із наукового або філософського тексту, твору художньої літератури, словникова стаття, повідомлення засобів масової інформації, афоризм тощо).
3. Прочитайте наведений у підручнику матеріал із тієї проблеми, якої стосується джерело.
4. З'ясуйте зміст завдання й мету вашого аналізу джерела:
  - 1) ілюструвати й поглибити розглянутий за підручником матеріал;
  - 2) доповнити й конкретизувати знання;
  - 3) ознайомитися з різними, а інколи й протилежними точками зору на якесь питання чи проблему.

5. Прочитайте текст джерела і визначте:
  - 1) значення понять і термінів, що містяться в ньому;
  - 2) особливості світоглядної позиції автора джерела;
  - 3) головну думку автора джерела;
  - 4) аргументацію, яку використовує автор для її обґрунтування;
  - 5) переконливість аргументації, власне ставлення до цієї точки зору.
6. Спробуйте виконати завдання до джерела. Якщо ви не можете цього зробити, з'ясуйте, що вам заважає.
  - 1) Зверніть увагу на те, як сформульовано завдання; можливо, ви не зрозуміли поставленого завдання.
  - 2) Прочитайте уважно текст джерела, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ОСОБИСТІСТЬ

ТА ЇЇ ІДЕНТИЧНІСТЬ	5
Тема 1. Я — людина. Самоідентифікація. Мої потреби та бажання	6
Тема 2. Самореалізація людини	9
Тема 3. Соціалізація особистості	12
Практичне заняття	18
Перевірте себе за темою	20

РОЗДІЛ II. ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ .. 21

Тема 1. Людська гідність та права людини ..	22
Тема 2. Еволюція прав людини	24
Тема 3. Людина і держава	30
Тема 4. Права дитини	32
Тема 5. Механізми захисту прав людини ...	37
Практичне заняття	43
Перевірте себе за темою	43

РОЗДІЛ III. ЛЮДИНА

В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ .....

Тема 1. Я і ми. Соціокультурна багатоманітність	46
Тема 2. Ефективна комунікація. Конфлікти ..	52
Тема 3. Стереотипи та упередження. Дискримінація	56
Практичне заняття	60
Перевірте себе за темою	62

РОЗДІЛ IV. ДЕМОКРАТИЧНЕ

СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ЦІННОСТІ .....

Тема 1. Демократична держава	64
Тема 2. Громадянське суспільство	74
Тема 3. Громада	79
Тема 4. Громадянська участь у житті суспільства	83
Тема 5. Школа — простір демократії	86
Тема 6. Дитячі й молодіжні громадські об'єднання	89
Практичне заняття	94
Перевірте себе за темою	95

РОЗДІЛ V. СВІТ ІНФОРМАЦІЇ

ТА МАС-МЕДІА .....

Тема 1. Комунікація, інформація, медіа....	98
Тема 2. Медіа і демократія. Свобода, етика і відповідальність	103
Тема 3. Маніпулятивний вплив медіа	110
Тема 4. Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа	114
Тема 5. Інтернет	117
Практичне заняття	122
Перевірте себе за темою	123

РОЗДІЛ VI. ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯН

І ДЕРЖАВИ В ДОСЯГНЕННІ

СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ .....

Тема 1. Завдання економіки	126
Тема 2. Сталій розвиток	130
Тема 3. Ринкова економіка	134
Тема 4. Економіка домогосподарства	142
Тема 5. Підприємництво	146
Тема 6. Ринок праці	149
Тема 7. Лобіювання інтересів та корупція ..	152
Практичне заняття	156
Перевірте себе за темою	157

РОЗДІЛ VII. УКРАЇНА, ЄВРОПА, СВІТ .. 159

Тема 1. Інтеграція і глобалізація	160
Тема 2. Міжнародні відносини та міжнародне право	172
Тема 3. Україна — член європейського та світового співтовариства	179
Практичне заняття	184
Перевірте себе за темою	187
Предметний покажчик	190
Плани-схеми для організації самостійної роботи	188

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Ольга Олександрівна
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

**«ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА
(ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС, РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)»**
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.
Коректор *Н. В. Красна*.

В оформленні підручника використано зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 02.08.2018. Формат 84×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,16. Обл.-вид. арк. 19,4. Тираж 160453 прим. Зам. № 2908-2018.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38(057) 703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

10

Громадянська освіта

Інтегрований курс Рівень стандарту

Підручник відрізняє наявність таких матеріалів:

- практичні заняття та рекомендації щодо їх проведення
- цікаві факти за темами та уривки з документів
- цитати видатних людей до тем, що вивчаються
- підсумкові завдання до тем і розділів

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за кожним розділом

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-4348-4

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua

